

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

2010. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Oszmán hadizászló
(Pisa, Chiesa di Santo Stefano)

E számunk kiadását
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Jeremiás Éva Mária: Csoma és a korabeli nyelvtudomány</i>	5
<i>Ormos István: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához II.</i>	27
<i>Dávid Géza: Galatai és isztambuli rabszolgák felszabadítása a karlócai békekötés után</i>	63
<i>Schmidt Anikó: Egy elszigetelt győzelem: Lepanto, 1571</i>	77

MISCELLANEA

<i>Fodor Pál: A budai medresze és a lippai zarándok. Adatok a hódoltsági törökök szellemi és vallási életéről</i>	93
<i>Sudár Balázs: A „Kethüdá-dzsámi” mellett állt-e az egri minaret?</i>	101

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Hadnagy Szabolcs: Köprülü Mehmed egri kormányzósága – egy oszmán államférfi életrajzának kérdőjelei</i>	107
--	-----

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Marc L. Stein: Guarding the frontier. Ottoman border forts and garrisons in Europe (Ágoston Gábor)</i>	115
<i>François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és tatárokról (Tatár Sarolta)</i>	122
<i>Molnár Antal: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595) (Csorba György)</i>	128

KONFERENCIÁK

<i>15th International Conference on Turkish Linguistics (ICTL). Szeged, 2010. augusztus 20–22. (Kincses-Nagy Éva)</i>	131
---	-----

Contents

STUDIES

<i>Éva Mária Jeremiás</i> : Csoma de Kőrös and the contemporary linguistics....	5
<i>István Ormos</i> : Remarks on the life of Mihály Kmoskó, Part 2	27
<i>Géza Dávid</i> : Manumitted slaves at Galata and Istanbul after the Peace of Carlowitz.....	63
<i>Anikó Schmidt</i> : An isolated victory: Lepanto, 1571	77

MISCELLANEA

<i>Pál Fodor</i> : An unknown <i>medrese</i> in Buda and a pilgrim from Lippha: Data on the Ottoman intellectual and religious life in Hungary	93
<i>Balázs Sudár</i> : Was the <i>minare</i> of Eger located next to the “Kethüda-cami”?	101

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Hadnagy Szabolcs</i> : The governorship of Köprülü Mehmed Pasha in Eger – Questions of the career of an Ottoman statesman.....	107
--	-----

REVIEW

BOOKS

Marc L. Stein: Guarding the frontier. Ottoman border forts and garrisons in Europe (<i>Gábor Ágoston</i>).....	115
Memoirs of François Baron de Tott on the Turks and the Tatars (<i>Sarolta Tatár</i>)	122
Antal Molnár: Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen. Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595) (<i>György Csorba</i>)	128

CONFERENCES

15th International Conference on Turkish Linguistics (ICTL). Szeged, August 20–22, 2010 (<i>Éva Kincses-Nagy</i>)	131
--	-----

TANULMÁNYOK

Jeremiás Éva Mária

Csoma és a korabeli nyelvtudomány*

Bevezetés

Kőrösi Csoma Sándor életművében számos olyan pont van, melyben nyelvekkel kapcsolatos kérdésekről ír. Ezek olykor az egyes nyelvek tanulásával összefüggő technikai kérdések, de ezen túlmenően a nyelvek összehasonlításával, egymáshoz való viszonyát érintő – ma elméletinek nevezett – kérdések is előfordulnak. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy korai tanulói évei, majd későbbi külföldi hosszú vándorlása és tartózkodása során milyen nyelvi, illetve nyelvészeti ismeretekre tehetett szert; ezek mennyiben határozták meg nézeteit egyes elméleti kérdésekről, mint például a nyelvhasználatról, a nyelvek egymással való rokonságáról, etimológiai kérdésekről vagy egy nyelv leírásának technikai eszközkészletéről. Kapcsolatba került-e korának forrongó, nagy kérdéseivel, melynek során a nyelvészet mint tudományos diszciplína lépésről lépésre formálódott a 19. század korai évtizedeiben, éppen göttingai tartózkodása táján (1816–1817). Ez az új tudomány Franz Boppnak (1791–1867) 1816-ban megjelent korszakalkotó munkájával írásban is testet öltött, mely a szanszkrit nyelv konjugációs rendszerét a görög, a latin, a perzsa és a germán nyelvek megfelelő rendszerével való összehasonlításban tárgyalja.¹

Itt és most azt a kérdést is fel kell vetnünk, hogy a nyelvek összehasonlításának általános kérdéseit vizsgáló tudománytörténet szempontjából korszakalkotó magyar előzmények, Sajnovics János *Demonstratio*ja (1770) és Gyarmati Sámuel *Affinitasa* (1799) játszott-e valamilyen szerepet Csoma életművében.

Végző soron ezek adhatnak választ arra a kérdésre is, hogy ezek az ismeretek mi módon alakíthatták életművének kiemelkedő művét, a tibeti nyelv nyelvtanának és szótárának megalkotását, mely számára a legnagyobb hírnevet szerezte. A fenti, részben általános, részben az egyes nyelvek elsajátításával

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának „Kőrösi Csoma tudományos munkássága” címen megrendezett jubileumi ülésszaka keretében 2009. április 22-én elhangzott előadás kibővített változata. Jelen tanulmány reflektál a Magyar Tudományos Akadémián 2009. április 21-én „Kőrösi Csoma szellemi hagyatéka” címmel megtartott ülésszak névvel előadásának a *Magyar Tudomány* 2010/1. számában megjelent írott változatára is.

¹ *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache.* Hrsg. K. J. Windischmann. Frankfurt a. M., 1816.

kapcsolatos gyakorlati kérdések ugyanis tibeti nyelvtanának és szótárának elkészítésekor annak keretét, leírásának szempontjait, kategóriáit is szolgáltathatták. Ez a kontextus olykor megfogalmazást is nyert (például a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvrokonság kérdésének feszegetésekor tibeti szótárának előszavában),² máskor azonban csak közvetett módon, a leírások során használt kategóriák, technikák, elemzések utalhatnak ezekre. Sajnálatos módon azonban a Csoma életművével foglalkozó igen terjedelmes szakirodalomban nincsen nyoma a tibetisztikában igen jelentős nyelvészeti munkássága szakszerű vizsgálatának. Itt elsősorban olyan speciális (technikai) és általános kérdések vizsgálatára gondolok, melyek feltárnák, hogy Csoma az ókori klasszikus, majd a keleti nyelvekkel való megismerkedéskor a kora leíró nyelvészetének milyen kategóriáit sajátíthatta el; mennyire volt járatos a nyelvtipológia már akkor ismert kérdéseiben, ismerte-e a nyelvrokonságot egyre mélyebben és részletesebben meghatározó kritérium-rendszereket és, nem utolsósorban, a nyelvek rendkívüli gazdagságát. Munkásságának elméleti (módszertani) nyelvészeti előzményeire, nyelvismeretének minőségére azonban csak elvétve találunk – elismerő, illetve elmarasztaló – utalásokat.³

Csoma tanulmányai során szerzett nyelvi ismeretei

A Csoma életét és munkásságát bemutató források száma terjedelmes. Ezek részben az elsődleges forrásokra, Csoma életére vonatkozó dokumentumokra támaszkodnak, részben azok újraismétlésével műveinek értékelésére tesznek kísérletet, kiemelt figyelmet szentelve azok keletkezési körülményeire, a korabeli viszonyokra és személyekre, akikkel Csoma kapcsolatban állott. Az életére vonatkozó adatok egyik jól ismert összefoglaló forrása Szilágyi Ferenc *Levelesládája*,⁴ amely az általa, neki vagy róla szóló leveleken, jelentéseken kívül a korabeli sajtó híradásait is tartalmazza, a kiadó alapos kommentárjától kísérve.

² *Essay Towards a Dictionary, Tibetan and English*. Calcutta, 1834, viii.

³ Az egyik legszebb, mert igaz megemlékezés Stein Aurélnak az 1896. szeptember 26-án kelt, bátyjához írt levelében található (Jeanette Mirsky könyvéből [*Sir Aurel Stein – Archeological Explorer*. Chicago–London, 1977.] idézi Kelecsényi Ágnes, Kőrösi Csoma Sándorral kapcsolatos dokumentumok az MTA Könyvtárban. *Magyar Tudomány* 171 [2010] 28.): „Etimológizálása, amelyet gyakran neveznek gyerekesnek, valószínűleg hiányos metodológiai képzésének eredménye. Bizonyos, hogy Calcuttában nem volt hiány lehetőségekben, hogy megismerkedjen a modern összehasonlító nyelvészettel, de Csoma talán már túl öreg volt ahhoz, hogy fellelkesüljön új módszerektől.”

⁴ *Kőrösi Sándor levelesládája*. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc. Budapest, 1984. A továbbiakban *Levelesláda* címen idézem. A *Levelesláda* szerkesztője próbált gondosan utánajárni a levelekben szereplő személyeknek, forrásoknak, bár előfordul, hogy azokat az eredeti kiadás nyomdahiáibaival közli. Ld. Ponori Thewrewk Emil visszaemlékezése, 1883 (*Levelesláda*, 53.) közléséhez Ritoók Zsigmond megjegyzését (Ponori Thewrewk Emil. Budapest, 1993, 243/113. jegyzet).

Itt hozzá kell fűznöm, hogy tapasztalatom alapján a Csoma életére, működésére vonatkozó, változó színvonalú források közül messze kiemelkednek Bethlenfalvy Géának többségében levéltári kutatásokon alapuló dolgozatai,⁵ valamint az erdélyi Csetri Elek írásai.⁶

Köztudott, hogy Csoma tanulóéveit, több mint 15 évet, a nagyenyedi református kollégiumban (Collegium Bethlenianum) töltötte 1799 és 1815 között. Itt, a 18. századi Erdély legjelentősebb, Apafi Mihály erdélyi fejedelem által a Gyulafehérváron elpusztult akadémia tanárainak és diákjainak letelepítésével alapított főiskolán szerezte meg alapvető teológusi főiskolai képzettségét, miután a hagyománynak megfelelően „filozófiai” (azaz bölcséleti)⁷ és teológiai tanulmányait bevégezte. Ezután ment 1815-ben angol ösztöndíjjal a göttingai egyetemre, hogy ott 1816. április 11-től „keleti ismereteit bővítse”.⁸

Előbb azonban térjünk vissza arra a kérdésre, hogy a kollégiumban milyen nyelvi, illetve keleti ismeretekre tehetett szert. Minden bizonnyal alapos és jó képzést kapott az ókor klasszikus nyelveiben, görögben és latinban. Az ókori klasszikus irodalom szeretete élete végéig kísérte. Feltehető, hogy „keleti régiség” címen a régi bibliai nyelvekkel is megismerkedhetett, a görög mellett a

⁵ Ld. A bengáli Ázsiai Társaság. In: *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar nyelv*. Kovászna, 2003, 5–16; Lehet-e még újat mondani Kőrösi Csoma Sándorról? In: *A szolgadiák. Emlékkönyvség Szécsényben Kőrösi Csoma Sándor halálának 150. évfordulóján, 1992. szeptember 25.* Szécsény, 1993, 43–50; Új levéltári források Kőrösi Csoma indiai útjáról. In: *Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain*. Kovászna–Csomakörös, 1993, 42–50. <http://www.archivum.kcst.hu/cikkek/html>. Ez utóbbi internetes dokumentum Csoma nagyenyedi és göttingai tanáiról és társairól is részletesen szól. Az életrajzi adatok közül a göttingai tanárokét CsE szignója zárja, mely Csetri Elekre utal.

⁶ Ld. pl. Iratok Kőrösi Csoma Sándor göttingai tanulmányútjához. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 12 (1968) 134–141; Uő, Adalékok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 11 (1967) 33–47. Szilágyi Ferenc felhasználta ezeket az írásokat, így azokat a *Levelesládából* idézem.

⁷ „...Bölcséleti és teológiai tanulmányaimat a Bethlen-kollégiumban, Nagyenyeden [végeztem]”; *Levelesláda*, 27: K. Cs. S. jelentése Kennedy századosnak, 1825. Ennek és a korabeli iskolarendszer ismeretében tévesnek kell tekintenünk az MTA Könyvtárának honlapján szereplő életrajzi adatot, miszerint „'Akadémia' tanulmányait hét éven át folytatta, ebből három évig filozófiát, négy évig teológiát tanult.” (vö. <http://csoma.mtak.hu/hu/csoma-elete.htm>). Ez az adat arra utal, hogy a magasabb tanulmányokat bevezető hagyományos bölcsészeti alapképzés („philosophische Studien”) után folytatott teológiai tanulmányokat. Természetesen filozófiai tanulmányokat is végeztek a kollégium diákjai, tanáraik között volt a kantianus Benke Mihály (1757–1817), a későbbi rektor is. A két tanulmányi időszak elvégzése után folytathattak, most már akadémiai, azaz egyetemi szinten az ezt elvégzők külföldi egyetemeken tanulmányokat. Vö. *Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum regni Hungariae 1367–1777. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez*. Szerk., bev. Szögi László. Budapest, 1995, 14–15.

⁸ <http://www.archivum.kcst.hu/évszámok.html>; *Levelesláda*, 425; Ld. még: Vásáry István: „Két éves göttingai kitérő után, ahol a keleti tudományok és nyelvek ismeretében palléroztta magát ...”. *Magyar Tudomány* 171 (2010) 10.

héberrel. Ennek az ismeretszerzésnek a mélysége és minősége azonban nem ismeretes. Levelei között szerepel Hegedűs Sámuelnek (1781–1844) – ő volt Csoma „költészettani” tanára a nagyenyedi kollégiumban – 1842. október 27-én a *Pesti Hírlap*ba, meglehetősen sok pontatlan adattal írt nekrológja,⁹ melyben utalás található a keleti nyelveket is előadó Körösi György (megh. 1780) professzorra.¹⁰ Feltételezhető, hogy ezek a tanulmányok elsősorban a teológiai képzéshez kapcsolódóan, a biblikus régiségek ismereteit jelenthették.

Nagyenyedi évei azonban – a jelenlegi források alapján – elsősorban a magyarság keleti eredete iránti érdeklődését kelthették fel. Ezzel magyarázható, hogy amikor göttingai ösztöndíját megkapja, mely a teológiai tanulmányokban való további előmenetelét volt hivatva szolgálni, húzódozva fogadja; ő azonnal keletre indult volna.

A göttingai tanulmányok: keleti nyelvek

A göttingai egyetemen – 1818-ban kiállított végbizonyítványa szerint¹¹ – mint teológus hallgató tartózkodott 1816-tól. Erről szóló emlékezéseiben a görög és arab, továbbá török nyelvi, valamint zsidó exegézis tanulmányait említi. Név szerint egyik legtöbbet emlegetett tanára, legfőbb mentora és segítője Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827)¹² volt, a felvilágosodás-kori német protestantizmus kiemelkedő szellemi alakja. Eichhorn korábban maga is göttingai diák volt, majd a jénai egyetemen a keleti nyelvek professzora (1775–1788). Ezután kapott meghívást Göttingába mint professor ordinarius, ahol haláláig működött (1788–1827). Munkássága jelentős része a bibliai exegézishez kapcsolódott – a *Pentateuchushoz* írt kommentára révén komoly hírnévre tett szert –, érdeklődése azonban ezen messze túlmutatott. Történészként, irodalomtörténészként, de pontosabb kifejezéssel *filológusként* – mely a kor felfogása szerint a népek történelmét, irodalmát és nyelvük megismerését szolgáló általános kultúra-történetet foglalt magába – számos könyve jelent meg a világtörténelemről (többek között a francia forradalomról is publikált Göttingenben 1797-ben) és nem utolsósorban a világirodalomról. Eichhorn göttingai tanárai közül két nagyhatású, kitűnő tudóst kell kiemelni, a klasszikus filológus Christian Gott-

⁹ <http://www.archivum.kcst.hu/szemtanu.html>; *Levelesláda*, 35, 56, 70–72, 376.

¹⁰ Szilágyi Ferenc jegyzete szerint ő adta elő a „keleti nyelveket, a régiségtant és a történelmet” 1744-től 1779-ig; *Levelesláda*, 376.

¹¹ *Levelesláda*, 62–63, 374.

¹² *Levelesláda*, 56 (idézet Hegedűs Sándor nekrológiájából), 74, 377 (ifj. Szilágyi Ferenc, *Múlt és Jelen*, 1842. július 29.), 81 (Gyarmathi Sámuel 1819-ben írt ajánló leveléből). Eichhorn szemlélyére ld. még <http://www.archivum.kcst.hu/szemtanu.html> (Csetri Elek, számos adat); Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Leipzig, 1955, 160; Anna Morpurgo Davies, *Nineteenth-Century Linguistics. History of Linguistics IV*. Ed. by Giulio Lepschy. London–New York, 1998, 96.

lob Heynet (1729–1812)¹³ és a sémi filológus Johann David Michaelist. Különösen Heyne (1763-tól tanított Göttingenben), majd tanítványa, F. A. Wolff (Halle, majd Berlin) szerepe kiemelkedő a *filológia* fogalmának tartalmi megújításában. Mindketten a korábbiakat messze meghaladó színvonalon foglalkoztak az ókori szövegek nyelvi és textuális, összefoglalóan a *Sprachkritik* kérdéseivel, és jelentős szerepük volt abban, hogy tanítványaik a későbbiekben, elsősorban Humboldt munkásságában, a nem-klasszikus és Európán kívüli nyelvek mélyebb és tudományosabb megismeréséhez eljutottak.¹⁴ Ők Csoma ottjártakor már nem éltek, mégis mind Eichhorn pályájának alakulásában, mind a göttingai tudományos életben, az egyetemnek könyvekkel, folyóiratokkal és kéziratokkal való ellátásában kiemelkedő szerepük volt.

Eichhorn életpályája tipikusnak is tekinthető. Bibliai tanulmányokkal kezdte, a régi klasszikus nyelvekkel, érdeklődése azonban kezdetektől fogva a keleti népek története és irodalma felé is irányult. Jól jellemzi ezt az érdeklődést, hogy megjelenése után három évvel 1774-ben Lipcsében megjelenteti William Jones latin nyelvű keleti költészettani antológiáját, könnyen hozzáférhetővé téve azt a német közönség számára,¹⁵ majd 1777-től kezdődően kiadja *Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur* címmel az első jelentős orientalisztikai folyóiratnak tekinthető sorozatot.¹⁶ A tudományos újdonságokról, köztük az angol és francia nyelvű tudományos dolgozatokról is részletesen számot adó *Göttingische Gelehrte Anzeigen* szerkesztésében Eichhorn is részt vett.¹⁷ Mindezek jól jelzik, hogy a 18. század végén és a 19. század elején a göttingai egyetem az európai tudományosság és művelődés kiemelkedő központja, mely a klasszika filológia, valamint a keleti nyelvek és a hozzá kapcsolódó források megismerése tekintetében elsőrangú tanintézmény volt.¹⁸ Eichhorn széles körű, a bibliai ismereteket vagy az arab nyelvet meghaladó tájékozottságára példának szeretném felhozni nagyszabású, a világirodalmat tárgyaló, befejezetlenül maradt munkáját, melynek 5. kötete hatalmas, 600 oldalt

¹³ Heyne igen nagy hatást gyakorolt a fiatal Wilhelm von Humboldtra, aki 1789-ig tanult a göttingai egyetemen, mely „mind színvonalát és haladó szellemét tekintve első helyen állt német földön” – írja Telegdi Zsigmond Humboldt írásainak kiadásához írott életrajzában: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Ford. Rajnai László, jegyz. és utószó Telegdi Zsigmond. Budapest, 1985, 306.

¹⁴ Morpurgo Davies, *i. m.*, 77, 99, 137.

¹⁵ *Poeseos Asiaticae Commentariorum libri sex*. Lipcse, 1777; ld. Füek, *i. m.*, 131. Ezt a német újrakiadást a CSE szignójával jelzett életrajz tévesen Eichhorn saját munkái között tünteti fel (<http://www.archivum.kcst.hu/szemtanu.html>).

¹⁶ A folyóirat 13. kötetében Silvestre de Sacy is publikált, ld. Füek, *i. m.*, 143.

¹⁷ Hozzá kell tennem, hogy a Schedel-Toldy Ferenc által szerkesztett *Tudománytár* magyarul referálta vagy fordításban közölte az ott megjelenteket.

¹⁸ Békési Vera, A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem. Előzetes megjegyzések a modern európai egyetem kialakulásának kérdésköréhez. In: *Az európai egyetem funkcióváltásai: Felsőoktatástörténeti tanulmányok*. Szerk. Tóth Tamás. Budapest, 2001; www.phil-inst.hu/en/publications/2001_publ.html. 03/09/2010.

meghaladó *Sprachenkunde* a keleti nyelvekről.¹⁹ Az előszóban (Vorrede, VI–X.) Eichhorn világosan vázolja tervét: Európa irodalmainak áttekintése után most Ázsia nyelveivel („über Sprachen Asiens”, Vorrede, V.) fog részletesen foglalkozni. Hatalmas kézikönyve összefoglalja a világ keleti nyelveivel foglalkozó, a korában már ismert forrásokat, elsősorban J. C. Adelung (1732–1816) és J. S. Vater (1771–1826),²⁰ valamint L. Hervás y Panduro (1735–1809), illetve P. S. Pallas (1741–1811)²¹ művei alapján, kiegészítve azokat a megelőző mintegy három évszázadban keletkezett művek bibliográfiai adataival. Ezek a források, melyeknek jelentősége Bopp munkája után „régiségük okán” eltűnni látszott, hatalmas adathalmazt tártak a világ elé a keleti nyelvekről. Eichhorn azonban a keleti nyelvekről nemcsak összegyűjtötte az adatokat, hanem – kissé anakronisztikus kifejezéssel – az osztályozásukat a kor „általános nyelvészeti” elvei szerint, a nyelvhasználat és genetikus nyelvtörténet a nyelvrokonságot meghatározó egyre pontosabb kritériumainak mentén igyekezett megoldani, előrevetítve a protonyelvi rekonstrukciós eljárásokat.²² Művében a nyelvek, illetve a nyelvcsaládok leírását tipológiai (egyszótagú és többszótagú), földrajzi elhelyezkedés, genealógiai (leszármazástani) szempontok szerint osztályozza. Ebben, most már jórészt elszakadva attól a korábbi és Hervás által is képviselt felfogástól, miszerint a nyelvek története a népek előtörténetét reflektálja, a tárgyalt nyelvekre vonatkozó legfontosabb információkat (helyük, kutatásuk története és részletes bibliográfia) adja, mindezt a fenti szempontok szerint osztályozva (ld. Inhalt, XI–XVIII.). Ezen túlmenően előszavában utal mindazokra a kísérletekre, melyek az egyes nyelvi ágak belső történetére, genetikus összefüggéseire, egymáshoz való viszonyukra utalhatnak,²³ mely az ázsiai nyelvek vizsgálatánál egy kihalt, névtelen Stammauterméből leágazó, jelentős grammatikai változáson átment utódok (Tochter, Enkelin) grammatikai anatómiáját vázolja fel. Hatalmas kézikönyvében összegyűjti a

¹⁹ *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*. 6 Bände. Göttingen 1805–1813, Fünfter Band, Erste Abtheilung: *Geschichte der neuern Sprachenkunde*. Göttingen, 1807. Ez a munkája Magyarországon is ismert lehetett, ld. Dávidházi Péter, *Egy nemzettudomány születése*. Budapest, 2004, 629.

²⁰ Johann Christoph Adelung, *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten*. Fortgesetzt und bearbeitet von Dr Johann Severin Vater. Berlin, 1806–1817.

²¹ Morpurgo Davies, i. m., 37–40.

²² I. m., 43–49.

²³ Ld. például: „Die Sprachen selbst habe ich nur nach den allgemeinsten Zügen ihrer Verwandtschaft gestellt, ohne dabei die Absicht zu haben, sie in eine genaue genealogische Anreihung zu bringen.” (Vorrede, VI.); „Indessen, wenn gleich noch keine genaue Geschlechtstafel der Sprachen möglich ist, so folgt daraus noch nicht, daß sie sich überhaupt noch in gar keine Stellung nach der Verwandtschaft bringen ließen. Ein allgemeiner Zusammenhang der Sprachen ist bereits erforscht, und dieser kann ohne Bedenken zur Grundlage ihrer Classification gemacht werden. Und diesem bin ich bey den Asiatischen Sprachen nachgegangen.” (Vorrede, VII.)

megelőző mintegy 300 évben a tárgyalt ázsiai nyelvekre vonatkozó valamennyi elérhető forrást, ismeretet. Részletes leírást ad például az egyszótagos nyelvek közé besorolt tibetiről, annak addig valamennyi megjelent forrásmunkájáról, vagy a mongolról. Egyik legrészletesebb fejezete az árja nyelvekről szól (*Sprachen der Iranier*, 193–337.), köztük a szanszkrit és egyéb indiai nyelvekről is, utalva a rokonságukról felállított hipotézisekre is.²⁴ A török nyelvnek több mint 20 tagját sorolja fel, a sémi nyelvek között részletesen tárgyalja az arámi nyelveket, majd az arabot is. Könyvének záró, viszonylag rövid fejezete a *Sprachen der Finnen* (673–676.), melyben a permi, zürjén, vogul, votják, cseremis, mordvin nyelveknél megadott bibliográfiában mindenütt szerepel Gyarmathi Sámuel könyve.²⁵ Sőt, a vogul leírásánál kifejezetten utal a magyarra, valamint az utóbbinak a finnel való rokonságára.²⁶

Eichhorn könyvében a Gyarmathi Sámuel könyvére való hivatkozás visszavezet bennünket Csomához és az arab nyelvvel való megismerkedéséhez. Hegedűs Sámuel nekrológja említi, hogy „ő Eichhorn vezérlete alatt az arab nyelvet nagy szorgalommal tanulta”, majd ázsiai utazása előtt az arab historikusokat Konstantinápolyban szándékozott áttanulmányozni.²⁷ Hasonlóan ír ifj. Szilágyi Ferenc is, aki maga is göttingai diák volt, megemlítve, hogy Eichhornnál ismerkedett meg az arab nyelv elemeivel.²⁸ Gyarmathi 1819-ben Schedius Lajosnak Csona érdekében írt ajánló levelében ugyancsak említi arab tanulmányait, valamint azt a szándékát, hogy ennek tökéletesítését Ázsiában szándékozik folytatni.²⁹ Érdekes módon Eichhorn hatalmas *oeuvre*-jében alig találni kifejezetten arab filológiával foglalkozó munkát. Korai művei között szerepel egy, az arab numizmatikáról írt műve (Jena, 1776), és a fentebb tárgyalt hatalmas *Sprachenkunde*-ban kétszer is hivatkozik a maghrebi arab dialektussal foglalkozó munkájára (1779),³⁰ nem felejtkezve meg a *Arabische Vulgarsprache* fejezetben a magyar Franz von Dombaynak a marokkói beszélt arab dialektusról írt úttörő munkájáról.³¹ Ezek alapján nehezen állapítható meg, hogy az arab nyelv és források kérdéseiben milyen jártasággal bírt. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy Eichhorntól kapta az első információkat arról, hogy arab kéziratok forrásokban kereshet adatokat a magyarok őstörténetére vonatkozóan. Ez indíthatta arra, hogy Konstantinápoly felé tervezze útját,

²⁴ Eichhorn, *i. m.*, 237.

²⁵ *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttinga, 1799.

²⁶ Eichhorn, *i. m.*, 674.

²⁷ *Levelesláda*, 56.

²⁸ *Levelesláda*, 74, 376–377.

²⁹ Ld. 12. jegyzet.

³⁰ Eichhorn, *i. m.*, 625–626, 664, 671.

³¹ Franz von Dombay, *Grammatica linguae Mauro-Arabicae juxta vernaculi idiomatis usum accesit vocabularium Latino-Mauro-Arabicum*. Wien, 1800. Dombayé az első monográfia, mely egy maghrebi dialektusról megjelent; vö. Füek, *i. m.*, 151. Ld. perzsa nyelvtanát az 54. jegyzetben.

hogy ott arabot tanuljon és ezekkel a forrásokkal foglalkozzék.³² Bár ez a terve nem sikerült, ma, több évszázad távlatában, feltételezhetjük, hogy ez – még ha el is jut Konstantinápolyba – nem járhatott volna sok sikerrel. Az arab kéziratok források olvasása sokkal komolyabb előtanulmányokat igényelt volna, nem beszélve a kéziratokhoz való hozzájutás – máig fennálló – nehézségeiről.

Életének egyik fontos forrásában, az 1825-ös, C. P. Kennedy századosnak írt jelentésében (mely csak Duka Tivadar fordításában maradt fenn), említést tesz két arab forrásról, Abulferagius és Abulfida *Dinasztiák és évkönyvek* című munkájáról. Nem szabad megtevésszen bennünket ez az adat: mindkét arab történeti forrás ugyanis jól ismert volt latin fordításban már a 1600-as évek közepétől. Abulferagius, valójában Abulfaraj, vagy ismertebb nevén Bar Hebraeus (megh. 1289), szír jakobita szerző arabokról szóló történeti munkájának latin fordítása 1650-ben jelent meg Oxfordban, a héber és arab nyelv jól ismert professzorának, Edward Pococknak a kiadásában.³³ A másik szerzőnek, a 13–14. századi Abul Fidának híres *Geográfijájából* a Közép-Ázsia, Khvárezm és Transoxánia leírását tartalmazó rész szintén megjelent Londonban 1660-ban latin fordításban.³⁴ Nem kizárt, hogy Eichhorn ezekre a kiadásokra vagy más hasonló forrásokra utalt, mikor arab történeti források tanulmányozását ajánlotta Csomának a magyarok eredetével kapcsolatban. Csoma arab tanulmányai azonban az elemi ismeretek megszerzését nem haladhatták meg.³⁵ Feltételezhetjük, hogy ezekhez számos könyv állhatott rendelkezésére, többek között kora leghíresebb arabistájáé, a francia Silvestre de Sacy grammatikája és szöveggyűjteménye.³⁶ A fent idézett, ifj. Szilágyi Ferencről származó írás (1842) megemlékezik „a maga korában elsőrangú tudós orientalista, báró Sacy Szilveszter”-ről (1758–1838), kinek történeti és irodalmi munkái Csoma figyelmét az „arabok” tudományokban elért eredményei felé irányíthatták. Szilágyi Ferenc kommentárja szerint (*Levelesláda*) ezek minden bizonnyal Silvestre de Sacy korai arab és perzsa történelemmel foglalkozó munkáira utalhatnak.³⁷ Nem találunk azonban említést két legjelentősebb művéről, arab grammatiká-

³² Ld. Kennedy századosnak írt 1825-ös jelentését: *Levelesláda*, 163.

³³ *Specimen Historiae Arabum, sive Gregorii Abul Farajii Malatiensis, de origine et moribus Arabum succinta narratio.*

³⁴ *Chorasmiae et Mawaralnahrae, h.e. Regionum extra fluvium Oxum descriptio ex tabulis Abulfedae Ismaelis, principis Hamah.* Vö. Fück, i. m., 86–88.

³⁵ Csetri Elek szerint arabot, valamint perzsát és törököt Thomas Christian Tychsen (1758–1834) göttingai professzortól is tanulhatott, aki maga is bibliusként és klasszikus filológusként (Heyne tanítványa volt) kezdte, majd a keleti nyelvek professzora is lett. <http://www.archivum.kcst.hu/szemtanu.html>.

³⁶ *Grammaire arabe, à l'usage des élèves de l'École Spéciale des Langues Orientales Vivantes.* 2 volumes. Paris, 1810.

³⁷ *Mémoire sur l'histoire des Arabes avant Mahomet.* Paris, 1785; *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse.* Paris, 1793; vö. *Levelesláda*, 73, 377.

járól és általános nyelvészetről.³⁸ Mindezek megerősítik azt a benyomást, hogy Csoma elsősorban a népek története, elsősorban a magyarok őstörténetével kapcsolatba hozható ismereteket kereste. Ezt mutatják a göttingai egyetemi könyvtár naplójába bejegyzett könyvkölcsönzései is.³⁹

Göttingai török nyelvi tanulmányairól több róla szóló forrás is megemlékezik, ennek nyoma azonban még az arabénál is kevesebb.⁴⁰ A legfőbb hír pártfogójának, Kovács József nagyenyedi professzornak 1821-ben írt támogatólevelében található: ebben írja, hogy a megelőző évben Csoma Aleppóban időzván „szinte egy hónapig, megtanult törökül írni és valamit beszélni”.⁴¹ Ezt a jóindulatú, de minden bizonnyal erősen túlzó állítást párosíthatjuk egy másikkal is.

Csoma perzsa vagy régi iráni nyelvekben való jártasságáról göttingai idejéből semmi hír sincs. Perzsa ismeretei azért is érdemelnek különös figyelmet, mert a tibetit eleinte perzsa közvetítéssel kezdte tanulni.⁴² Mint ismeretes, Keltre való útja során 1820 telét Perzsiában töltötte, egy ideig Sir Henry Willock angol ügyvivő pártfogását élvezve. A már többször idézett, Kennedy századoshoz 1825-ben írt jelentésében számol be arról, hogy „négy hónapig időzhettem Perzsia fővárosában, megismerkedtem nyelvtanilag a perzsával, s kissé angol tudásomat is fejlesztettem”.⁴³ Angol vendéglátója írja később, 1823-ben kelt egyik levelében – a szokásos angol visszafogottsággal –, hogy a „perzsa és török nyelveket szép előmenetellel” tanulja.⁴⁴ 1883-ban azonban Horváth Miklós a *Nemzet* című lapban már erről úgy emlékezik meg, hogy „1820-ban Teheránba utazott, hol négy hó alatt perzsául tökéletesen megtanult”.⁴⁵ Mint fentebb látható, Csoma maga azonban erről sokkal szerényebben nyilatkozik 1825-ös beszámolójában. A mítoszteremtés azonban megindult: egy modern kiadványban (1984) már „folyékony” perzsa tudásáról olvashatunk.⁴⁶ Mi lehetett valójában a helyzet?

Mindhárom keleti nyelvről, az arabról, a törökről és a perzsáról mondottakban közös elem, hogy minden bizonnyal itt a nyelveknek vázlatos, különböző

³⁸ *Grammaire arabe*, ld. a 36. jegyzetben; *Principes de Grammaire générale, mis à la portée des enfans, et propres à servir d'introduction à l'étude de toutes les langues*. Paris, 1799.

³⁹ *Levelesláda*, 47–49. A kikölcsönzött könyvek között Eichhornnak két műve található, egy ótestamentumi *Einleitung* (1806) és egy történeti munka (1779).

⁴⁰ Újfalvy Sándor emlékirataiból (1854) idézi a *Levelesláda* Csoma válaszát a tanulmányait firtató kérdésre: „...a zsidó *exegézist*, főleg az arab s török nyelvet, mik tervemnek fő tényezői...” (66, ld. még 107, 110.).

⁴¹ *Levelesláda*, 110–111.

⁴² „A perzsa nyelv segítségével megtanultam már annyit a tibetiből, hogy Ladákhból való visszatértemkor gondolataimat közölni tudtam a lámával...” (*Levelesláda*, 146.).

⁴³ *Levelesláda*, 102.

⁴⁴ *Levelesláda*, 109.

⁴⁵ *Levelesláda*, 57, 371.

⁴⁶ Wojtilla Gyula, *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit magyar szójegyzéke*. Budapest, 1984, 15.

színvonalon megírt grammatikáiról van szó. Az így megszerzett nyelvtudás azonban feltehetően nem tette lehetővé kéziratos források olvasását vagy a nyelvhasználatban és etimológiai kérdésekben való eligazodást. Ez azt is jelentette, hogy az élő beszéd elsajátítását sem segítette, ezt csak anyanyelvi tanártól vagy a terepen lehetett megszerezni. Minden bizonnyal a minden napok egyszerű beszélt nyelvről, egy egyszerű nyelvtani sillabuszról lehetett szó, amikor a források arról beszélnek, hogy Aleppóban törökül vagy Teheránban perzsául megtanult. Ő maga a legbiztosabb forrás, mikor azt állítja, hogy „nyelvtanilag” ismerkedett meg a perzsával.

Ehhez egy érdekes párhuzamot tudok idézni Alexander von Humboldt (1769–1859), a nyelvtudós és miniszter Wilhelm von Humboldt utazó testvérének hagyatékából. Alexander von Humboldt neve – érdekes módon – fel is merül Csoma levelesládájában, Gyarmathi Sámuel már idézett, 1819-ben Kolozsvárott írt levelében.⁴⁷

Gyarmathi Sámuel ebben az ajánlásában veti fel azt a gondolatot, hogy Csoma csatlakozhatna Alexander von Humboldt ázsiai expedíciójához, és ez ügyben volt göttingai tanára, Eichhorn professzor eljárhatna a Berlini Tudós Társaságnál. Gyarmathi így ír: „Humboldt is nyerne benne, mert amit az ő magyartalan társaságának egy tagja se tudna általlátni és megvizsgálni, azt ez az egy magyar mindjárt általlátná. Példának okáért: egy vagy más helység neve, melyen elutaznak, nem magyar szó-é? Itt vagy amott előforduló szók, melyeket az emberek szájából hallanak, nem magyar szók-é?”

Eltekintve az ajánlatban megbúvó naivitástól, mely földrajzi nevek rokonítását pusztán hallomásuk alapján elképzelhetőnek tartja, más oka van ennek az idézetnek. A Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia Alexander von Humboldt hagyatékának kiadásakor külön könyvben megjelentette perzsa és orosz tanulmányának szójegyzékeit. Mindkét nyelvet ázsiai utazása előkészítése (1819–20) során próbálta nagy igyekezettel elsajátítani, ennek emlékét őrzik kéziratos feljegyzései a perzsa tanulmányáról. Meglepetésre azonban perzsa tanára nem kisebb híresség, mint a kor legnevesebb arabistája és általános nyelvésze, Silvestre de Sacy volt, illetve annak tanítványa, az ugyancsak neves arabista, Georg Wilhelm Freytag (1788–1861), 1819-től a bonni egyetem professzora, aki a 17. századi híres arabista, a leideni Jacob Golius hatalmas arab–latin szótárát (*Lexicon Arabico-Latinum*, 1653) átdolgozta és kiegészítette. Silvestre de Sacy azonban a perzsában is kiemelkedett, ő nyerte el az 1806-ban alapított perzsa professzúrát a Collège de France-ban.⁴⁸

Az idézet egyik oka, hogy rámutassak: Humboldt 1819–20-ban, éppen Csoma keletre indulásának idején kora leghíresebb orientalistájától tanult perzsául. Humboldt útközben készített fennmaradt feljegyzései azonban nem egy nyelv-

⁴⁷ *Levelesláda*, 81.

⁴⁸ Füek, i. m., 149.

vész, hanem egy utazó praktikus céljait szolgálhatták. Mint ennek a perzsa szójegyzéknek az egyik értékelője, arra az eredményre jutottam, hogy ezek az adatok egy nem perzsa anyanyelvű, a perzsát mint elsajátított nyelvet beszélő, feltehetően török személytől származhattak. Eerre utal a számtalan, az anatóliai térségben elterjedt, de a formális perzsától idegen igeformák sora.⁴⁹

Ennek az idézetnek a tanulsága kettős: egyrészt volt a perzsának a klasszikus nyelvhez igen közelálló, a formális nyelvet leíró nyelvtana, nem volt azonban praktikus célokat szolgáló leírása. A másik tanulság az, és ez egyaránt vonatkoztatható Csoma aleppói török nyelvtanulására is, hogy a gyorsan, néhány hónapos tartózkodás alatt elsajátított nyelv a török *beszélt* (informális) változatára utalhatott. Jól ismerve a perzsa máig fennálló erős rétegzettségét, az írott/irodalmi és a beszélt nyelv markáns eltéréseit, ez a helyben tanult perzsa (esetleg a törökkel együtt) csak az utóbbi lehetett: a beszélt, *bazári* nyelv. Ez azonban nem tette lehetővé igényesebb szövegek megértését. *Mutatis mutandis* ez a másik két nyelvre, az arabra és a törökre is értendő. Az élő nyelv elsajátításának igényét a keleti kapcsolatok praktikus elvárásai hozzák létre, megteremtve ezek intézményeit Bécsben, Párizsban és Calcuttában.⁵⁰

Visszatérve még röviden göttingai éveire, ismét hivatkoznom kell az egyetemi könyvtár kölcsönzési jegyzékéből levonható tanulságokra is.⁵¹ A teológiai könyvek mellett történeti, vallástörténeti és filozófiai munkák szerepelnek (például Johann Gottfried von Herder több könyve). Itt meg kell jegyezni, hogy Herder leghíresebb, a nyelvvel összefüggő munkái nem fordulnak elő ebben a jegyzékben, ellenben számos történeti munka és – a legnagyobb számban – a világirodalmat reprezentáló könyvek. Ezek között szerepel Dante, Tasso és Boccaccio (Dekameron), Schiller és mindenek fölött az ókori irodalom remekei: Homérosz, Pindaros, Euripidész, Szophoklész és Herodotosz. Nyelvkönyvek közül csak kettő tűnik fel ezen a listán: egy olasz szótár és egy spanyol nyelvtan. Hozzátehetjük, hogy ezeken kívül számos más könyvhöz is hozzájuthatott.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy göttingai tartózkodása általános tájékozódását szolgálhatta a világtörténelem és -irodalom tájékán, kötelező teológiai tanulmányain kívül. Az ókori görög és latin irodalom szívügye lehetett, és – felteszem – ebben nagyenyedi éve is közrejátszottak. Megerősíti ezt egy 1817-ből fennmaradt, Göttingában, barátjának, Borgátai Szabó Józsefnek írt emléklapja, melyen görög és latin költői idézetek (Pindaros, Ovidius,

⁴⁹ Ingo Schwarz–Werner Sundermann, *Alexander von Humboldts persische und russische Wortsammlungen*. (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berichte und Abhandlungen, Band 6.) [Berlin], [1999], 234–236 (Sonderdruck; Jeremiás Éva megjegyzései).

⁵⁰ Ld. a Mária Terézia alatt Bécsben alapított Die Kaiserlich-königliche Akademie für Orientalische Sprachen (1753), a párizsi École Spéciale des Langues Orientales Vivantes (1795) és a College of Fort William (1800–1854) Calcuttában; ld. Füek, *i. m.*, 135–142.

⁵¹ *Levelesláda*, 47–49; ld. 39. jegyzet.

Horatius) vannak. Görög írása kiírt, szép írás, az ékezetek pontosak. Thaisz András ügyvéd, a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1821-ben róla írt feljegyzésében olvasmányai között említi még az általa olvasott útleírásokat (Pallas, Gmelin, Klaproth), valamint a „napkeleti nyelvek” ismeretét, a görögöt, haebreust, arabsot és chaldait.⁵²

A mind ez idáig mondottakkal azt próbáltam megvilágítani, mit tudhatott Csoma az egyes nyelvekről, a nyelvtanulás során milyen technikákat sajátíthatott el, és ezen túlmenően az életművében oly fontosnak ígérkező későbbi nyelvhasználatához milyen ismereteket szerezhetett tanulmányai révén. Keleti nyelvi ismeretei tekintetében a göttingai tartózkodás csekély eredménnyel járhatott. Ez azonban inkább az érdeklődés, mint a lehetőségek hiányát mutatja. Hozzáférhetett volna komoly perzsa grammatikához is. A perzsa egyik részletes nyelvtana, a göttingai egyetemi könyvtár perzsa kézírataiból kiadott szövegrészletekkel és szótárral, a korábban göttingai diák Friedrich Wilkentől Lipcsében jelent meg 1805-ben,⁵³ professzorának, Eichhornnak ajánlva. A Silvestre de Sacy által is használt munka nagyban támaszkodott mind a korábbi latin, mind Jones perzsa nyelvtanára és költői antológiájára is. Ehhez egy, talán nem közkeletű magyar adatot is fűzhetek: előtte egy évvel, 1804-ben Bécsben jelent meg Franz von Dombay perzsa nyelvkönyve, a keszthelyi Festetics Györgynek ajánlva.⁵⁴ De idézhetnénk az arab tanulására alkalmas könyvek egész sorát. Nincs adatunk azonban arra, hogy ezek Csoma kezébe kerülhettek.

A nyelvek és a nyelvészet helyzete a 17–18. században: az orientális nyelvek grammatikái

A következőkben az eddigi nézőpontot sokkal szélesebbre tágítva azt próbálom számba venni, hogy Csoma életrajzi adataitól eltekintve hol állt, milyen minőséget ért el ebben a korban a keleti nyelvek gyakorlati ismerete; miképpen járult ez hozzá a formálódó új tudományághoz mind a nyelvek szakszerű leírásának, mind a filozófiai vagy általános nyelvtan fogalmainak létrejöttéhez. Mint a bevezetőben említettem, a nyelvtudomány mint tudományos diszciplína a német egyetemeken határozottan Bopp 1816-ban kiadott hatalmas jelentőségű munkájához köthető. Ezt követte a rákövetkező évtizedekben – elsősorban a német egyetemeken – a nyelvészet intézményesített központjainak, a nyelvészeti tanszékeknek alapításához vezető lendület. Az első egyetemi állás szintén Bopp nevéhez kapcsolódik: 1821-ben az ő számára hozzák létre a berlini egyetemen az első tanszéket Orientalische Literatur und allgemeine Sprach-

⁵² *Levelesláda*, 55.

⁵³ Friedrich Wilken, *Institutiones ad fundamenta linguae persicae cum chrestomathia maximam partem ex auctoribus ineditis collecta et glossario locupletius*; vö. Füek, i. m., 150.

⁵⁴ Eichhorn ezt a forrást is idézi, ld. Füek, i. m., 623, 626.

kunde elnevezéssel, melyben a szanszkrit nyelv oktatása már fundamentális szerepet játszott.⁵⁵

Bopp nevezetes munkája azonban nem egy zseni hirtelen felbukkanásának, előzmények nélküli megjelenésének köszönhető. Jó két évszázados előzménye van. Ebben az időszakban ugyanis hatalmasan megnövekedett a nyelvek ismerete: ebben mind a keleti nyelvek (ókori és modern), mind az európai nemzeti grammatikák megszületése is közrejátszott. Ezeknek az ismereteknek az összefoglalását nyújtja például Eichhorn a fentebb ismertetett *Sprachenkundéban*. A korai leírásoknak a keretét, mintegy a 18. század közepéig, szinte kizárólag a latin szolgáltatta. Nem szabad azonban lekicsinyelni a latin grammatika és hozzá kapcsolódóan a logika és a retorika, azaz a klasszikus trivium, a későbbi filozófiai vagy bölcséleti tanulmányok iskolai oktatására támaszkodó hátteret. Ez biztosította egy új nyelvi jelenség kiinduló leírását, mely – értő kezekben – felfedezte a klasszikustól eltérő nyelvi sajátosságokat, egy nyelv vagy nyelvcsoporthoz idioszinkratikus sajátosságait. Példák egészen korai időkből, egészen a 16. század elejéről idézhetők. A század a héberrel mint a biblia nyelvével való megismerkedés kora, majd a következő század az arab diadalmenetét hozza. Eltekintve ezeknek a nyelveknek a megismerése révén feltáruló hatalmas ismeretanyagtól a különböző tudományterületeken, a grammatikai gondolkodásra tett hatásuk rendkívüli volt: ugyanis jelentősen hozzájárultak a latinétól eltérő szerkezeti, szóalkotásai szabályok felismeréséhez. Ezekben a századokban az idegen (sémi) rendszerű nyelveknek a megismerése révén kezdett feltárulni a szó morfológiai struktúrája, és tetten érhető a ‘végződés’ (*terminatio*) helyett a ‘tő’ és ‘rag’ (*radix* és *affixum/suffixum*) absztrakt fogalmainak intuitív megjelenése a leírásokban. Röviden: a tudományos nyelvészethez szükséges fogalmi apparátus fokozatosan kialakul, és rendszerszerű alkalmazása formálódik. Ebben a folyamatban a perzsáról készült korai, 17. századi latin leírásoknak is kitüntetett szerep jutott.⁵⁶

A keleti nyelvek, elsősorban az arab és ennek hullámain a perzsa iránt megnyilvánuló érdeklődés több irányból érkezett: a legkézenfekvőbb volt arra gondolni, hogy az iszlám világ hódítása elleni katonai-politikai küzdelem, az iszlám vallása elleni misszionáriusi hevület, illetve a nagyon is konkrét kereskedelmi, hódítói ambíciók voltak a keleti nyelvek iránt megnyilvánuló érdeklődés mozgatórugói. Ezt az érdeklődést azonban – elsősorban a németalföldi és a német egyetemeken, majd ezt követve az itáliai és a francia központokban – az általuk hozzáférhető tudományos ismeretek megszerzése iránti vágy is hajtotta. Ezzel érvel Thomas Erpenius (1584–1624), a leideni egyetem későbbi

⁵⁵ Morpurgo Davies, *i. m.*, 7.

⁵⁶ É. M. Jeremiás, *Radix és affixum az orientális nyelvek grammatikaiban* (16–17. sz.). *Nyelvtudományi Közlemények* 95 (1996–1997) 89–100; Uő, The Impact of Semitic Linguistics on the First Persian Grammars Written in Europe. In: *Irano-Judaica*. IV. Ed. by Shaul Shaked–Ammon Netzer. Jerusalem, 1999, 159–171.

professzora, az első arab grammatika szerzője az arab tanszék felállítására érdekében megtartott inaugurációs beszédében 1614-ben. Mindezek mellett azonban kiemeli az arab nyelv bámulatos szabályosságát (*ita regularis est haec lingua*), összehasonlítva a göröggel és a latinnal. A „szabályosság”, az általános és speciális szabályok keresése, ezek rendszerbe állítása vezető gondolata a kor nyelvekkel foglalkozó entellektüeljeinek, bármely háttérrel kezdenek is hozzá keleti nyelvek tanulásához. Az érdeklődés nagy, a munkák egyre szaporodnak, és lassan a hagyományos filozófiai, azaz *bölcsészeti* stúdiumok részévé válik – a bibliai ókori nyelvek mellett – a keleti nyelvekkel, azok forrásaival való foglalkozás, az orientalisztika. Itt ismét a perzsa példájára térek vissza.

A 17. század első latin nyelvű perzsa grammatikái, a leideni teológus Ludovicus de Dieu (Leiden, 1639), az oxfordi matematika professzor John Greaves (Oxford, 1649) és a karmelita misszionárius Ignazio di Jesù (Roma, 1661) tollából mind más-más motivációból születtek. Közülük is kiemelkedik azonban az első, a teológus de Dieu, aki a bibliai sémi nyelvek (arameus, héber) és az arab ismeretében, a triviumban és quadriviumban iskolázott rendszeres gondolkodása révén intuitive lényeges felfedezésre jut.⁵⁷ A perzsára alkalmazva az arab grammatika kategóriáit, felfedezi annak más szerkezeti felépítését, mai szóval morfológiai struktúráját. Így kap lassan terminus-jelentést az addig üres közzsöként használt ’alapszó’ és ’toldalék’ (*radix* és *terminatio*), az absztrakt morfológiai elemzés két alapfogalma. Ennek a nyelvek leírását, majd összehasonlítását meghatározó absztrakt fogalmi apparátusnak rendszerszerű alkalmazása azonban még várat magára.

A perzsa legkiemelkedőbb leírása is még ebből a századból származik: Giovanni Baptista Podesta (szül. 1625) 1691-ben megjelent perzsa nyelvtana⁵⁸ (arabul és törökül is tudott!) már műve elején egy elméleti kérdés feszegetésével kezd: hogyan találhatók meg azok az általános szabályok (*regulae generales* versus *universales*), melyek analogikusan alkalmazva (*suaque cum proportionem pariter*) a perzsára alkalmazhatóak (*ad Persisum transferri potest*). Itt – a részleteket mellőzve – csupán utalni szeretnék arra, hogy a három nyelv, a perzsa, a török és az arab eltérő morfológiája alapján (ld. a passzívum képzését) típusokat állapít meg, tipologizál, és megfogalmazza az azonos jelentésű szerkezetek eltérő kifejezési módjának lehetőségeit. Ilyen és még egy sor hasonló, a modern nyelvészeti gondolkodást felidéző kérdéseket feszeget hatalmas terjedelmű művében a kitűnő Podesta, a bécsi udvar tolmácsa, aki magya-

⁵⁷ É. M. Jeremiás, Grammatical Rule and Standard in the First Persian Grammars Written in Latin (XVIIth c.). In: *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento*. Ed. C. Panini. Modena, 1996, 569–80.

⁵⁸ É. M. Jeremiás, The Knowledge of Persian and a Scholarly Approach to the Language: a Persian Grammar by J. B. Podesta, 1691, Wien. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1995) 71–86.

rul is tudott. Életműve azonban nem vált ismertté (bár Eichhorn az ő művét is idézi), egészségét felemésztette a kor másik kiemelkedő orientalistájával, Franz Meninskivel vívott ádáz küzdelme, az egymás elleni acsarkodás.

Sir William Jones (1746–1794)

A nyelvleírás lassan kialakuló fogalmi apparátusának történetét követve, a kontinens eseményei után nézzük, mi történt Angliában. Itt jelent meg ugyanis a 1771-ben az első angol nyelvű perzsa nyelvtan.⁵⁹ A szerző a híres-nevezetes William Jones, az indoeurópai nyelvészet angolszász irodalmának legnagyobb sztárja, a Csoma életművében is gyakran felbukkanó brit jogász-orientalista.

Mielőtt azonban a Jones-féle jelenséget és Csomával való kapcsolatát bemutatnám, néhány szóval a kontinens, elsősorban a német egyetemi körökben a nyelvekkel kapcsolatos kutatások néhány jellemvonását szeretném ismételtlen megemlíteni. Láttuk, hogy az egyes nyelvekről megszaporodó empirikus ismeretek szükségszerűen hozták magukkal a már ismert nyelvi (lexikális) anyag rendszerezésének, osztályozásának igényét. Valójában ez a gondolat sem volt új. A nyelvek egymással való rokonítása – kezdetben a jól felismerhető, lexikális azonosság alapján, vagy éppen a presztízs nyelvek, elsősorban a héber primátusa alapján – már évszázadok óta a nyelvi folklór része volt. Egyre jobban körvonalazódott azonban a rokonság megállapításában döntő „alapvető szókincs” fogalma, majd ehhez kapcsolódóan a hasonló grammatikai formák (esetek), illetve még pontosabban, a hasonló grammatikai szerkezetek fogalma. Ebben volt (vagy lett volna!) úttörő szerepe a magyar Sajnovics Jánosnak és Gyarmathi Sámuelnek.⁶⁰ Hiába születnek kiemelkedő művek az általános (vagy filozófiai) és speciális nyelvtan kérdéseiről, a nyelvek rokonítása még sokáig, a 19. századba nyúlóan, földrajzi-etnográfiai-történeti kérdések kontextusában jelenik meg, vegyítve ezek argumentumait a nyelvészetiekkel. Ehhez az irányzathoz sorolható a calcuttai Ázsiai Társaság megalapítójának, Sir William Jonesnak a munkássága. Rögtön hozzá kell tennem, hogy Jones igen nagy szolgálatot tett a szanszkrit nyelvű források fordításával és európai megismertetésével. Nyelvvel, nyelvészettel kapcsolatos munkáinak száma azonban csekély, színvonaluk gyenge. Sokan úgy tartják, hogy perzsa nyelvtana alapozta meg hírnevét. Gyorsan hozzá kell tennem: alaptalanul. Jones műve megírásakor büszkén beszél arról, hogy munkája a maga nemében első: a perzsa nyelv szabályait a szövegből való elvonással ő alkotta meg először és foglalta rendszerbe őket. Aligha hihető azonban, hogy nem használta a korábbi munkákat, így például oxfordi honfitársa, John Greaves perzsa grammatikáját.⁶¹ Azonban

⁵⁹ *A Grammar of the Persian Language*. London, 1771.

⁶⁰ Méltatásukat és mellőzöttségüket ld. Morpurgo Davies, *i. m.*, 47–49.

⁶¹ Nyelvtanában előfordul de Dieu (31) és Greaves (150) neve is!

nem ez a legfőbb hiányossága munkájának. Amit már a kontinensen a nyelvek leírása során, a szavak intuitív szegmentálása révén elértek, felismerve a szavak egyfajta belső ragozását – morfológiai struktúráját –, arról ő maga mit sem tud. A leghagyományosabb módon, üres szavak (ilyen például a *termination* 'végződés' szó) használatával írja le a perzsa morfológiát. Erre büszkén hivatkozik is az előszóban. Bár ügyes megfigyelései vannak az angol és a perzsa hasonlóságáról, műve egy *amatőr*é, mely messze elmarad a korábbi században a kontinensen elért eredményektől.⁶² Legélesebb kritikusi azonban angol honfitársai. Mint ismeretes, az indiai brit uralom kezdete óta (1757. június 23.) igen megnövekedett a perzsa nyelv, elsősorban annak gyakorlatban való használata iránti igény. A gyarmati hivatalokban előírt perzsa nyelvtudás mellett a perzsa nyelv és irodalom egyfajta elit kultúrát is képviselt a helybeliek között.⁶³ Megnövekedett a praktikus nyelvoktatást igénylők száma, és a hivatalnoki kar képzésére 1800-ban megalakult a College of Fort William Calcuttában. Itt volt az arab és perzsa nyelv professzora Matthew Lumsden (1777–1836). Közel 300 oldalas perzsa nyelvtanát⁶⁴ Jones éles kritikájával kezdi: „My opinion of its execution is by no means favorable, but I respect the memory of SIR WILLIAM JONES” (Preface, iii.). Ezután mintegy 20 oldalon keresztül az általános vagy filozófiai nyelvtan alapelveit tárgyalja, elsősorban Horne Tooke (1786–1805) és James Harris (1709–1780) *Hermese* nyomán. Különös látni a főként praktikus kérdésekkel foglalkozó nyelvtani irodalomban ezt a bevezetőt: Lumsden élesen érvel az etimologisták ellen, és a szavak funkcionálisát hangsúlyozza – és mindezt a felvilágosodás szellemében az emberi nyelvek egyenlőségének büvöletében. Paradox módon azonban nyelvtanát egy (ma már) jól ismert forrás, a 17. századi *Borhān-e qāte* 'perzsa lexikográfiai munka'⁶⁵ előszavával kezdi, mely felsorolja a perzsa lehetséges változatait – a perzsa mesés hagyomány szerint. Művében elsőként támaszkodik ebben a lexikográfiai hagyományban található nyelvtani megfigyelésekre, és ez nem válik elemzéseire javára: az általa követett perzsa lexikográfiai hagyományban nyelvtörténet és nyelvi stílusok, ortográfiai kérdések és logikai példák keverednek tarka összevisszaságban. Jones nyelvtanához képest azonban példái világosabbak, átírásai precízebbek. Jones kritikusainak visszatérő megjegyzése, hogy szövegei nem pontosak, az átírások hiányzanak vagy pontatlan-

⁶² É. M. Jeremiás, The Persian Grammar of Sir William Jones. In: *History of Linguistics* 1996. Volume I: *Traditions in Linguistics Worldwide*. Ed. by David Cram–Andrew Linn–Elke Nowak. Amsterdam–Philadelphia, 1999, 277–288.

⁶³ Tariq Rahman, Decline of Persian in British India. *South Asia* 23 (1999) 47: „an elitist identity marker”.

⁶⁴ *Grammar of the Persian Language Comprising a Portion of the Elements of Arabic Inflection Together with Some Observations on the Structure of Either Language, Considered with Reference to the Principles of General Grammar*. 2 vols. Calcutta, 1810.

⁶⁵ É. M. Jeremiás, Pahlavī, Pārsī, Darī in Persian Lexicography. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1998) 175–183.

nek, az arabra való utalás hiányzik stb. A legélesebben ezt Sylvestre de Sacy fogalmazza meg a 8. kiadásról megjelentett kritikájában.⁶⁶ Ez a kiadás azonban már Samuel Lee lényeges javításaival jelent meg, mégis de Sacy tovább korrigálja a szövegek hibáit, félreolvasásokat és -fordításokat. Konklúziója súlyos: Jones szövegei csak perzsa szóbeli segítséggel érthetők, a hozzáfűzött kommentárok nem elégségesek. Az élő nyelvekben is járatos de Sacy igen súlyos hiányosságokra hívja fel a figyelmet: ezzel a nyelvtannal az élő beszéd nem érthető meg és a gyakorlatban nem használható.⁶⁷

Jones hírnevét azonban leginkább az Ázsiai Társaságban 1786. február 28-án „On the Hindus” címmel tartott beszéde alapozta meg. Ennek híres passzusát idézi lépten-nyomon az angolszász irodalom, szövegkörnyezetéből kiragadva, mint az indoeurópai nyelvek rokonságának első, szakszerű deklarációját. Eltekintve attól a nem jelentéktelen ténytől, hogy ebben foglalt lényeges megállapításai az oxfordi Christ College-beli társának, N. B. Halhednek (1751–1830) egy leveléből idézett érveit ismételte kísérteties hasonlósággal,⁶⁸ ez a híres beszéd valójában – a kor gondolkodásának megfelelően – a népek és nem a nyelvek rokonságáról szól, és a nyelvészeti argumentumok hiányoztak belőle. A szanszkritnak – ekkor még csak néhány hónapja tanulta ezt a nyelvet – a göröggel és a latinnal való hasonlóságáról szóló megállapításai tudós körökben már jól ismertek voltak. Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ehhez a nyelvi rokonsághoz Jones hozzásorolta az óegyiptomi nyelvet is. Ez épp olyan súlyos tévedése volt, mint amikor korábban a francia A. C. Anquetil-Duperron *Zend-Avesta* kiadását (1771) gúnyos hangú anonim pamfletben támadta meg és hamisítással vádolta az avesztai szövegek első európai kiadóját – tévesen.

Jones egyéb kérdésekben is a 18. században népszerű, elsősorban az amatőrök körében kedvelt elméletet képviselte a népek és kultúrák közös ázsiai eredetét illetően. Csoma ezt a véleményét idézi a már hivatkozott 1825-ös, Kennedy századoshoz írott jelentésében: „Ázsia az a középponti tartomány, ahonnan, Sir William Jones véleménye szerint a kínaiak, a tatárok, az indiaiak, a perzsák, a szírek, arabok, egyiptomiak, görögök, rómaiak, gaulok, gótok, germánok s szlávok civilizációja s a művészetekben és tudományokban elért kultúrája származott...”⁶⁹

Ez az *ázsiai* elmélet jelenik meg a kor egyéb divatos rokonítási teóriái között, olykor mint *szkíta* elmélet,⁷⁰ melyet – a szanszkrit fokozatos megismerése révén

⁶⁶ *Journal des Savants* (Avril 1824) 195–205.

⁶⁷ Egy malignus megjegyzés szerint Jones beszédét egyáltalán nem értették az indiaiak, ha nyelvükön beszélt. Füek (*i. m.*, 134.) idézi ezt W. H. Huttontól (*The Marquess Wellesley*. Oxford, 1893, 121.).

⁶⁸ Rosane Rocher, Lord Monboddó, Sanskrit and Comparative Linguistics. *Journal of the American Oriental Society* 100 (1980) 12–17; vö. Morpurgo Davies, *i. m.*, 79/12–13. jegyzet.

⁶⁹ *Levelesláda*, 163, 396.

⁷⁰ Morpurgo Davies, *i. m.*, 46–47.

– felvált a szanszkrittal való rokonítás, mint minden nyelv ősforrására való hivatkozás. Ennek is ott van a nyoma Csoma gondolataiban, mint az imént idézett levél folytatása mutatja: a Duna menti országok nyelve (Servia, Pannonia, Dacia, Erdély, Moldva, Havasalföld) „számos szanszkrit szót foglal magában” – írja.

A szanszkrit nyelv azonban az összehasonlító nyelvészeti vizsgálódásokban az őt megillető helyet nem itt, az angol gyarmatügyi tisztviselők vagy misszionáriusok sokszor amatőr munkáiban, hanem a nyelvészetileg sokkal képzetesebb német kutatók munkássága révén nyeri el. Elsősorban a két Schlegel, közülük is Friedrich Schlegel (1772–1829) teljesítményét kell kiemelnünk. Kétségtelen, hogy Schlegel párizsi tartózkodása idején kapcsolatba került A. Hamiltonnal, a bengáli hadsereg angol kadétjával, aki kényszerű párizsi tartózkodása idején Schlegel házában lakik és szanszkritot tanít. Schlegel könyve azonban (*Über die Sprache und Weisheit der Indier* – „Az indek nyelvéről és bölcsességéről”, 1808) valódi áttörés volt mind a szanszkrit nyelv, mind annak más nyelvekkel való rokonságát illetően.

Schlegel, a volt göttingai diák, a filológiai technikákban, valamint a különböző nyelvekben szerzett jártasságával – ebben egyik fontos forrás volt Adelung *Mithridatesa*⁷¹ – határozottan elutasítja Jones nyelvrokonításait, a szanszkrit és egyéb (kopt, héber, baszk és más északi és dél-ázsiai) nyelvekkel való feltételezett rokonságot. Érvei nyelvészetiek: az összehasonlítás alapja a grammatikai forma és struktúra, vagyis a nyelv, azon belül a szó belső (morfológiai) szerkezete, az absztrakt fogalmat megtestesítő *tő* váltakozása, a későbbi összehasonlító grammatika alapja. Ezzel előkészíti az utat Franz Bopp, az indogermán összehasonlító nyelvészet megteremtője számára. Bopp az, aki a korábbi századok intuitív megfigyeléseit az egyes nyelvek hasonlóságáról, lexikális és szerkezeti egyezéseiről rendszerré formálva meghatározza megfelelésük *törvényeit*, feltárva az eredeti, közös struktúrát, melyet a nyelvek sokszor elváltoztatva őriznek. Ez a nyelvfelfogás, melyben a „régii állapot” a nyelvi és esztétikai tökéletesség megtestesítője, melyet az újabb nyelvek már csak elhomályosulva és töredékesen mutatnak fel, a német romantika általános szellemébe simul bele. *Rendszer* és *törvény* lesznek a kialakuló új tudomány alapfogalmai, melyek mentén Bopp későbbi, az indogermán nyelvek (szanszkrit, zend [azaz avesztai], görög, latin, litván, gót és német) összehasonlító nyelvтанát (1833–1852) megalkotja.

Sorolhatnám itt hosszasan a szanszkrit nyelv, valójában ennek égisze alatt a történeti nyelvészet intézményesülésének, egyetemi tanszékek alapításával mérhető honfoglalását. Ebben élen járnak a német egyetemek (nem kevésbé köszönve ezt Wilhelm von Humboldt miniszterségének), tőlük messze lemaradva következnek az angol felsőoktatási intézmények. Beszédes adat az 1800-as évek elejéről, mely szerint a német egyetemek 5500 hallgatójával szemben

⁷¹ Ld. 20. jegyzet.

Angliában a hallgatók száma az 1500-at sem éri el. Nemcsak a hallgatók számában voltak az angol egyetemek lemaradva, de tanáraik képzettségét tekintve is: az angliai szanszkrit filológia első képviselője Oxfordban egy orvos, a Kelet-Indiai Társaság alkalmazottja, a Csoma által is jól ismert H. H. Wilson, az első szanszkrit–angol szótár szerzője.⁷² Jellemző adat az is, hogy az újonnan alapított londoni egyetemen 1828-ban nevezik ki a keleti nyelvek első professzorát, Bopp német tanítványát, a 23 éves F. A. Rosent (1805–1837).⁷³

Mindezeknek az ismeretében kell Csoma szanszkrittal kapcsolatos, illetve a magyar és szanszkrit nyelv közötti feltételezett rokonságról vallott nézeteit értékelni. Viszonylag későn került a nyelvvel közelebbi kapcsolatba; 1830-ban írja egyik levelében: „Mivel azonban járatlan vagyok még a szanszkritban ... s az angolnak sem vagyok teljesen ura”.⁷⁴ Természetesen – tibeti tanulmányai révén is – világosan látja ennek a nyelvnek kulturális jelentőségét. Ennél tovább menve azonban – a 18. századi elméletek szellemében – benne a legősibb és a magyarral rokonítható ősforrást is látja. 1832-ben így ír erről Neumann báró követségi tanácsosnak Londonba latinul írt levelében: „A szanszkrit nyelv tanulmányozása ugyanis a legújabb időkben csodálatosan virágzani kezdett Európában, különösen Németországban. Ha a magyar tudósok a szanszkrit irodalomról bőségesebb ismeretekre tesznek szert, csodálkozni fognak, hogy mily nagyfokú ennek a régi nyelvnek a rokonsága a mi anyanyelvünkkel. Ugyancsak feltalálható ott a magyar régiségeknek számos emléke, melyeket az elhagyott helyeken ma már hiába keresünk.”⁷⁵ A magyar tanulmányok elősegítésére szanszkrit könyveket is akar vásárolni és Wilson segítségével haza küldeni – sikertelenül.

A magyarral való rokonítás gondolata élete végéig elkíséri: részletesen ír erről 1834-ben, Calcuttában megjelent szótára előszavában is. Itt már nyelvészeti argumentáció is kíséri a két nyelv rokonságának gondolatát. Ezek a gondolatok azonban már rég túlhaladottak: az összehasonlító nyelvészet akkori látványos eredményei nem érik utol, sem zárt kolostori magányában, sem ezen kutatások brit-indiai központjában, Calcuttában.⁷⁶

Ha nyelvvel kapcsolatos gondolatait és teljesítményét kora tudományos eredményeinek fényében kell értékelnem, azt kell mondanom, hogy ebben a tekintetben megmaradt a 18. század emberének. Sok nyelvet tudott, de a nyelvtudomány mint tudományos diszciplína kialakulásának áramától messze maradt. Hozzá kell tenni, hogy nem is ez volt elsődleges célja – ezt göttingai

⁷² Morpurgo Davies, *i. m.*, 78.

⁷³ *I. m.*, 8.

⁷⁴ *Levelesláda*, 239.

⁷⁵ *Levelesláda*, 249.

⁷⁶ Morpurgo Davies (*i. m.*, 3.) idézi Rev. Richard Garnett ([1835]1859, 9.) véleményét, aki a British Museumban Assistant Keeper of Printed Books volt, hogy honfitársai nem tudnak németül és ezért nem olvassák Bopp műveit, aki a nyelvtudományban egyfajta forradalmat csinált. Ld. Stein Aurél ellenkező véleményét (3. jegyzet).

tanulmányai, ottani érdeklődése mutatja igazán jól. Calcuttai tartózkodása idején felerősödhetett benne a nyelvi kérdések iránti érdeklődés – és itt elsősorban a magyarnak a szanszkrittal való rokonítására gondolok –, de ilyen kérdések vizsgálatához Indiában, az ottani angol entellektüelek társaságában nem találhatta meg az igazán inspiráló közeget.

És itt befejezésül ismét utalnom kell Jones munkásságára. Jones számos, a maga korában újdonságnak számító ismeretet közölt India kultúrájáról, a legkülönbözőbb területeken. Lankadatlan érdeklődése a különböző kultúrák és nyelvek iránt számtalan, különböző területet felölelő népszerűsítő leírást eredményezett, elsősorban indiai tartózkodása idején, ahol 1783-tól kezdve a Brit Birodalom bírójaként működött. Nyelvészeti munkái azonban súlyos kritikát érdemelnek. Kritikám azonban valójában nemcsak tudósi tevékenységének szól – az igazi tudóst megilleti a tévedés joga –, hanem, annál súlyosabban megítélendő, a tudósi ethosz hiányának. Elődjei munkáját elhallgatja, másokét eltulajdonítja, és brit gőgje táplálja francia kollégája (Anquetil-Duperron) munkájának kicsúfolását.

Emberi és tudósi morál tekintetében Csoma William Jones ellenpontja. Élete a csak tudományának és hazájának élő, a világ hívságait megvető és elutasító, az ismeretek feltárásán munkálkodó kutató példáját állítja elénk. Be kell azonban vallanom, hogy munkásságának egy pontjára nem találok magyarázatot: életművében nincs nyoma a magyar és rokon nyelvei kutatása iránti érdeklődésnek, a nyelvek összehasonlításában, a nyelvrokonság kritériumainak meghatározásában nemzetközi mértékben is kiemelkedő kutatók, Sajnovics János és a Göttingában is megfordult Gyarmathi Sámuel munkásságának.

Kedvenc ókori klasszikusai azonban haláláig elkísérték. 1842-ben, Dardzslingben felvett hagyatéki leltárában a különböző nyelvű bibliák, szótárak és nyelvtanok között ott volt Ovidius, Tacitus, Vergilius, Sallustius, Juvenalis, Cicero, Xenophon, Livius, Quintilianus és Homérosz munkája is. Talán ez, az erdélyi iskolában megismert klasszikus antikvitás is hazakötötte őt a nagyenyedi kollégiumhoz, Erdélyhez, a székelyek közösségéhez. Klasszikus tanulmányai azonban, melyeket Göttingában elmélyíthetett, az ókori irodalom szeretetén túl minden bizonnyal mély nyomot hagytak gondolkodásában is. A latin nyelv által megismert nyelvtani kategóriák mintegy háttérét, fogalmi készletét nyújthatták a teljesen más struktúrájú tibeti nyelv grammatikájának leírása során.

Mint ismeretes, tibeti szótárából és nyelvtanából dedikált példányt küldött a göttingai egyetemnek, melyekről a következő évben megjelent egy ismeretlenről származó ismertetés.⁷⁷ Ezt a cikket Schedel-Toldy Ferenc a Magyar Tudós Társaság lapjában, a *Tudománytárban* szinte teljes egészében magyar fordításban publikálta. Miközben az ismeretlen szerző a legmelegebb hangon méltatja Csoma erőfeszítéseit és a tibeti nyelv megismerése terén elért eredményeit, a

⁷⁷ *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 189. Stück (1835) 1881–1883.

recenzió a nyelvészeti leírás kíváncsi tekintetében elmarasztaló.⁷⁸ Bocsásuk meg azonban ezt az ismeretlen német kritikusnak, aki jól látta, hogy egy új nyelv megismerése érdekében kifejtett, az életet felemésztő erőfeszítések a tudomány javára lesznek. Álljon itt ellenpontként egy modern nyelvész elismerő véleménye: „...it is interesting to read in Csoma de Kőrös (1834, 91.) about the distinction between verb forms which have »active/passive« readings (i.e. they behave transitively), and those which rather have a »neutral« meaning ...”.⁷⁹

Csoma emberi nagysága azonban, botlásai ellenére, mindenképp felett áll – ez olvasható ki minden róla szóló megemlékezésből. Mégis tudósi ethoszát talán legszebben és legegyszerűbben a Kennedy századoshoz 1827-ben írt levelében ő maga fejezte ki ily módon: „Becsületem drágább előttem, mint az, hogy – amint mondani szokták – »megcsináljam szerencsémét«”.⁸⁰

Csoma de Kőrös and the contemporary linguistics

Éva Mária JEREMIÁS

In Csoma's oeuvre there are a number of points in which linguistic issues are involved.

They are sometimes technical or biographical details related to language learning, but other times, Csoma also involves questions of a general nature such as language kinship, or genealogical classification. But such theoretical issues are treated or touched only cursorily, the scientific context of treating such issues is missing throughout his oeuvre.

This article mainly examines his knowledge of oriental languages, Arabic, Persian and Turkish, with special emphasis on Persian which served as a vehicle in acquiring the Tibetan language. The conclusion is that during his study years in Göttingen, his interest was mainly focused on the Hungarian prehistory and consequently, he did not take advantage of the opportunities that the University of Göttingen could have provided him in the field of learning oriental languages or modern achievements of linguistics. Nevertheless, he was able to establish his Tibetan grammar, in which his classical language knowledge (Greek and Latin) certainly played a significant role by affording him theoretical concepts and categories of descriptive grammar. Against this background he was able to identify the specific properties of the Tibetan language. However, an analysis of his work in terms of modern linguistics is still missing.

⁷⁸ 8. kötet, 1835, 227: „Milly áldozattal vivé a' szerző tibeti utazását véghez, tanulta meg az ismeretlen nyelvet ... Igaz, hogy grammaticája nem felel meg azon kívánsatoknak, melyeket tudományos munkához intézhetni...”.

⁷⁹ Ralf Vollmann, Tibetan Grammar and the Active/Stative Case-marking Type. In: *Linguistics of the Himalayas and Beyond*. (Trends in Linguistics, Studies and Monographs, 196.) Ed. by Roland Bielmeier–Felix Haller. Berlin–New York, 2007, 369.

⁸⁰ *Levelesláda*, 182.

Ormos István
Adalékok Kmoskó Mihály alakjához II.*

Engem eredetileg alapvetően Kmoskó anyanyelve érdekelt, és pedig azért, mert bizonyos félrefordításai, értelmetlen fogalmazásai, illetve stilisztikai furcsaságai mögött – legalábbis részben – hiányos magyar nyelvtudást sejtettem.¹ Amint egyébként már láttuk, habilitációs disszertációjának egyik bírálója Kmoskó bizarr nyelvhasználatában egyszerű „izgágaságot” látott.² Elöttem ismeretes írásaiban Kmoskó nem szól anyanyelvéről. Mindazonáltal a Területvédő Ligával (TEVÉL), ezzel a befolyásos társadalmi szervezettel folytatott vitában keményen ostromozta a dualizmus korának oktatáspolitikáját, kijelentve, hogy „a mi egész közművelődési politikánk kultúrszédelgés volt.”³ A Felvidéken az elmagyarosítást célul kitűző iskolarendszerben a teljesen elhibázott ún. „direkt” módszert alkalmazták, aminek következtében az iskolákból kikerülő szlovák diákok „sem tótul, sem magyarul nem tanultak meg,” ha pedig gimnáziumba kerültek, akkor legnagyobb részük lezüllött. Kmoskó hangsúlyozta, hogy pontos ismeretekkel rendelkezett ezen a téren, minthogy apja tanító volt.⁴ Fölmerül a kérdés: vajon mindezeket magára is értette-e? Az említett vitában jelentette ki, hogy több kecsegtető ajánlatot is visszautasított: „Megmaradtam tovább is küzdő félként a tót anyanyelvért.”⁵ Ez a kijelentés érthető úgy, hogy itt a saját anyanyelvéről beszél, ámde egy ilyen értelmezés nem föltétlenül kötelező: úgy is érthetjük, hogy nem szlovák anyanyelvüként küzd a szlovákok szabad anyanyelv-használatáért. Ám ha figyelembe vesszük mindazokat az ehhez a kérdéshez kapcsolódó adatokat, amelyek kutatásaink során előkerültek, a kérdésre adandó válasz nem lehet kétséges. Már korábban láttuk, hogy Kmoskó részt vett egy nagy ívű, tízkötetes szlovák bibliafordítás elkészítésében, helye-

* Az I. rész: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I. *Keletkutatás* 2009. ősz, 37–76. A 64. oldalon a 88. jegyzetben „nagyszombati” helyett „esztergomi” olvasandó.

¹ Ormos István, A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 763–764.

² Ormos, Adalékok, I. 42.

³ A TEVÉLről ld. Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*. Budapest, 2005, 130–133. A vitához ld. a soron következő jegyzetet.

⁴ Tilkovszky Loránt, Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. *Baranyai Helytörténetírás* (1987–1988) 437–438.

⁵ Tilkovszky, i. m., 450.

sebben a fordítások ellenőrzésében.⁶ Az előbbieken vázolt politikai működése, esetleges pozsonyi kinevezése, Csernoch János vele kapcsolatos tervei alapján arra kell következtetnünk, hogy Kmoskó jól tudott szlovákul. Trencsén vármegyében egyébként, ahol született, a hivatalos magyar adatokat tükröző Pallas-lexikon szerint a lakosság 93,4%-a szlovák volt, s csak 2%-a magyar, ráadásul a nem magyar ajkú lakosság közül mindössze 2,8% beszélt a magyar nyelvet ez idő tájt (1891). Mindezen adatok kumulatív tanulságát levonva egyértelműen adódik a következtetés, hogy szlovák volt az anyanyelve is és természetesen jól tudott szlovákul. (Azt ugyanis aligha feltételezhetjük, hogy magyar anyanyelvű szlovákként csak később tanult volna meg szlovákul.) Szlovák nyelvtudására vonatkozóan van azonban egy ennek ellentmondó adatunk is, amely ráadásul „legjobb barátjától,” Jehlicska Ferencről származik. Ő így ír egy Csernoch Jánoshoz intézett levelében: *Miška nemá pravdu, keď ma očerňuje a menuje ma bláznom, paralytikom. Chvála Bohu, som zdravý, a len tú chybu mám, že robím statočnú politiku slovenskú. Títo páni ale robia politiku v prvom rade mad'arskú. Miška nikdy úprimne nemiloval Slovákov; naučil sa po anglicky, francúzsky, nemecky, židovsky, arabsky, sýrsky etc., – len slovensky sa nenaučil. Za svoj národ nikdy sa neexponoval a nikdy ani riadka po slovensky nenapísal* [„Miskának nincs igaza, amikor engem befeketít és bolondnak, bénának nevez. Hála Istennek egészséges vagyok, és csak az a hibám van, hogy becsületes szlovák politikát folytatok. Ezek az urak viszont elsősorban magyar politikát folytatnak. Miska sohasem szerette őszintén a szlovákokat; megtanult angolul, franciául, németül, zsidóul, arabul, szíriul stb. – csak szlovákul nem tanult meg. Sohasem exponálta magát a népéért és soha egy sort sem írt le szlovákul”].⁷ Jehlicska természetesen pontosan

⁶ *Písmo Sväté Starého a Nového Zákona z latinského typického vydania Vulgaty na slovenský jazyk preložené*. Svázok I–X. Trnava, 1913–1928. (A mű címében az egyházi latin *editio typica* „mértékadó kiadás” kifejezés szlovák fordítása szerepel.) Ez nyilvánvalóan komoly szlovák nyelvismeretet feltételez. Ennek a bibliafordításnak a munkálatai 1904-ben kezdődtek meg a nagyszombati Szent Adalbert Társaság (Spolok svätého Vojtecha) megbízásából. Ennek az 1870-ben alapított s ma is fennálló római katolikus társaságnak a célja ez idő tájt a szlovák kultúra és irodalom ápolása volt. A kész mű 1913 és 1928 között jelent meg Ján Donoval szerkesztésében. Az Őszövetséget többek közreműködésével Andrej Hlinka fordította, legalábbis részben a szegedi Csillagbörtönben, ahol 1906 és 1909 között raboskodott magyarellenes tevékenység miatt. A börtönben sokat beszélgetett-vitakozott Kun Bélával, aki ekkortájt szintén a Csillagbörtön lakója volt. Én magam ezt a kiadványt nem láttam; az adatok a Cambridge-i Egyetemi Könyvtár katalógusából származnak. Ld. Ormos, A magyar őstörténet, 764/160. jegyzet.

⁷ Jehlicska Ferenc 1920. szeptember 19-én írott levele Csernoch Jánoshoz Varsóból a Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská Národná Rada, Zakopane) levélpapírján, 6. oldal. Primási Levéltár Esztergom PL 2366/1920. Az „ezek az urak” kifejezés Kmoskóra és a Felvidék/Szlovákia Magyarországon belül való megmaradása érdekében tevékenykedő magyar, illetve magyarérmű szlovák politikustársaira vonatkozik [*Miška et consortes*], akik között Jehlicska említi többek között Syntinis Gyula bárót, Margorin István hontnémeti katolikus plébánost és Szviezsényi Zoltánt, a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztályának vezetőjét. Jehlicska szerint ők már tel-

tisztában volt Kmoskó szlovák tudásával, ámde arra gondolunk, hogy ezt a kijelentést nem kell szó szerint értenünk, mert ez már az összeveszésük utáni időből származik. Inkább arra utalhat, hogy Kmoskó nem tudott olyan jól szlovákul, ahogyan Jehlicska szerint tudnia kellett volna. Kmoskó magyar gimnáziumba, a trencsényi piaristákhoz járt, majd egyetemi tanulmányait Bécsben németül folytatta, s mindeközben belevetette magát a keleti nyelvek tanulmányozásába. Minden valószínűség szerint tehát szlovák nyelvtudását nem fejlesztette tovább, nem is ápolta, hanem az megmaradhatott egyfajta „köznapi,” „konyhanyelvi” szinten.

Nehéz helyzetben van az ember, amikor végül is ítéletet kell mondania Kmoskó magyar nyelvtudásáról. Az ugyanis a helyzet, hogy bizarr fordításai, nyelvhelyességi hibái és a stílusérzék időről-időre szembeötlő durva hiánya mellett gyakran olvas az ember Kmoskó tollából stílus tekintetében felettebb választékos írásokat is.⁸ Sohasem találkoztam például olyan Kmoskó által fogalmazott *hivatalos irattal*, amelynek ne lett volna támadhatatlan a stílusa. Ámde ezek mindig rövid terjedelmű írások, s talán az is szerepet játszhatott, hogy ezek mindig hivatali előjáróihoz szólnak, tehát különös gondot fordított megfogalmazásukra. Nagy óvatossággal azt a következtetést vonhatjuk le tehát, hogy ha Kmoskó megerőltette magát és szükségesnek látta, igenis tudott pontosan és szépen magyarul írni. Erre azonban nem mindig volt alkalma, illetve ideje, a szükségét sem érezte azonos mértékben, s gyakorta jó adag bizonytalanság jellemezte a szövegalkotás és a stílus tekintetében, különösen akkor, ha gyorsan és sokat írt anélkül, hogy gondosan mérlegelhette volna az egyes stílusrétegek pontos hangulati értékét. Ma már úgy látom, hogy – talán egy mély belső labilitás következményeként – Kmoskóban volt egyfajta „izgágaság,” s mintegy saját bizonytalanságát kompenzálendő, szerette meghökkenteni az embereket, akár megrökönyödést is keltve bennük. Már magántanári disszertációjának egyik bírálója, Berger Ev. János is szóvá tette stílusát, a „szemetszűrő s fülsértő pongyola kifejezéseket, s sokszor keresetten is használt, majdnem trivial szókimondásokat.”⁹ Az említett alapvető belső labilitás jelenhetett meg „Kmoskó doktor ismert idegességében” is, amire kollégái oly sokszor hivatkoznak, amiképpen korábban már láttuk. Ebbe az irányba mutat ugyanakkor nagyfokú gyávasága is, amit „legjobb barátja,” Jehlicska Ferenc emel ki: *On [=Miška Kmoško] je vel'ký bojko, a jak vel'kú memoriu má, tak slabé je jeho iudiciu. Tieto dva dary skúpa príroda nerada dáva človekovi*

jességgel csatlakoztak a „szlovák renegátokhoz, az ún. magyarónokhoz” [*slovenské renegáti, takzvani mad'aróni*], akik a legnagyobb gátjai a szlovák–magyar megértésnek. *Uo.*, 1–2. Működésükről ld. Bellér Béla, *Az ellenforradalom nemzeti és politikájának kialakulása*. Budapest, 1975, 50–79.

⁸ Ld. például Ormos, A magyar östörténet, 754. A stílusérzék hiányáról ld. *uo.*, 764/161–163. jegyzetet, illetve a kapcsolódó részt a főszövegben.

⁹ Ormos, Adalékok, I. 42.

naraz. Preto jeho vyklady vždy treba brat' s vel'kou kritikou [„Ö (=Kmoskó Miska) nagyon gyáva, amilyen jó a memóriája, annyira gyöngye a judíciuma. Ezt a két adományt a fukar természet nem szívesen adja meg egyszerre egy embernek. Ezért az ő értelmezéseit mindig nagy kritikával kell fogadni”].¹⁰

Kiadásaiban egyébként Zimonyi hallgatólagosan javította a „zavaró régies nyelvtani formák[at] vagy szórendi problémák[at],” valamint mindazokat a helyeket, ahol az eredetivel egybevetve a fordításban „kisebb hiányt vagy pontatlanságot” észlelt.¹¹ Ez a módszer általában véve nem kifogásolható. Kmoskó szövege végül is nem magyar nyelvemlék, amelynek minden egyes fordulatát, sőt kifejezését féltve kellene őriznünk eredeti alakjában, hanem tudományos próza, amelyet a benne foglalt ismeretanyag kedvéért olvasunk. Ámde Zimonyi arab tudásának a szintje, illetve a józan paraszti ész nála megfigyelhető hiánya jogos aggálllyal tölti el az olvasót: vajon megbízhat-e javításaiban?

Számunkra különösen érdekes, hogy Jehlicska figyelmeztet Kmoskó „gyöngye judíciumára,” valamint arra, hogy „értelmezéseit mindig nagy kritikával kell fogadni.” Ez ugyanis egybevág az ún. „Leásott Földdel” kapcsolatban tett megállapításunkra, mely szerint Kmoskó rendszerint elmulasztotta átgondolni szellemes ötleteit minden összefüggésükben, illetve elhelyezni őket addigi nézeteinek rendszerében. De korábban már ugyanezre a következtetésre jutott habilitációs disszertációjának egyik opponense is, és a kelet-európai zsidók turáni eredetéről írottak kapcsán is ugyanezt állapítottuk meg. Mindez arra figyelmezteti olvasóit, hogy Kmoskó állításait minden területen óvatosan kell kezelniük, s nem mulaszthatják el annak alapos mérlegelését, vajon megállnak-e nemritkán valóban szellemes és kiváló ötletei.¹²

Meneküléséből visszatérve Kmoskó újult erővel folytatta 1916–1917 táján megkezdett antiszemita működését. Felszólalt az Antiszemita Párt első nagygyűlésén 1919. december 6-án a Vigadóban, és beszédében Károlyi Mihály és Hock János mellett a zsidóságot tette felelőssé a bekövetkezett eseményekért.¹³ 1920. szeptember 7-e és 9-e között tartották meg az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) II. Országos Konferenciáját, amelyen a megnyitót követően az Országos Központi Választmány tagjaként Kmoskó „tartott alapos előadást a zsidókérdésről. Ismertette a zsidóság programját, amit egy baseli cionista kongresszus bizalmas jegyzőkönyveiből ismerünk.”¹⁴ Ez az irat minden való-

¹⁰ Jehlicska Ferenc 1920. június 12-én írott levele Varsóból Csernoch Jánoshoz. Prímási Levéltár Esztergom PL 485/1921.

¹¹ Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997, 11.

¹² Ormos István, Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 1139; Uő, *Adalékok*, I. 41, 57–58.

¹³ Zinner Tibor, *Az ébredők fénykora 1919–1923*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 110.) Budapest, 1989, 46. Hockról ld. alább a 28. jegyzetet.

¹⁴ *Szózat* 2/213 (1920. szeptember 8.) 1–2.

színűség szerint a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* címen ismert mű, ami mai tudásunk szerint valójában hamisítvány. Kmoskó egyébként másutt is utal rá, és részletesen ismerteti egy ez idő tájt kiadott pamfletjében.¹⁵ 1921. március közepén az ÉME küldötteként Bécsben tartotta meg ugyanezt az előadását egy nemzetközi antiszemita találkozón.¹⁶

Az ÉME kapcsán megemlíthjük, hogy 1923. február 19-én kirakatper kezdődött Bukarestben, amelynek vádlottjai nagyrészt az ÉME vezetői közül kerültek ki. A bíróság szerint a vádlottak meg akarták gyilkolni, illetőleg gyilkoltatni a román királyi párt. A tárgyaláson a huszonegy vádlott közül hét volt jelen, ők nem voltak az ÉME tagjai, ám a vád szerint az ÉME bérelte fel őket. Szerepelt közöttük egy *Kmoskó Miklós* nevezetű nemzetközi szélhámos is, aki legalább még négy másik nevet is használt: Bercsey Miklós, gr. Belmont de Fickelmont, berniczey Berthold Pál és Sándor Miklós. A rendőrség korábban már öt alkalommal tartóztatta le sikkasztás, lopás, okirathamisítás és bigámia büntetésével. A perben elítélték, majd szabadulása után Magyarország-ellenes tevékenységet fejtett ki.¹⁷ Semmi nem utal arra, hogy bármi köze lett volna Kmoskó Mihályhoz; a Kmoskó nevet bizonyára álnévként használta. Megjegyezzük, hogy a szélhámos a „berniczey” nemesi előnevet is Kmoskó Mihály családjától kölcsönözte.

Kmoskó antiszemita írásai rendkívül kellemetlen olvasmányok, amelyek tárgyukon túlmenően durva, visszataszító nyelvezetükkel is kitűnnek. Az is megfigyelhető, hogy stílusa fokozatosan egyre durvábbá, útszélibbé válik. Ebben bizonyosan szerepet játszott a korabeli közhangulat alakulása, ám alapvetően hozzájárulhatott az igazoló eljárás elhúzódása okán jelentkező bizonytalanságérzete, egyre fokozódó „ismert idegessége” is. Visszataszító stílusát hiányos magyar tudása, a stílusérzék hiánya is magyarázhatja. Nem volt idegen tőle egyfajta frivolság, hányavetiség, ám nem tudta, talán nem is akarta választékosan megfogalmazni gondolatait sem, hanem úgy írt, ahogyan a piacon beszélt, vagy ahogyan egy kávéházban csevegett. Ez azonban írásban közönséges, visszatetsző hatást kelt a mai olvasóban, s kétséggel tölti el életének krónikását: akár csak szigorúan tudományos környezetben is, Kmoskó személyiségének jellemzése, illetve a korabeli hangulat illusztrálása céljából idézhet-e ezekből a művekből? Hosszas habozás után végül úgy döntöttem, hogy néhány idézettel szemléltetem Kmoskó ez idő tájt vallott nézeteit és stílusát. Íme: „Országunk feje, szíve és gyomra, Budapest, zsidó. Ez az állapot tűrhetetlen. Ezt az undok zsidófészkét, az erkölcsi és szellemi mätelynek ezt a költötelepét vagy ki kell füstölni, vagy, ha a dolog másként nem megy, az ország politikai és kulturális központja számára más egészségesebb helyet kell keresnünk. ...

¹⁵ Ld. alább a 25. jegyzetet, valamint az 51. jegyzetet a hozzátartozó szövegrésszel.

¹⁶ Zinner, *i. m.*, 114.

¹⁷ Zinner, *i. m.*, 178.

Viszont Budapest régi zsidói, ha életük és vagyonuk kedves, tegyenek meg minden lehető, hogy a háború alatt idecsődült *galíciai fajrokonai minél előbb elpárologjanak. Mert, ha a magyarságukkal kérkedő félzsidók eddig követett hazaáruló politikájukkal nem szakítanak*, ha magukat akár dacból, akár érzékenységből a kommunista *roicech*-ekkel¹⁸ és *gazlen*-ekkel¹⁹ azonosítják, *Isten legyen irgalmas lelkeiknek!* A vidéki parasztság ki fogja rájuk mondani a halálos ítéletet s azt kegyetlenül végre is fogja hajtani.”²⁰ – „Valljuk be őszintén, hogy a helyzet a lehető legsivárabb. Ha Európa népei idejekorán eszűkhöz nem kapnak, a zsidó vírus elpusztítja szervezetüket és nemzeti hullákat csinál belőlük. De lehet-e remélni józan ésszel, hogy az európai ember eszéhez kap s a zsidóság uralma alól emancipálja magát? E kérdésre határozott válasszal felelni annyi volna, mint a levelibéka, avagy Bellaaghné asszony²¹ szerepére vállalkozni. Tekintve az árja természetének erőszakos jellegét, éppenséggel nincsen kizárva, hogy esetleg akad egy kemény, de becsületes szándékú zsarnok, aki az egész zsidókérdést forradalmi úton fogja megoldani: megcsinálja az európai nemzetek fehér forradalmát a vörös zsidóság ellen. Ebben az esetben esetleg beteljesedik a lenini szerzetes középkori jóslata: *Israel infandum scelus audebit morte piandum*. (Izrael szörnyű gáztettre vetemedik, amely miatt

¹⁸ Gyilkos. [Eredeti lábjegyzet].

¹⁹ Jiddis *gazlen* < héber *gazlon* „rabló.”

²⁰ Kmoskó Mihály, *Zsidó–keresztény kérdés*. Budapest, é. n., 15–16. A szöveg alapján megállapítható, hogy valószínűleg röviddel a Tanácsköztársaság bukása után íródott. A kiemelések az eredetiből származnak.

²¹ Az első világháború táján sokan kerestek vigaszt jóslataiban. Ld. például *Utolsó idők. Mi vár ránk a XX. században? (Mi vár reánk a közel jövőben? A La-Salette-i Szt. Szűz, Szt. Malakiás érsek, a sibyllák, Le Normand Antoinette, Dr. Bellaaghné stb. jövőndölései.)* Hiteles kútfőkből összegyűjtötte és kiadta Luzsénszky-Szentesy Alfonz. 5. kiadás. Budapest, é. n. [=1919]). Bizonyára ő volt az a divatos jósnő is, akit két sógora, Cziráky József és Pappenheim Siegfried hatására Károlyi Mihályné Andrássy Katinka is fölkeresett 1919 elején. Ámde vagy nem értette, vagy pedig – és ez a valószínűbb – utólag rosszul idézte föl ezt az aránylag ritka, szlovák eredetű családnevet (*belák* „fehér [férfi]” > „fehérhajú,” „hirtelenszöke,” „albínó”), Károlyi Mihályné ugyanis *Ballaginéről* ír. Mindenesetre az ő esetében nem váltak be jóslatai. Károlyi Mihályné, *Együtt a forradalomban*. Budapest, 1985, 449–450; Hvozdzik János, *Szlovák–magyar és magyar–szlovák részletes szótár. I. Szlovák–magyar rész*. Prága–Eperjes, 1937, 124. Ennek a műnek a kiadója, Luzsénszky (1919-ig [?] Szentesy) Alfonz (1876–?) fiatalon belépett a szervita rendbe és teológiát kezdett hallgatni, ám betegeskedései okán rendjéből elbocsátották, s ettől kezdve újságíróként tevékenykedett. Foglalkozott jóslással, asztrológiával, naptárkészítéssel, valamint növényi kivonatokat előállításával – 1925-ig három ilyen szabadalmat kapott –, ám igazán ismertté a zsidóságról és a talmúdról írott műveivel vált. Ezek számos kiadásban láttak napvilágot, és részben idegen nyelveken is megjelentek. Ellenfelei, akik ezeket a műveit az antiszemita irodalomba sorolják, azzal vádolják, hogy nem az eredeti szövegeket használja, mert arra nem képes, továbbá a szövegeket összefüggésükből kiragadja, illetve általában véve is meghamisítja. 1946-ban a népbíróság elítélte; további sorsa ismeretlen. Nem tévesztendő össze a nála fiatalabb, hasonló nevű jezsuita szerzetessel. Vö. *Magyar Katolikus Lexikon*. VIII. Budapest, 2003, 210.

halállal fog lakolni.)²² Az sincs kizárva, hogy ez a forradalmi láz úgy fog fel-
lépni, amint azt Donnelly apokalyptikus regénye megjósolta s az egész európai
civilizáció pusztulását idézi elő.²³ Egy dolog föltétlenül bizonyos: az, hogy a
zsidóság világhatalma nem lesz hosszúéletű, ha tényleg valóra is válnék, mert
erkölcsi alapja teljesen hiányzik.²⁴ Ennek a műnek mintegy negyedrésszében
Kmoskó egyébként *Cion bölcseinek jegyzőkönyvét* ismerteti, amelyet zavaros,
ám autentikus dokumentumnak tart, amelynek hitelességét az „utolsó tíz
esztendő” eseményei is bizonyítják. Úgy véli, olyan zavarosan van megfogal-
mazva, hogy magyarra nem érdemes lefordítani, ámde hogy azért a magyar
közönség is megismerhesse, érthetően összefoglalja a lényegét.²⁵

A közelmúlt történéseit így értelmezte Kmoskó: „Minden józanészű ember
tudta, hogy az egész puccs nem a hülye Károlyi Mihály műve, hanem a gali-
leista zsidó *jingliké*,²⁶ akik ezt a félkegyelmű hazardeurt *sábeszgoj*-nak,²⁷
aranyshájú Hock Jánost,²⁸ ezt a lelkiismeretlen fajankót pedig *Auslagegalloch*-

²² A lehnini jóslat (*Lehninsche Weissagung, Vaticinium Lehninense/Leninense*) száz rimes
hexameterben megfogalmazott jóslatból álló gyűjtemény, amelyet a hagyomány szerint Her-
mann szerzetes írt 1300 körül a Berlin közelében fekvő Lehnin cisztercita kolostorában. Az
egyebek között a Hohenzollern-ház bukását és a katolikus egyház németországi győzelmét jóso-
ló mű 1700 táján vált ismertté. Az egyes, nemritkán roppant ködös jóslatok értelmezése felet-
több vitatott. Feltűnését követően hosszú ideig heves viták folytak afelől, vajon hitelesnek tekin-
tendő-e, avagy hamisítvány a hamarosan népszerűvé vált írás. Ezt a kérdést sokáig többnyire
pártállásuk szerint válaszolták meg az érdekeltek, ma már azonban leginkább hamisítványnak
tartják, amelyet 1690 táján írhattak Németországban, minthogy eddig az időpontig viszonylag
pontos jóvendöléseket tartalmaz (*vaticinium ex eventu*), míg az ezután következő időszakra
vonatkozóan meglehetősen ködössé válik. *The Catholic Encyclopedia*. IX. New York, 1910,
134. Nagyon ismert volt a 19. és 20. század fordulója táján Németországban, minthogy a kor
egyik népszerű szépiroja, Theodor Fontane is többször írt róla. Egyes élénk fantáziájú német
elmék még Lenin nevét is innen eredeztetik: úgy vélik, a többek között a Hohenzollern-ház bu-
kásáért is küzdő forradalmár az ezt megjövendölő jóslat alapján választott volna mozgalmi ne-
vet. A Kmoskónál szereplő „lenini” alak valószínűleg a kolostor nevének latin alakján alapul és
egyúttal talán közvetve Lenin nevére is utal: a Kmoskó által idézett 94. hexameterben egyesek
ma is az 1917. évi bolsevik forradalom megjövendölését látják.

²³ Edmund Boisgilbert [=Ignatius L(oyola) Donnelly], *Caesar's Column. A Story of the
Twentieth Century*. Chicago, 1890. 1890 és 2004 között mintegy 35 kiadásban jelent meg.

²⁴ Kmoskó Mihály, *A zsidóság világhatalmi törekvései*. Budapest, 1921, 55.

²⁵ Kmoskó, *i. m.*, 28–41. A mű terjedelme 52 oldalra rúg. Ld. még feljebb a 15. jegyzethez
tartozó szövegrészt, valamint alább a 51. jegyzetet és a hozzátartozó passzust.

²⁶ Jiddis „fiatalember”; vö. német „Junge.”

²⁷ Oly szolgáléle, aki szombaton a zsidó helyett dolgozik. [Eredeti lábjegyzet].

²⁸ Hock János (1859–1936) katolikus pap, politikus és író, Károlyi Mihály híve. Kiemelkedő
szónok volt, küzdött az általános választójog bevezetéséért, valamint Tisza István politikája ellen.
1918-ban a Nemzeti Tanács elnöke lett. A Tanácsköztársaság kikiáltása után emigrált. Külföl-
dön megjelentetett, az ellenforradalmi rendszert támadó cikkei miatt 1933-ban történt hazatéré-
sét követően börtönbüntetésre ítélték. *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Budapest, 1981³, 726–727;
Magyar Katolikus Lexikon. IV. Budapest, 1998, 904–905; Gratz Gusztáv, *A forradalmak kora.
Magyarország története 1918–1920*. Budapest, 1935 (reprint, 1992), 9, 11, 32.

nak²⁹ fogták meg és cégeknek használták ahhoz a nagyszabású vállalatához, amely a keresztény Magyarországból amolyan zsidó vegyeskereskedést akart csinálni. Most már a keresztény középosztály is ökolbe szorította markát, de csak a zsebében, mert az uralomra jutott galíciai *Jiddischkeit*³⁰ a „forradalom vívmányainak,” értsd: a zsidóság érdekeinek védelme címén csirájában fojtott el mindennemű antiszemita fészkelődést. Magyarország hadimilliomosok, nagybankosok és zsidó szocialista agitátorok prédájává lőn. E jeles *chevre*³¹ sikereit megirigyelték az orosz kommunista vezérek hazai tanítványai és mestereik példáján felbuzdulva, a proletárok élére álltak, hogy az országot a zsidóságnak biztosítsák. Amint ismeretes, ebben maga a nemes gróf volt segítségükre. Borközi állapotában alighanem hízott libának nézte a magyar népköztársaságot és sajátkezüleg tartotta oda nyakát Kun Béla főszakter kése alá, aki azután kegyetlen szabatossgal nyiszogatta több mint négy hónapon át: *hoiluche-havue*, „oda-vissza,”³² amíg jóformán el nem vérzett végképp.”³³

A szakirodalom szerint Kmoskó fontos szerepet játszott a Teleki-kormány *numerus clausus*-törvényének megszületésében (1920). Pontos szerepét későbbi kutatások deríthetik majd ki – ez idő tájt mindenestre részt vett azokon a tanácskozásokon, amelyek a kérdéssel foglalkoztak, hogy miként lehetne korlátozni az egyetemekre bocsátandó diákság számát.³⁴ Ez az egyetemek már korábban is jelentkező túlsúfoltsága miatt látszott szükségesnek, ugyanakkor – az átélt forradalmak tapasztalatai okán – különösen aggályosnak tűnt nagyszámú értelmiségi kiképzése elegendő munkahely hiányában: nagy veszélyt láttak a politikusok egy munkanélküli „szellemi proletariátus” létrejöttében. Először a nők számának a korlátozása merült föl, mert sokan vélték úgy, hogy a nők biológiailag is alapvetően alkalmatlanok az egyetemi tanulmányok folytatására, minthogy testileg és szellemileg gyöngék, valamint lelkileg labilisak. Úgy gondolták, a nőknél az észbeli képességek azért szükségszerűen alacsonyabbak, mint a férfiaknál, mert a női agyban a homlok- és halántéklebeny

²⁹ *Galloch*=katholikus pap. [Eredeti lábjegyzet; héber *gallach* „katholikus pap;” német–héber *Auslagegalloch* „díszpap”].

³⁰ Zsidóság. [Eredeti lábjegyzet].

³¹ Társaság. [Eredeti lábjegyzet].

³² Középkori héber *holacha va-havaa* „a mészáros késének vágómozgása előre-hátra, ide-oda”; modern héber (ivrit) „ide-oda” (*holacha* „elvitel,” *havaa* > *havaa* „idehozás”). Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. I. London, New York, 1903 (reprint Brooklyn, 1967), 339, 328; Feliks Sapiro, *Ivrit–russzkij szlovar*. Moszkva, 1963, 133; Avraham Even-Sosan, *Ha-Millon ha-ivri hamerukkaz*. Jeruzsálem, 1981⁹, 137.

³³ Kmoskó, *Zsidó-keresztény*, 3–4.

³⁴ N. Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, 1988, 96–98, 100, 116. A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem csak később, 1921-ben vette föl alapítója, Pázmány Péter nevét. Ezt a nevet 1950-ig viselte, azóta Eötvös Lorándról van elnevezve.

kisebb, azaz fejletlenebb: ezt nevezték ekkoriban elterjedt szóhasználatlalt a nők „fiziológiai gyöngelmjűségének” (Paul Julius Möbius). Előttük különben is csak viszonylag rövid idővel korábban – 1895 és 1919 között – nyíltak meg az egyetemek kapui.³⁵ Léteztek azonban más jellegű félelmek is. Az *Egyetemi Lapok* így írt ezekről 1895. december 2-i vezércikkében: „A nőnek mennél magasabb a műveltsége, annál szabadabb a gondolkodása, annál tágabb a lelkiismerete és léhább az erkölce. S ha így minden nő tudós lesz, akkor Budapesten nem 30.000 nő, de valamennyi árulni fogja a szerelmet.”³⁶ Ekkor állott elő javaslatával Kmoskó, hogy inkább elsősorban a zsidó hallgatók számát korlátozzák. Ezzel nem a nők továbbtanulásának a megvédése volt a célja, hiszen a nők egyetemi tanulmányait sem látta szívesen. Ez irányú nézeteire egy csupán néhány számot megért hetilapban 1902-ben megjelent passzusból következtethetünk. A névtelen hírt közreadó hetilapot társ-„kiadó-tulajdonosként” ő maga jegyezte, így azután aligha jelenhetett meg benne olyasmi, ami gyökeresen elmentmondott volna a nézeteinek. A „Nők a német egyetem ellen” cím alatt az alábbi rövid hírt olvassuk: „Általában a délnémet egyetemen sokkal kevesebb a női hallgató, mint az északiakon, aminek az az értelme, hogy katolikus lányok – s ez jól van így – nem fanyalodnak olyan könnyen egyetemi tanulmányokra, mint a protestánsok s általában a németországi buzgó katolikus hitélet mellett ez jellegzetes tünet is.”³⁷ Kmoskó mindenképpen a zsidó hallgatók létszámát kívánta korlátozni, mert összefüggést látott nagy létszámgyarapodásuk és a radikális mozgalmak fokozatos térnyerése között a világháborút megelőző évtizedek, a háborús évek és a forradalmak során. Egyúttal azt is javasolta, hogy a cionizmus alapjára helyezkedve a bevett gyakorlattól eltérően a zsidóságot ne vallásnak, hanem nemzetiségnek tekinték.³⁸ Ezt a megfontolást azért is figyelembe vették, mert el akarták kerülni, hogy vallásellenes törvény meghozatalára kerüljön sor. Végül is ezt az elképzelést tette magáévá a törvényhozás.

Noha korábbi írásainak egyes utalásai, kizsólásai arra utalnak, hogy Kmoskó sohasem volt teljesen mentes antiszemita előítéletektől, mindazonáltal ezek

³⁵ Erről a kérdéstről ld. Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor, *Nők az egyetemeken. I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, 4.) Budapest, 1976. A nők oktatásának kezdeteit vázlatosan áttekinti a nyugati világban Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875–1914*. New York, 1987, 203–204.

³⁶ Idézi N. Szegvári, *Numerus clausus rendelkezések*, 62–63. Ilyen félelmek eléggé elterjedtek lehettek és sokáig hatottak, valamint különösen állottak az orvostanhallgatónőkre. Így például csak felnőttkoromban tudtam meg, hogy nagyapám, aki kisiparos volt, ezen az alapon tiltotta meg édesanyámnak 1942-ben, hogy az érettségit követően orvosi tanulmányokat kezdjen. (Egy évvel később azután már megenyhült.)

³⁷ *A Kereszt és Jelében. Társadalmi és szépirodalmi katolikus hetilap a magyar nők védelmére*. Felelős szerkesztő: Németh Mária. Kiadó-tulajdonos: berniczei Kmoskó Mihály és Németh Frigyes. I. évfolyam, 1. szám (1902. július 27.) 31.

³⁸ Hermann Egyed–Artner Edgár, *A hittudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I.) Budapest, 1938, 529.

nem játszottak meghatározó szerepet megnyilvánulásaiban, amiképpen ez 1916 után megfigyelhető.³⁹ Fiatalabb éveiben baráti, szívélyes viszonyban állt Goldziher Ignáccal, a budapesti egyetem arabista professzorával, s ez a kapcsolat is alátámasztja azt a föltételezésünket, hogy 1916 előtt ez nem lehetett feltűnő összetevője egyéniségének. Aligha képzelhető el ugyanis, hogy Goldziher, aki mélyen vallásos, zsidóságára büszke, ugyanakkor nagyon érzékeny ember volt, olyan barátságos lett volna hozzá, mint amiképp erre Kmoskó hozzá intézett leveleiből, valamint Goldziherről írott lelkesült nekrológiájából következtethetünk, ha már akkor is olyan fulmináns nézeteket hangoztatott volna, mint amilyenekkel későbbi írásaiban találkozunk. Tudjuk például, hogy 1913-ban Goldzihernek az Association des Académies ülésén kellett volna képviselnie Szentpétervárott a Magyar Tudományos Akadémiát. Ő azonban nem fogadta el a megtisztelő megbízást, mivel mint zsidó csak különleges engedéllyel léphetett volna be a cári Oroszország területére, márpedig ő nem akart olyan kivételezett bánásmódban részesülni, amelyet hitsorsosaitól megtagadnak.⁴⁰ Indulatosan utasította vissza Lóczy Lajosnak az Akadémia 1919. augusztus 18-i ülésén elmondott hozzászólását is, amelyben a zsidóknak a Tanácsköztársaságban játszott szerepével foglalkozott. Ezt követően Lóczy, akit egyébként Goldziherhez mintegy 35 éves szívélyes kapcsolat fűzött, levélben próbálta megmagyarázni beszédét, arra hivatkozva, hogy Goldziher teljességgel félreértette mondanivalóját: ő valójában a zsidóellenes hangulatot akarta tompítani, és csak a zsidóság egy részének a viselkedését tette szóvá. Ebbe a csoportba természetesen nem értette bele Goldzihert és más feddhetetlen társait, akiket továbbra is nagyra becsül és a magyarság büszkeségei között tart számon. Goldziher nem fogadta el, hogy bármit is félreértett volna, hisz – amint Lóczy-nak írta – egész életében nehéz idegen nyelvű szövegek értelmezésével foglalkozott, tehát hozzá van szokva ilyen jellegű feladatokhoz, ráadásul ez a hozzászólás a jelenlétében az „édes anyanyelvén” hangzott el, így félreértésről szó sem lehet. A leghatározottabban visszautasította „a magyarság zsidó elemeinek az egységes magyar nemzetből való kirekesztését” is, midőn önmagának is elmentmondva Lóczy a zsidóságban nem vallásfelekezetet, hanem fajt lát, hiszen egyik, korábban Goldzihernek megküldött művében maga is vallásfelekezetként határozta meg a zsidóságot.⁴¹ Goldziher levelezésében egyébként 3 leve-

³⁹ Ld. például Kmoskó Mihály, *Az elephantinei zsidó-arámi papyrusok*, II. *Religio* 67 (1908) 212–214.

⁴⁰ Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Ed. Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 275. [1913. március 6-i bejegyzés].

⁴¹ Ld. Lóczy leveleit 1919. augusztus 19-i, december 4-i és 19-i dátummal és Goldziher válaszevél-fogalmazványát 1919. augusztus 19-i dátummal. MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Goldziher-levelezés [Lóczy Lajos neve alatt]. Ld. még Ormos István, *Goldziher's Mother Tongue. A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in the Nineteenth Century*. In: *Goldziher Memorial Conference*. (Keleti Tanulmányok, 12.) Ed. by Éva Apor–István Ormos. Budapest, 2005, 229.

lezőlap található Kmoskótól.⁴² Ezek viszonylag rövid, ámde egyre mélyülő kapcsolatra utalnak. Az elsőn (1913. április 14.) a megszólítás még formális: „Méltóságos Uram!” A következőn (1914. július 2.) a megszólítás: „Drága barátom!”, míg a harmadikon (1916. március 1.) a hangnem már egészen bensőséges: „Édes barátom.” Ezek a megszólítások legalábbis szívélyes, baráti viszonyra utalnak, mindazonáltal az „Édes barátom” megszólítást hajlamos vagyok esetleg Kmoskó hiányos magyar stílusérzékének és impulzív természetének tulajdonítani – ehhez hasonló bizalmas megszólítással sehol másutt nem találkoztam a Goldziherhez intézett levelek között. A kortársak egybehangzó elbeszélései szerint Goldziher barátságos, kedves, ugyanakkor szemérmes, visszahúzódo ember volt, és semmilyen jel nem mutat arra, hogy bárkivel is ilyen bizalmaskodó hangot ütött volna meg. Még legközelebbi családtagjaival szemben is tartózkodó volt. Fennmaradt például egy levelezőlap, amelyet felnőtt fiához, Károlyhoz intézett 1911. július 4-én. Az aláírás így szól: „Ezerszer csókol hű atyád Goldziher.”⁴³ Goldziher és Kmoskó kapcsolata 1916 táján megszakad, s ez aligha lehet a pusztá véletlen műve. Mindazonáltal Kmoskó lelkesült, szeretetteljes nekrológban búcsúzott 1921-ben Goldzihertől, akit „felejtethetetlen atyai barátomnak” nevezett.⁴⁴

A háború elvesztését s a forradalmakat Kmoskó jelentős mértékben a zsidóságnak tulajdonította, ámde – társadalmi kérdések terén megfigyelhető radikalizálódása első jeleként – más tényezők súlyos felelősségét is felvetette már ez idő tájt. Így írt: „Az állam szervezett akarat. Alapja a közmorál, a közmorál abc-je pedig az, hogy *a közérdek a magánérdeket megelőzi. A korrupció sem más, mint a közmorál tagadása és megfordítása.* Ha az államalkotó tényezők ezt az erkölcsi érzéküket elvesztették, azt később sohasem nyerik vissza. Elpusztulnak, de el is pusztítják azt az állami szervezetet, amelynek fenntartására voltak hivatva. Ez a sors vár középosztályunkra is. Úri osztályunk közismert gyászos tulajdonságai, léhasága, úrhatnámsága, kicsapongása, hihetetlen képmutatása és csökönyös pártoskodása már természetüknél fogva a pusztulás csíráinak hordozói; ha ezekhez hozzávesszük azokat a háborús okokat, amelyekről a 3. fejezetben volt szó,⁴⁵ mindenki természetes dolognak fogja tartani, ha azt mondom, hogy *középosztályunk kihalásával a közeljövőben a legkomolyabban kell számolnunk.*” Majd röviddel később mindezt lényegileg

⁴² Az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében őrzött Goldziher-levelezésről van szó. A dátumok mindhárom esetben a postabélyegző keltét jelentik. Naplójában Goldziher nem említi Kmoskót.

⁴³ Ormos István, Photographs from the Family Album of the Goldziher. In: *Goldziher Memorial Conference*, 294.

⁴⁴ Kmoskó Mihály, Goldziher Ignác 1850–1921. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 45 (1921) 124–126.

⁴⁵ A Történelmi középosztályunk leromlásának okai című fejezetben arról ír, hogy ezek részben a világháború jól ismert nehézségeivel függnek össze, részben azonban mélyebb és régi eredetű okokra vezethetők vissza. Kmoskó, *Zsidó–keresztény*, 8–9.

megismétli: „Rossz a mai „úri morál,” az önzés, lelkiismeretlenség, léhaság, úrhatnáság, naplopás morálja, szerencsétlen középosztályunknak ez a ragályos lelki kórja, amely mindenkit inficiál, aki közelébe kerül. S azért nincs más hátra, minthogy országunk jövő intelligenciáját ettől a mai romlott, halálraítélt középosztálytól hermetice elzárva neveljük munkabíró, szorgalmas, becsületes és vallásos lényekké, akiknek kezébe az ország sorsát nyugodt lelkiismerettel le lehet tenni.”⁴⁶ Fejtegetéseiből az is egyértelműen kiderül, hogy a még romlatlan parasztságban látja a jövő letéteményesét.⁴⁷ Bizonyára ez is hozzájárul, hogy hamarosan egy kis faluba kerül lelkésznek. Az 1919 tavaszán-nyarán a trencsényi Kassza faluban eleinte kényszerűségből végzett pasztorációt szemmel láthatólag olyannyira megkedvelte, hogy arra is hajlandó lett volna, hogy a hívek lelki gondozásának kedvéért még akár egyetemi állását is föladja. Első próbálkozása nem jár sikerrel, viszont hamarosan mégis pasztorációs tevékenységbe kezd.⁴⁸

Két cikk is különös nyomatékkal említi 1922 nyarán és karácsonyán, hogy ekkorra már Kmoskó felhagyott aktív antiszemita tevékenységével.⁴⁹ Ehhez kapcsolódik Czeglédy Károly elbeszélése is, mely szerint Kmoskó életének későbbi periódusában a korábbi évek szélsőséges antiszemitizmusa lelkes filoszemitizmusba lendült át, olyannyira, hogy 1931-ben a temetésén nagy számban jelentek meg rabbinövendékek és vették körül szeretett tanáruk és jótevőjük sírját, míg a római katolikus egyház – saját papjának és kiemelkedő tudósának a gyászszertartásán – visszafogottan képviseltette magát, minthogy időközben megromlott Kmoskó viszonya az egyházi felsőbbbséggel. No de mi magyarázhatja Kmoskó és a rabbinövendékek bensőséges viszonyát? Nos, Kmoskó természetesen nem tanított a Rabbiképző Intézetben, hanem ez a kapcsolat máshonnan eredt. Az akkori tanulmányi rend szerint, amely az Intézet megalapításától (1877) egészen a második világháború utáni évekig érvényben volt, a rabbinövendékeknek tanulmányaik befejezésekor egyúttal kötelezően doktorátust is kellett szerezniük a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ehhez több éven keresztül látogatniuk kellett a Kar előadásait, és onnan ismerhették Kmoskót, a sémi nyelvek professzorát, hiszen gyakran, sőt több-

⁴⁶ Kmoskó, *i. m.*, 12, 14–15. A kiemelések az eredetiből származnak. A „középosztály” kérdéséhez vö. Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, 7–67.

⁴⁷ Ez egyébként általánosan elterjedt nézet volt ebben az időben. Ld. például Johannes Conrad, Bauerngut. In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. II. Szerk. Johannes Conrad–Ludwig Elster. Jéna, 1898–1901², 439; idézi: Eric J. Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848–1875*. London, 1998, 215.

⁴⁸ Ld. Ormos, Adalékok, I. 67–68.

⁴⁹ Révay József, A kmoskók. *Független Szemle* 2/7–8 (1922. július–augusztus) 177–178. Erre a cikkre Ablonczy Balázs hívta föl a figyelmemet. Barna István, Az 1920–22. évek antiszemita irodalma. *Független Szemle* 2, rendkívüli szám (1922. karácsony) 27–28.

nyire az ő tárgyait hallgatták, nála vizsgáztak és nála is doktoráltak.⁵⁰ Kmskó és a zsidók, illetve a rabbinövendékek kapcsolatának elemzése során említésre méltó az a körülmény, hogy Kmskó a bölcsészkarra történt kinevezését követően, tehát 1923-tól kezdve állott tanár-diák kapcsolatban rabbinövendékekkel, míg aktív antiszemita működése életének korábbi periódusára esik. Úgy tűnik, a rabbinövendékek már egy egészen más embert ismertek meg benne, aki sok tekintetben nem úgy látta a világot, mint ahogyan az korábbi írásaiban kifejezésre jutott. Nem tudjuk, mi késztette Kmskót nézeteinek megváltoztatására. Lehetséges, hogy megint olvasott valamit, ami épp olyan elementáris hatással volt rá, mint annak idején Ágoston Péter műve, csak most épp ellenkező előjellel? Szenvedélyes, szélsőségekre is hajlamos természete mindenesetre különösen alkalmassá tette ilyen váratlan „irányváltoztatások” megtételére. Mindezek alapján végül is megállapíthatjuk: Kmskó mintegy 6 éven át, 1917-től 1922-ig volt aktív antiszemita. Mindazonáltal óvatosan kell megítélnünk Kmskónak Czeglédytől említett „lelkes filozemitizmusát.” Az sem zárható ki, hogy Kmskó nézetei alapvetően nem változtak meg a zsidósággal kapcsolatban, hanem arról lehet szó talán, hogy ekkorra már lehiggadt, és különbséget tett egyes személyek, illetve társadalmi csoportok között. Az is lehetséges, hogy úgy érezte, főbb követeléseinek legalább is egy része ekkorra már teljesült. Ugyanakkor 1925 végén még úgy látta, hogy az ország helyzete többek között azért is kilátástalan, mert „Cijón bölcseinek’ receptje úgy beválik, hogy csoda! ... megint csak a nemzetközi pénzzsidók vasmarkában vergődünk.”⁵¹

⁵⁰ Kmskó unokahúgai úgy emlékeztek, hogy Kmskó tanított, valamint vizsgáztatott is a Rabbi képző Intézetben. Szántó Katalin, *Dr. Berniczei Kmskó Mihály egyetemi tanár, Pusztazámor első lelkészének élete és művei*. [Kézirat]. Budapest, 2006, 21. Ez félreértés, amelynek alapjául az ismertetett körülmények szolgáltak. – Kmskó 1931-ben hunyt el, míg Czeglédy 1939-ben került Budapestre, a temetésen történeteket ő tehát csak a kortársak elbeszéléseiből ismerhette, akik azonban ekkor még jól emlékezhetek erre az eseményre, valamint Kmskó életének egyes mozzanataira. – Czeglédy Károly mesélte, hogy amikor 1942 őszén a sémi filológia megbízott előadójaként tanítani kezdett a budapesti egyetemen és legelőször bement a tanterembe órát tartani, ott főleg rabbinövendékek ültek nagy számban. Vö. Judit Horváth, *The Seminary and the Budapest University*. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Ed. by Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986, 106–112; Ormos István, In memoriam Czeglédy Károly. *Keletkutatás* 1996. ősz–2002. tavasz, 302. Ld. még Ormos, *A magyar őstörténet*, 778/206. jegyzet.

⁵¹ Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 354–355. Kmskónak *Cion bölcseinek jegyzőkönyvéről* alkotott véleményéről ld. fentebb a 25. jegyzetet. – Kmskó első látásra meghökkentő viselkedését az is magyarázhatja, hogy antiszemitizmusa talán a Richard Wagner angol menyééhez, Winifred Wagner asszonyéhoz (1897–1980) volt hasonló. Róla tudjuk, hogy a német nemzetiszocializmus haláláig elkötelezett híveként és meggyőződéses antiszemitaként ideológiai alapon ellenezte a zsidó származású embereknek Németország életében játszott szerepét, ugyanakkor antiszemitizmusa nem irányult egyes személyek ellen. Sokaknak, közöttük gyakorta teljesen ismeretlenül hozzá forduló embereknek is segített, így például csak az ő közbenjárásának köszönhetette Thomas Mann apósa és anyósa, hogy elhagyhatták Németországot, jöllehet valószínűleg még csak nem is is-

A Bölcsészettudományi Karon Goldziher Ignác halálával 1921-ben megüresedett a Sémii Filológiai Tanszék. A Kar bizottságot állított fel, hogy vizsgálja meg a Tanszék betöltésének lehetőségét; eleinte Németh Gyula tartott arab nyelvórákat, majd az arab oktatás szünetelt. A Németh Gyula vezette bizottság arra a következtetésre jutott, hogy Goldzihernek méltó tanítványa nem lévén, Magyarországon kizárólag Kmoskó Mihály jöhet szóba ebben a tekintetben. A Kar tehát 1923-ban hozzá fordult, ő pedig a meghívást azon nyomban nagy örömmel elfogadta.⁵² Úgy gondolom, ehhez az is hozzájárulhatott, hogy ekkortájt a Hittudományi Karon minden bizonnyal feszült légkör vette körül – kollégái súlyosan nehezteltek rá 1919-ben tanúsított viselkedése miatt, s ezt még csak tovább fokozta „ismert idegessége”, hisztérikus természete.

Ezzel egy időben lezáródott Kmoskó régóta húzódó igazolási ügye is. Emlékszünk arra, hogy a Hittudományi Kar az ügyet még 1919. október 10-i ülését követően az Egyetemi Tanács elé terjesztette. Az Egyetemi Tanács is hosszasan vizsgálódott, majd végül – mintegy négy év múltán! – alapvetően elfogadta Kmoskó indokait. Minthogy olyan hitelt érdemlő írásos dokumentum nem került elő – állapította meg a Tanács –, amely minden kétséget kizáróan bizonyította volna, hogy azért távozott csehszlovák területre, hogy ott a megszálló hatalom szolgálatába lépjen, a Tanács elfogadta, hogy közismert intranzigens antiszemitizmusa miatti jogos félelmében kellett hirtelen elmene-külnie, amiben emellett még „ismert ideges természete” is szerepet játszott. Az Egyetemi Tanács 1923. február 27-én tartott ülése tehát végül is igazolta.⁵³ Úgy vélem, az igazoló eljárás határtalan elhúzódása csakis azzal magyaráz-

merte őket személyesen, mindenesetre semmiképp sem kötötte hozzájuk baráti, akár „társasági” kapcsolat. Hozzá kell tennünk, hogy még akkor is igénybe vette nem jelentéktelen összeköttetéseit előtte akár teljesen ismeretlen üldözöttek érdekében, ha ez számára kellemetlenségekkel járt: ismételt közbenjárásai egy idő után felettébb irritálták Hitlert is, jöllehet ez a kapcsolat viszonylag korai keletű és mindkettejük számára emberileg is igen fontos volt – 1923-ban ismerkedtek meg, ekkor Winifred 26, Hitler 34 éves volt. Leánya szerint Winifred Wagner szerelmes is volt Hitlerbe, s ismeretes, hogy még élete vége felé is elérzékenyülve, nagy szeretettel emlékezett vissza rá (1975; Hans-Jürgen Syberberg interjú-filmje: *Winifred Wagner und die Geschichte des Hauses Wahnfried 1914–1975*. Edition 2006. [DVD]). Ámde ez sem tartotta vissza: továbbra is makacsul folytatta közbenjárásait, nem csupán Hitlernél, hanem a náci Németország más magas rangú állami és pártvezetőinél is. Brigitte Hamann, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München, 2002, passim, különösen 381, 532; Friedelind Wagner, *Nacht über Bayreuth*. Ford. Lola Humm. Eva Weissweiler előszavával. Köln, 1994, 343. Így akár azt is a lehetséges értelmezések között tarthatjuk számon, ha föltételezzük, hogy Kmoskó antiszemitizmusa talán haláláig mit sem változott, s egyúttal téves Czeglédy értelmezése.

⁵² A bizottság 1922. május 24-én tartotta meg ülését. Megállapította, hogy Goldzihernek egy még ekkor is aktív tanítványa volt, Büchler Sándor keszthelyi rabbi, ám őt szűk kutatási területe és publikációinak szerény színvonala okán nem tartotta alkalmasnak erre a feladatra. ELTE Levéltára, a BTK iratai 2070/1922–23.

⁵³ Az igazolási ügy dokumentumai két iratköteggben találhatók: ELTE Levéltára, Raktári Hivatal 526/1919–1920 és 4803/1922–1923.

ható, hogy komoly küzdelem folyhatott a színpalak mögött. Valószínűleg az elsősorban illetékes Kar, illetve az Egyetem nem akarta igazolni Kmoskót, s csak a kormányzati nyomásnak engedtek, s felsőbb államérdekből tették meg végül is ezt a lépést. Ám mindez hosszú időt vett igénybe, mert ez annak idején a jelek szerint nem volt bevett gyakorlat és elfogadott módszer: *Beadmányában* Wolkenberg Alajos egyáltalán nem rejti véka alá felháborodását, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter be akar avatkozni a fegyelmi eljárás menetébe. S az is elképzelhetőnek tűnik, hogy a Hittudományi Kar azzal a föltétellel egyezett bele Kmoskó igazolásába, hogy eltávozik a Karról. Az Egyetemi Tanács ugyanis gyakorlatilag a Hittudományi Karról való távozásával egy időben igazolta: a Bölcsészeti Karra történt kinevezésének dátuma 1923. augusztus 21., ám már 1922. május 24-én megszületett a döntés meghívásáról, amire ő rögtön készséggel igent mondott.⁵⁴ A halála után hat évvel megjelent emlékbeszédben, amelyet egykori fiatalabb teológus tanártársa, Pataky Arnold írt, már a „hivatalos” álláspont tükröződik: Kmoskó, mint a „Zsidó lélek – sémi lélek” című, 1918-ban megjelentetett cikksorozata okán ekkorra már „közismert antiszemita,” a megtorlástól való félelmében volt kénytelen elmene-külni Budapestről a Tanácsköztársaság kikiáltását követően.⁵⁵

A Hittudományi Karról való távozása fölidézi bennünk Hatala Péternek (1832–1918) az esetét, aki Goldziher előtt töltötte be a Sémi Filológiai Tanszék professzori székét. Ő szintén katolikus pap volt, eredetileg a lelkipásztor-kodás-tan (1866), majd az Ószövetség és a héber nyelv (1869) tanára a Hittudományi Karon. 1874-ben került át a Bölcsészettudományi Karra – egyes források szerint maga kérte áthelyezését, mások szerint ezt a kormány kezdeményezte.⁵⁶ Mindenesetre nem a saját jószántából távozott: azért kellett men-nie, mert teljesen tarthatatlanná vált a helyzete. Az I. Vatikáni Zsinat ugyanis elfogadta a pápai csallhatatlanság (csalatkozhatatlanság; *infallibilitas*) dogmáját (1870), márpedig a zsinatot megelőző, kísérő és követő viták során ő ezt heve-sen ellenezte, s ezzel kapcsolatos nézeteit a legnagyobb nyilvánosság előtt fen-

⁵⁴ *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja az MCMXXIV–MCMXXV. tanévre.* Budapest, 1925, 39.

⁵⁵ Pataky Arnold, *Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett.* (A Szent István Akadémia emlékbeszédei, II/6.) Budapest, 1937, 6–7. Figyelemre méltó, hogy Pataky sem említi ebben a kontextusban „A zsidóság Messiása s a kereszténység Megváltója” című „népies füzetkét”, „amelyet a Szent István Társulat is csak félve mert közzétenni”, s amely mű miatt Kmoskó – amint igazoló jelentésében írja – leginkább aggódott. Ez a füzetke ugyanis elsősorban vallási vita-írat, s hangneme – Kmoskó ekkoriban írt egyéb írásaihoz képest – meglehetősen visszafogott.

⁵⁶ Ismeretes, hogy ezt a tanszékét Eötvös József hozta létre a fiatal Goldziher Ignác számára. Eötvös váratlan halálát követően azonban – a Hatalát övező problémák miatt – Goldziher helyett Hatalát nevezte ki Eötvös utódja, Trefort Ágoston, s Goldziher, akkoriban a világ első számú arabistája és iszlámkutatója, csak Hatala nyugalomba vonulását követően, 31 év múltán foglalhatta el az Eötvös által eredetileg is az ő számára létrehozott egyetemi tanári széket (1905).

nen hirdette még a zsinatot követően is. Hatala ezután egyházát is elhagyta: áttért az unitárius vallásra és megnősült. 1904-ben vonult nyugalomba.⁵⁷

Mindazonáltal úgy tűnik, Kmoskónak új helyén sem sikerült elnyernie kollegái rokonszenvét, sőt még minden érzellem nélküli szakmai elismerését sem – legalábbis erre következtek abból a meglepő körülményből, hogy a néhány évvel Kmoskó halála után megjelent, a Kar történetét tárgyaló átfogó munka meg sem említi a nevét, még a Kar nevesebb veszteségei között sem, jóllehet bármit gondoljunk is személyiségéről, Kmoskó minden vitán felül álló nemzetközi szaktekintélynek számított már a maga korában is.⁵⁸

Kmoskót 1923-ban az egyház kinevezte lelkésznek az Érd melletti Pusztazámorra.⁵⁹ Csernoch Jánoshoz intézett kérelmében azzal indokolja lépését, hogy más módon nem tudja előteremteni a kutatásaihoz szükséges anyagi hátteret: *at sorte desperata nullum alium inveni modum ad procuranda media materialia indagationibus scientificis necessaria, nisi 'improbum' illum 'laborem,' antiquo adagio teste 'omnia vincentem'* [„ámde kétségbeesett helyzetemben semmilyen más módot nem találtam a tudományos kutatáshoz szükséges anyagi javak megszerzéséhez, mint ama 'durva munkát,' amely a régi közmondás tanúsága szerint 'mindent legyőz'”].⁶⁰ Még ugyanebben az évben kétségbeesetten Csernoch János közbenjárását kéri Klebelsberg miniszternél, akivel a hercegprímás közismerten baráti viszonyban áll, hogy segítsen István öccsén, akit koholt vádak alapján el akarnak bocsájtani a váci süketnéma intézetben betöltött gondnoki állásából. Ha ugyanis öccse négy gyermekével az utcára kerül, neki kell majd eltartania az egész családot. S akkor „[m]inden tervem dugába dől. Mikor a bölcséleti Kar meghívását elfogadtam, az a remény kecsegtetett, hogy a pusztazámori *curatia* vállalásával további tudományos működés-

⁵⁷ Hermann Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, I.) 2., javított kiadás. München, 1973, 449–457; *Magyar Katolikus Lexikon*, IV. 637. A kérdés háttéréről röviden ld. August Franzen, *Kleine Kirchengeschichte.* (Herderbücherei, 237.) Freiburg, 1978⁷, 336–349.

⁵⁸ A mű végén található táblázatos kimutatásban természetesen szerepel, ámde a részletes leíró részben hiába keressük nevét. Szentpétery Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, IV.) Budapest, 1935. Kmoskóról, aki 1922-től az MTA levelező tagja volt, az Akadémia sem adott közre hivatalos megemlékezést, emlékbeszédet, gyászbeszédet vagy nekrológot (életrajzot). Vö. *Magyar Tudományos Akadémiai almanach MCMXXXIII-ra.* Budapest, 1933, 240, 258. Ennek azonban nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, mert ez nem volt ritkaság abban az időben, hiszen az Akadémia nem emlékezett meg olyan kiemelkedő halottairól sem, mint például Herz Miksa, Goldziher Ignác vagy Stein Aurél, akik ráadásul egész életük folyamán, hosszú évtizedeken át szoros kapcsolatban álltak vele.

⁵⁹ Pusztazámor Tárnok, majd Sós-kút filiájaként működött 1931-ig, amikor is önálló plébánia lett.

⁶⁰ Kmoskó kérelme Csernoch János hercegprímáshoz, hogy bocsássa el az Esztergomi Főegyházmegyéből. Budapest, 1923. május 10. Primási Levéltár Esztergom PL 1402/1923. Az idézet forrása: Vergilius, *Georgica*, I. 145–146.

hez az anyagi előfeltételeket megteremttem.”⁶¹ Évekkel később azután már megnevezi a magyar őstörténeti kutatásokat ebben a kontextusban, s azt írja: azért vállalt papi szolgálatot, hogy ezeknek a stúdiumoknak szentelhesse magát.⁶²

Tehát arra gondolunk, hogy a plébánia biztosította anyagi háttér vonzotta ide – másutt szól ugyanis arról, hogy mint egyetemi tanár, jól ismeri a nélkülözéseket. Meg kell vallanom, engem némileg meglepnek ezek a kijelentések. Alig tűnik hihetőnek, hogy ebben a korban – épp gróf Klebelsberg Kunó minisztersége alatt! (1922. május–1931. augusztus) – olyan alacsony lett volna Magyarországon egy egyetemi tanár fizetése, hogy abból Kmoskó, akinek katolikus pap lévén családja sem volt, ne tudott volna elfogadható szinten megélni és kutatni. Hozzátehetjük még, hogy Pusztazámor nagyon szegény falu volt: Kmoskó maga „Csonkamagyarország legnyomorultabb falujának” nevezi.⁶³ Ami a kutatásokkal járó költségeket illeti, egy konkrét adattal rendelkezünk ebben a tekintetben. Egy Serédi Jusztiniánnak 1929. március 16-án írt levelében arra kéri a bíboros-hercegprímást, hogy segítsen neki az *Orientalia Christiana* című, Rómában megjelenő sorozatban elhelyezni egy írását. Ugyanakkor szeretne még kiadni két arab apokrifot is, ám csak akkor folytatná a munkát, ha biztos lehetne a megjelentetésben, minthogy papírmásolatokat (*rotographia*) tud beszerezni, s ez csupán az első kézirat esetében mintegy 500 pengőre rúgna.⁶⁴ Ez persze nagyon nagy összeg volt ez idő tájt, mindazonáltal kérdéses, hogy néhány ilyen vállalkozás önmagában indokolhatta-e Kmoskó lépését.

A faluba kerülván súlyos társadalmi feszültségekkel találta szembe magát. A falu földesura Barcza György volt, ám őt a diplomáciai szolgálat külföldre szólította – Teleki Pál öngyilkosságakor például Londonban képviselte Magyarországot –, ezért helyette testvére, Barcza Imre intézte helyben az ügyeket.⁶⁵ A hívek jobbára cselédsorból származtak és nagy szegénységben éltek. „Mikor 1923. július elején Zámorra kerültem, a falusiak legnagyobb része bizalmatlanul fogadott. Zámor azok közé a községek közé tartozott, amelyek a kommunizmust kitörő örömmel fogadták. A falu népe izzó gyűlölettel viselkedett az

⁶¹ Primási Levéltár Esztergom PL 2918/1923. Csernoch nem avatkozik a zavaros ügybe. A *curatia* önálló lelkészség.

⁶² Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 255/1928.

⁶³ Uo. Vö. még alább a 77. jegyzethez tartozó szövegrésszel.

⁶⁴ Válaszában a bíboros-hercegprímás megígéri Kmoskónak, hogy teljesíti kérését. Primási Levéltár Esztergom PL 1655/1929. A mű – úgy tűnik – végül is nem jelent meg, bizonyára Kmoskó időközben bekövetkezett halála okán. Kmoskó kéziratos hagyatékában találhatók kéziratokról készült rotográfiaiak.

⁶⁵ Barcza Györgyről (1888–1961) ld. röviden Ablonczy, i. m., 427, 443–444, 497–500; *Valomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. Haraszi György. Budapest, [2007], 279.

„urak,” de különösen a helybeli uraság iránt” – írja egyik levelében.⁶⁶ A nemrég még a kommünnel viaskodó Kmoskó most olyan hívek élére került, s így olyan emberek lelki gondozásával, majd hamarosan napi problémáival kellett foglalkoznia, akik alig néhány évvel korábban még – amint Kmoskó írja – „kitörő örömmel fogadták a Tanácsköztársaságot.” „Híveim nagy kommunisták” – olvassuk egy helyütt, míg másutt így fogalmaz: „Híveim nagy tolvajok.” Megemlíti: „az idősebbek, különösen azok, akik a kommunista időkben szerephez jutottak – ilyenek pedig sokan voltak – a templomot kerülik. ... Az is nagy baj, hogy híveim tekintélyes része mezei tolvaj.”⁶⁷ Másutt így fogalmaz: „e szerencsétlen falu tele van kommunista érzelmű izgatókkal...”⁶⁸ Hívei még lelkészüket is meglopják: „Nekem tavaly a szemem felét lassacskán elhordták, elül-hátul megloptak, becsaptak. Hiába próbáltam meg mindent, hogy a tolvajokat kézre kerítsem. Sokszor ordítani szerettem volna dühömben, hogy ezek a rusztikus gazemberek engem, a professort, az akademikust, csúffá tesznek. A tolvajlások végrehajtásában t[iszte]l híveim hihetetlenül leleményesek; tetten érve soha zavarba nem jönnek; úgy látszik, a mentséget előre kieszelik, ha valahogy bajba találunk jutni.” A viszony igen feszült. Kmoskó figyelmezteti őket hibáikra, nevelni igyekszik híveit, ámde azok ezt visszaautasítják: „Azt hittem, bölcs és jó dolgot cselekszem, ha azt nekik óvatosan megmondom. Sajnos, nem számoltam a falusi emberek egyik legvégtetesebb hibájával: azzal a hihetetlen göggel, azzal az úri pöffeszkedéssel, amely ezeket a szerencsétlen, földhözragadt embereket oly hátrányosan jellemzi. Azt üzenték nekem vissza: varga, maradj a kaptafánál; én talán értek az én dolgomhoz, azonban ők az ő szakmájukban jártasabbak, mint én s az ő dolgaikba ne ártsam magam.” Elismeri, talán ő sem a kellő körületekintéssel járt el: „Fokozódott ez a kellemetlen hangulat némileg az én hibámból is, amikor erősen szembeötlő hibáikat kissé nyersen felhánytorgattam. Ehhez ők hozzászokva nem voltak.”⁶⁹ Egy évvel később már néminemű javulásról számol be, egyúttal ő maga is kezd alkalmazkodni a számára új, szokatlan környezethez: „Híveimnek két legnagyobb bűne a káromkodás és a lopás, mintha valamivel kisebbedett volna. Mikor e hibáikat ostromozni kezdtem, hihetetlenül felbőszültek. Csak az idén tudtam meg, hogy egyesek eleinte annyira dühösek lettek rám, hogy összebeszéltek, hogy ha még rájuk támadok, le akartak dobni a szószeréről. Később magam is önkénytelenül

⁶⁶ Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz 1928. augusztus 1-én írott levél. Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 1038/1928.

⁶⁷ Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 353.

⁶⁸ Kmoskó Mihály 1923. július 17-én kelt levele az Egyházmegyei Hivatal irodaigazgatójához. Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 1224/1923. Az irodaigazgatói tisztelet ez idő tájt Potyondi Imre töltötte be. Mózessy Gergely levéltáros szíves szóbeli közlése.

⁶⁹ Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 344–347.

lecsendesedtem, mert azt láttam, hogy szókimondással nem megyek semmire.”⁷⁰ A falu bepanaszolja Kmoskót a püspöknél, hogy nagyon durván bánik a néppel.⁷¹ Egy korabeli szemtanú szerint a falu lakosai sokáig gyűlölték Kmoskót, mert nagyon durván, gorombán bánt velük és lekezelte őket, illetve mert nagyon jóban volt Barcza Imrével, akiben a falu népe fő ellenségét látta. Az összes érintett fél jó ismerője, Griger Miklós sóskúti plébános azt is megjegyzi Shvoy Lajos püspök kérésére 1928. július 10-én kelt bizalmas jelentésében, hogy – főleg durvaságával – Kmoskó teljesen elidegenítette a népet magától és a templomtól.⁷²

Saját nehézségeit Kmoskó jelentős mértékben általános jellegűeknek tartja. Úgy véli, ebben a korban „Minden lekipásztori ténykedésnek legnagyobb és legfőbb akadálya az a tény, hogy a tömeg hangulata határozottan egyházellenes és hogy ezzel a tömeghangulattal szemben az ember amolyan gerillaharcot folytat, amelyben itt-ott bizonyos kisebb részleteredményeket ugyan el tud érni, amelyek azonban a tömeg általános hangulatát alig befolyásolják.” Minden általános föltételezéssel szemben leszögezi: „Különös jelenség amellett az is, hogy a nagyvárosi tömegek nagy része az egyház iránt sokkal több megértést és jóindulatot tanúsít, mint a vidék. Én, aki Kegyelmes Uram [=Prohászka Ottokár] főpásztori tevékenységének hatását az Egyetemi Templomban saját szemeimmel láttam és tágra nyitott szájjal bámultam, épp oly hosszú orral konstatáltam, hogy a vidék ebben a tekintetben sokkal, de sokkal rosszabb, és hogy vidéken a lekipásztori munka összehasonlíthatatlanabban nehezebb, keserveesebb és hálátlanabb.” Ez jelentős mértékben a közhangulat következménye: „Sajnos, az én híveim egy része is határozottan antiklerikális.”⁷³ Általában véve is negatívan ítéli meg a társadalmi helyzetet, s nemcsak Magyarország jövője tekintetében pesszimista, hanem az egész nyugati civilizáció bukását vizionálja Oswald Spenglernek (1880–1936) ekkortájt gyakran forgatott és idézett *A nyugat alkonya* című művére utalva 1925 januárjában: „Én e művet nem ismerem, tartalmáról csak recenziók révén szereztem tudomást és megállapításait nem osztom; azonban kénytelen vagyok bevallani, hogy a történelem – és különösen az egyháztörténelem – tanúságaiból ugyanazt a következtetést vonom le, hogy ti. a fehér népek szerencsecsillaga leáldozóban van,

⁷⁰ Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 353.

⁷¹ Az 1927. augusztus 21-én kelt beadvány alján 14 aláírás áll, közülük az első a bírőé. Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 1460/1927.

⁷² Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor. — Griger Miklós (Körmöcbánya, 1880–Budapest, 1938) katolikus pap, országgyűlési képviselő, 1912-től plébános Sósokúton, Pusztazámor mellett. Ld. *Magyar Katolikus Lexikon*, IV. 227–228. Mint már említettem, Pusztazámor 1931-ig Sósokút leányegyháza, filiája volt. Mózesy Gergely hívta föl a figyelmet arra, hogy Griger is a Felvidékről származott, akárcsak Kmoskó.

⁷³ Jelentés az elmúlt év lekipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 341–344.

hogy a *Götterdämmerung* [Istenek alkonya] ideje bekövetkezett és hogy ezzel kapcsolatban Egyházunkra nehéz megpróbáltatások várnak.” Meggyőződése, hogy „a sárgák csak akkor lépnek Isten országába, amikor a fehérek gazdasági hegemoniája és politikai supremáciája a múlté lesz,” márpedig „ez a közeljövőben okvetlenül be fog következni.” Mindezt az európai társadalmak teljes atomizálódásának tudja be, amely „saecularis folyamat” véleménye szerint Keleten vette kezdetét és végsősoron Keletről ered, mégpedig a kalifátusból, az arab világbirodalomból. A *khawârig*, avagy háridzsiták néven fellépő eretnekeket követően „Keleten találkozunk a modern szabadkőművesség legrégibb előfutárával az *ikhwân as-safâ*, a becsületes szándékú testvérek titkos társasága alakjában, amely mindennemű kinyilatkoztatást elvetve ‚bölcseleti vallást’ konstruált az adeptek részére, s egy időben oly politikai zűrzavart csinált, amely a khalifák hatalmát teljesen megrendítette. Keleten találkozunk titokban lappangó manichaeus és más hasonszörű animista elveket valló szektákkal, amelyek egyes keresztény egyházak keretei között maradvá, félelmetes földalatti propagandát fejtettek ki Isten egyháza ellen.” Az ezzel a métellyel inficiálódott keresztes lovagok hurcolták be azután ezt a lelki vírust Európába: „Az albigenses, cathari, fraticelli, a bogumilek s a patarenusok keleti összeköttetései történetileg kimutatható tények.” Ez az atomizálást, individualizmust megcélzó tendencia „hamar félelmes segédcsapatokra tesz szert a tudomány emberei között. A humanizmus már teljesen a tudományos szabadság, vagyis a tudományos individualizmus jelszava alatt végzi a szellemi destructio munkáját.” Reneszánsz, humanizmus, reformáció, macchiavellizmus, liberalizmus és szocializmus ennek a hanyatláshoz vezető folyamatnak a fontosabb mérföldkövei. Az atomjaira bomlott társadalmat csakis egy diktatúra menthetné meg, ellenkező esetben szükségszerűen anarchia következhetik csak be. Figyelemre méltó tényként említi, hogy két katolikus államban történt kísérlet a nemzet és az állam ily módon történő megmentésére a közelmúltban: Olasz- és Spanyolországban, ámbátor nem biztos abban, hogy van még annyi lelkierő ebben a két országban, hogy céljaikat meg is valósítsák. „Európa többi népei a parlamentarizmus bálványát imádják, amely pedig föltétlenül romlásba viszi őket, mert alapja, a népfölség elve, hazug; s előbb-utóbb a destructiv elemek felülkerekedését idézi elő.” Az így felvázolt „saecularis lelki folyamat” okozza mindama bajt, amellyel a lelkipásztornak meg kell küzdenie, mert ő az Egyház nevében lép föl, amely „a solidarizmus elvének csaknem egyedüli komoly képviselője, s a modern ‚szabadságesszmének’ halálos ellensége.” Korábbi elképzeléseit módosítva arra a következtetésre jut, hogy nem az Egyház ad okot az egyházellenességre: „Volt idő, amikor én is a εαυτοῦς τιμωρούμενοι [=saját magukat büntetők] közé tartoztam, akik a modern kor antiklerikális hangulatának okait kutatva a hibát az egyház egyes ‚elavult’ intézményeiben vélték feltalálni. A byzanci egyház történetének tanulmányozása azonban arról győzött meg, hogy ez gyászos tévedés volt. Ehrhard ‚liberális catholicismusa’ ostobaság,

limonádé. A byzanci birodalomban a vallási viták, a legszörnyűbb botrányok napirenden voltak, anélkül, hogy a tömeg hangulata az egyház ellen fordult volna. Theophanes, byzanci krónikás említi, hogy Justinian császár uralkodása idején Isaias rhodosi püspököt egy thrakiai püspökkel együtt kiheréltette – állítólag sodomia vétsége miatt – a fővárosban meztelenül körülhurcoltatta, miközben egy κηρυξ [kikiáltó] azt kiáltozta: Püspökök, legyetek tisztességesek! Ezt az adatot azért említem, mert ennek nagy része volt abban, hogy az anticlericalismus okait illetően a liberális catholicismus böstörködő megállapításaitól egészen eltérő meggyőződésre tettem szert. Elképzeltem ugyanis, mi történnék mai napság ilyen botrány hatása alatt! Mit írnának az újságok? Hogy üvölnének? Hány ember hagyná el az Egyházat pusztá restelkedésből, vagy más emberi tekintetekből!”⁷⁴ Végül is tehát teljesen reménytelennek látja a helyzetet: „Reszketve gondolok nemzetünk jövőjére. Minden állam szervezett akarat, vagyis minden államban kell oly néprétegnek lennie, amely az állam fenntartását komolyan akarja és akaratának érvényt is tud szerezni. ... Hol van hát az a bizonyos államalkotó réteg? A zsidók? A főurak? ... [K]iver a hideg arra a gondolatra, mi lesz ezzel a mi cseppfolyó lelki halmazállapotban leledző népünkkel a közeljövőben, nem fenyeget-e minket a forradalmi átalakulások egész sorozata, ha egy erősebb akarat a hatalmon levő gyöngébbet leteperi, s a nyeregből kiemeli.”⁷⁵

Amint láttuk, Kmoskó és a falu viszonyában alapvető szerepet játszott a földesúrral, illetve állandóan a faluban tartózkodó öccsével fennálló jó viszonya. Később azután megfordult a helyzet, mert Kmoskó összeveszett Barcza Imrével. Nehéz megállapítani, hogy mi is történt pontosan. Úgy tűnik, némi feszültséget okozott közöttük egy birtokvásárlási ügy, amelyben a falu népe szembe került a földesúrral. Hívei Kmoskó segítségét kérték, ámde ő ezt megtagadta, mert teljesen reménytelennek látta a helyzetet.⁷⁶ Barcza mindenesetre megfenyegette: ha beleártja magát az ügybe, összekötetései révén eléri, hogy elhelyezzék Pusztazámorról. Az ügy tisztázódott, és nem került sor kenyértörésre. Ugyanakkor fokozatos elhidegülés következett be közöttük, nem utolsósorban a társadalmi és szociális problémák eltérő megítélése miatt. Kmoskó legalább is így látta: úgy vélte, Barczának nincs semmi szociális érzéke, és végül is ezen különböztek össze. Azt egyébként Griger Miklós sósokúti plébános is megerősítette, hogy Barczának nem volt szociális érzéke. Egy főbírói ebzárlat és ebkiirtás során Kmoskó bírálattal illette Barcza „önkényeskedő eljárását,” amit az felettébb rossz néven vett. Döntő szerepet játszott végül összeveszésükben az *Esti Kurír*-ban megjelent egyik cikk, amelyet Barcza Kmoskónak tulajdonított, míg utóbbi szerint nyilvánvaló provokációról volt szó. Az nem

⁷⁴ Uo. Az idézethez vö. Ormos, Adalékok, I. 46.

⁷⁵ Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 347.

⁷⁶ Ehhez ld. uo.

derül ki, ki tervezte volna ki a provokációt. Maga Kmoskó úgy vélte, hogy a környékbeli zsidók mesterkedésének az eredménye a cikk, míg öccse, a Gyömrőn lakó István, aki 1928. augusztus 27-én Shvoy püspökhöz fordult „felettből naív” testvére védelmében, titokzatos, sokat sejtető utalásokat tesz levelében. Szerinte valakik, akiknek a személye teljesen nyilvánvaló, bár nem nevezi meg őket, mindenáron egymásnak akarják ugratni bátyját Barczával. Ez annál is sajnálatosabb, írja, mert mindketten igazán kiváló emberek.

Az ominózus cikk valójában egy olvasói levél volt *Reggel négytől este nyolcig egy pengő hatvan fillérért dolgoznak Fejér megyében...* címmel és „Több zamori (sic) szegény zsellérember” aláírással az *Esti Kurír* című, Rassay Károly szerkesztésében megjelenő liberális újság 1928. június 24-i vasárnapi számának *Föllebbezés a nyilvánossághoz – Panaszos levelek az Esti Kurír szerkesztőségéhez* című rovatában. Mintegy pellengérként ez a rovat a korabeli élet legkülönbözőbb fonáságaival foglalkozott olvasói levelek alapján. Arra kell gondolnunk, hogy sokan olvashatták és nagy hatása lehetett, mert gyakran felleljük a rovatban a kritikával illetett személy vagy intézmény válaszlevelét is, amelyben ellenvéleményt fogalmaznak meg, vagy beszámolnak a hiányosság kijavításáról. A szerkesztőség bevezetője az aznapi két olvasói levélhez így szól: „Ma két hosszabb terjedelmű „föllebbezést” terjesztünk a nyilvánosság fóruma elé. Mindkettő megérdemli a nagyobb teret, mert olyan lokális panaszokat tár fel, amelyek voltaképpen országos jellegűek s csak véletlen, hogy most éppen ezeken a helyeken s ezeknél a panasztevőknél aktuális. A brutális házmester és a földmunkások nyomora oly csapásai a városi és a vidéki életnek, amelyekkel – természetesen félre nem ismerve az utóbbi nagyobb és végzetesebb jelentőségét – sohasem foglalkozhatik eleget a nyilvánosság.” A levél egyes parlamenti felszólalásokra való reakcióként született, amelyekben ismételt az elhangzott, hogy „a mezőgazdasági munkabérek magasak és a földmunkások túlzottan nagy napszámot követelnek.” A levélírók ezt fájlalják: „Egy pengő hatvan fillér egy napra – függetlenül az ezért végzett súlyos testi munkától – kenyérre és vízre is kevés! Amellett Fejér megyének ezen a részén többnyire nagy családok élnek és majdnem minden házban 8–10 ember ül az asztalnál. Panasznak, tiltakozásnak nincs helye!” Az elkeseredett zámoriaknak csak egy vigaszuk van: „Be kell vallanunk, hogy szorult, kétségbeesztő helyzetünkben csak a helybeli plébános segít vigasztaló szavaival, sőt néha természetbeni támogatásával is. Persze a plébános működését sem nézik az uraságok jó szemmel, de mi, verítékező munkások, mégis csak hozzá fordulunk mindig panaszunkkal, sérelmeinkkel.” Az újságban hiába keresünk válaszlevelet.

A cikk felbőszítette Barczát. Hamarosan beadvánnyal fordul a székesfehérvári püspökhöz, amelyben arra kéri, szüntesse meg a helyi lelkész megbízatását.

Kérését alaposan meg is indokolja: „Olyan reverendát viselő lelkipásztortól, aki tudva valótlanul mond, aki semminemű tekintélyt nem ismer, aki a magyar himnus elől tüntetőleg kivonul, aki lázít és izgat, aki a forradalmakban legjobban exponált templomkerülőkkel tart fenn legélénkebb összeköttetést és aki az „Esti Kurír”-ban irat magáról stb. ilyen lelkésztől semmi jót mi hívek nem várhatunk.” Hét vádpontot hoz föl, és ezek alapján arra kéri a püspököt, a falu békéje érdekében helyezze el Kmoskót a faluból. A főbb vádpontok a következők: 2. Kmoskó a himnusz éneklésekor *tüntetőleg* kivonul az oltár elől. 3. A szószéken állandóan politikai kérdésekkel foglalkozik, s mint ellenzéki érzelmű ember a fennálló kormányzati rendszer ellen beszél. A kormányt mint „erdélyi” illetőleg „református” kormányzatot aposztrofálja beszédeiben. 5. A fennálló kormányzati rendszer miatt forradalom és zendülés bekövetkeztét hirdeti. Ezzel a falu békéjét határozottan veszélyezteti. 6. A hercegprímás [Serédi Jusztinián] kinevezése alkalmából tüntetőleg kiemelte, hogy a kormány határozott ellenkezése dacára lett primássá. 7. Az iskolában a hittanóra előtt megtiltotta a Magyar Hiszekegy elmondását.

A püspök kérésére Kmoskó reagál a vádpontokra. A 2. pontban foglalt vádat, mely szerint a himnusz éneklésekor *tüntetőleg* kivonul az oltár elől, félreértésnek és rosszindulatú belemagyarázásnak tartja. Az 5. pontban foglalt állítással kapcsolatban, mely szerint a fennálló kormányzati rendszer miatt forradalom és zendülés bekövetkeztével számol, nem tagadja, hogy így gondolkodik, s azt sem, hogy véleményét nem rejti véka alá, ámde visszautasítja, hogy ilyesmiről „parasztok előtt, pláne templomban beszélnek, mert hiszen ez volna a butaság netovábbja.” A 6. pontban foglaltakról – hogy Serédi Jusztinián hercegprímás hivatalba lépése alkalmából tüntetőleg kiemelte, hogy a kormány határozott ellenkezése dacára nevezte ki a Szentszék – elismeri, hogy igazak, lázító módon hozzátéve: „miért is a legnagyobb bizalommal és várakozással tekinthetünk működése elé.” A Magyar Hiszekegygel kapcsolatban azt írja, hogy az teológiaiilag nem fogadható el, ezért ő maga nem mondatja el, ámde az nem igaz, hogy megtiltotta volna az elmondását. A vádak miatt általában véve is felháborodottan fakad ki: „Szégyen gyalázat, hogy én nekem kell a hazafiatlanság vádja ellen védekeznem! 1919 szeptember havában a csehek egyetemi kathedrát kínáltak nekem és megüzenték: kérjek akármit, mindent megadnak nekem. Ha én a hívásnak eleget teszek, ma nem volnék Csonka-magyarország legnyomorultabb falujának papja. 1920–21-ben hazafias tevékenységet fejtettem ki Lengyelországban és összevesztem legjobb barátommal, Jehlicska Ferencsel, aki panszláv vizekre evezett át Lengyelországban. Nekem sohasem lesz szabad szüleim sírját viszontlátnom, mert a Felvidéken még most is érvényes elfogatóparancs van ellenem. Pusztázámorra azért vonultam vissza, hogy legyen elég anyagi eszközöm hozzá, hogy magyar őstörténeti

kutatásokat végezzenek.”⁷⁷ A Himnusszal és a magyar Hiszekeggyel kapcsolatos vádpont meggyőződésem szerint azt sugallja, hogy Barcza előtt nem voltak ismeretlenek Kmoskó 1919. áprilisi távozásának részletei. Ebben a kontextusban Barcza, ha diszkrétén is, Kmoskó nemzethűségét vonja kétségbe, ami ekkor akár igen súlyos vádnak is számíthatott. Tulajdonképpen mindkét vád eléggé meglepő. Úgy vélem, a Himnuszt érintő kijelentést még valamiképpen meg lehet magyarázni valamiféle félreértésre hivatkozva, ámde a Magyar Hiszekeggyel kapcsolatos vádpont már nehezebben védhető ki, különösen, ha figyelembe vesszük a korabeli közhangulatot. Nem tartom valószínűnek, hogy ezek a vádak megalapozottak lettek volna, ámde egyértelmű bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Ami a csehek általi meghívását vagy annak időpontját illeti, nincs okunk kételkedni az itt olvasható állításban. Amint feljebb már láttuk, 1919-ben Kmoskó „a csehek felé gravitált” és Pozsonyban – esetleg Prágában – szeretett volna katedrát kapni azt követően, hogy a Felvidék fokozatosan cseh, illetőleg csehszlovák uralom alá került.⁷⁸ Ebben fontos szerepet játszott „legjobb barátja” és korábbi tanártársa, Jehlicska Ferenc, aki ekkor már csehszlovák kormánybiztosként Pozsonyban a magyar egyetem átvételét irányítja – erre végül is nem kerül sor –, illetve egy önálló római katolikus hittudományi kar alapítását vagy megalakítását szervezi. Jehlicska szerepének részletei még tisztázásra várnak, mindenesetre abban bizonyára döntő szerepe volt, hogy Kmoskó már januárban valószínűleg Pozsonyban járt ebben az ügyben, talán tájékozódás céljából, valamint hogy áprilisban, a Tanácsköztársaság kikiáltását követően Pozsonyba távozott. Augusztus végén azután visszatért Budapestre – egyébként Jehlicskával egyetértésben, aki időközben kiábrándult a csehekből s felszólította barátját, vegyen részt a Felvidéknek a cseh uralom alól való felszabadításában. Ám ez előtt nem sokkal, 1919. július 24-én még képviselőként Jehlicska terjesztett be törvényjavaslatot az ideiglenes csehszlovák nemzeti gyűlésnek a pozsonyi Hittudományi Kar létrehozásáról, amit az el is fogadott. Az egyházjog értelmében azonban római katolikus hittudományi kar csakis a Szentszék egyetértésével és jóváhagyásával alapítható, márpedig a csehszlovák kormányzat ezt figyelmen kívül hagyta, úgy tekintvén, hogy automatikusan örökölte a korábbi uralkodói főkegyúri jogot. A Szentszék azonban nem ismerte el a kormány főkegyúri jogát, és a papképzéssel kapcsolatos elképzelései is alapvetően különböztek a kormány szándékaitól, úgyhogy nem adta meg hozzájárulását. Így azután a Kar végül is csak hosszas, nemritkán igen feszült tárgyalásokat követően, másfél évtizeddel később, 1936-ban nyitotta meg ka-

⁷⁷ Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 255/1928. Jehlicska 1920. szeptember 19-én Varsóból Csernoch Jánosnak írott leveléből az derül ki, hogy ekkorra már megromlott a viszonya Kmoskóval. Primási Levéltár Esztergom PL 2366/1920.

⁷⁸ Ormos, Adalékok, I. 59–69.

puít.⁷⁹ Mindez azonban ekkor még nem volt nyilvánvaló: mindenesetre 1919 őszén lázasan szervezni kezdték Pozsonyban a tanári kart – különösen intenzíven folyt ez szeptemberben. Teljesen életszerűnek tűnik, hogy ennek keretében Kmoskónak is üzentek, mivelhogy nagy hiány volt megfelelő szakembereken. Ámde ő ekkorra már csalódott az új államalakulatban, s nem akart csehszlovák uralom alatt élni.

Időközben a falu népe teljesen Kmoskó pártjára állt – Griger Miklós szerint azért, mert annyira utálta Barcza Imrét, hogy mindig automatikusan annak a pártját fogja, aki szemben áll vele. Ekkorra már Kmoskó viselkedése is megváltozik: keresi a falu kegyeit. A püspök bizalmas jelentést kér Griger Miklóstól a pusztazámori állapotokról. Ekkor már el akarja távolítani Kmoskót, ámde Grigerrel együtt fél egy esetleges botránytól. Értesülvén a püspök határozott kívánságáról, Kmoskó végül is nem ellenkezik, hanem belenyugszik a döntésbe. 1928. október 1-ével megszűnik az állása. Miután a szószékről is bejelenti távozását, hívei 269 aláírással ellátott beadványban kérik a püspököt döntése megváltoztatására, mert ekkor már ragaszkodnak egyetlen jótevőjükhöz: kérik, hogy hagyja meg nekik szeretett plébánosukat, mert ő az első és egyetlen ember, aki valaha is törődött velük – felettébb megható látvány nyújt az összesen 269, az írással szemmel láthatólag csak nehezen boldoguló, egyszerű embertől származó aláírás.⁸⁰ Ám hiába: a püspök nem teljesíti kérésüket.⁸¹

Ezt követően kéri visszavételét az Esztergomi Főegyházmegyébe. Indokul azt hozza föl, hogy Pusztazámoron olyan szóbeszéd terjedt el, mely szerint ő újra plébános akarna lenni. Azért cselekszik így tehát, hogy ennek elejét vegye és „egyben volt híveim lelki nyugalmának ügyét szolgáljam.” Shvoy Lajos püspök 1929. június 18-án bocsájtja el a Székesfehérvári Egyházmegyéből, és Serédi Jusztinián bíboros-hercegreprímás augusztus 27-én veszi át az Esztergomi Főegyházmegyébe. Kmoskó köszönetét fejezi ki a hercegreprímásnak, hogy „ezzel lehetővé tenni kegyeskedett, hogy zaklatástól menten hivatásomnak élhessek.”⁸² „Tekintettel a nehéz pesti lakásviszonyokra és az egyre fokozódó lakás-uzsorára” a hercegreprímás megengedi neki, hogy továbbra is Pusztazámoron lakhasson. Alig tűnik hihetőnek, hogy Kmoskó ne tudott volna megfelelő lakáshoz jutni Budapesten. Inkább arról lehet szó, hogy időközben híveivel

⁷⁹ Emilia Hrabovec, *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext internationaler Beziehungen*. (Wiener Osteuropa Studien, 15.) Frankfurt am Main, 2002, 194, 301–326. A műről vö. Adriányi Gábor recenzióját: *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2004) 452–457.

⁸⁰ Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4561A. Pusztazámor 1038/1928; Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*, 347.

⁸¹ Kmoskó pusztazámori ténykedését alapvetően a plébánia gazdag iratanyaga alapján igyekeztük rekonstruálni. Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 4694. Pusztazámor.

⁸² Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL No. 1587B–2209/1929. Köszönetemet fejezem ki Mózes Gergelynek, aki fölhívta a figyelmemet ezekre a dokumentumokra. Prímási Levéltár Esztergom PL 3091/1929.

valóban kölcsönösen megkedvelhették egymást, s ily módon nem költözött el a faluból, ami pedig tudományos tevékenységét és mindenekelőtt budapesti kötelezettségeit tekintve kézenfekvő lett volna. Tudjuk, hogy hetente háromszor négyszer megy be Budapestre órát tartani az egyetemen. Ilyenkor mindig Tárnokig gyalogol, hogy ott vonatra szálljon, s az állomás 9 kilométer távolságra van a falujától. Csak időnként adódik alkalmi fuvar, ami egyébként rendszerint meglehetősen kényelmetlen is. Mindeme nehézségek dacára ott marad, hogy továbbra is hívei között élhessen, s az is a végakarátának megfelelően történik, hogy Pusztazámoron temetik el, pedig a visszaemlékezések szerint az Akadémia díszsírhelyet ajánl föl számára.

Pusztazámori tapasztalatai is jelentős mértékben közrejátszhattak abban, hogy Kmoskó érdeklődése egyre inkább korának súlyos, megoldásra váró társadalmi problémái felé fordult. Ez kivüláglik az élete vége felé publikált egyik figyelemre méltó cikkéből is, amelyben Oláh György *Hárommillió koldus* című, feltűnést keltő művét ismertette megjelenése után nem sokkal a korszak nagytekintélyű reformkonzervatív folyóiratának, az alapvetően kormánypárti, ám minden irányban nyitott s a nemzetpolitikai kérdéseknek kiemelt figyelmet szentelő *Magyar Szemlének* a hasábjain – ebből az ismertetőből egyébként az is kitűnik, hogy nagy figyelemmel forgatta az ekkortájt indult folyóiratnak a társadalmi problémákat taglaló számait. A *Magyar Szemlé*t Szekfü Gyula szerkeszti, a folyóiratot kiadó Magyar Szemle Társaság elnöke Bethlen István, al-elnöke Ravasz László, s tagjai között találjuk Hóman Bálint, Imrédy Béla vagy Kornis Gyula mellett a nagytőke olyan exponenseit is, mint Chorin Ferenc és Kornfeld Móric – ők mindnyájan a korabeli establishment központi alakjainak számítottak. Ám a folyóirat nem zárkozott el akár a kormányzati politikával élesen szembenálló, radikális fiatalok tollából származó tanulmányok közlésétől sem, sőt például korábbi, másutt megjelent cikkei alapján Kovács Imrét kifejezetten Szekfü Gyula kereste meg és kérte föl, hogy publikáljon náluk: így született meg azután a cselédség helyzetéről szóló úttörő jelentőségű cikke.⁸³ Ebbe a vonulatba illeszkedik Oláh György könyve is, amely a falusi szociográfiai irodalom első jelentős alkotásának tekinthető, s e mű nyomán kezdték a korabeli Magyarországot a „hárommillió koldus országa” kifejezéssel illetni.⁸⁴ Ennek a recenzióknak a megjelenését azért is tarthatjuk jelzésértékűnek, mert Oláh műve egyáltalán nem tartozott Kmoskó tudományos érdeklődési körébe,

⁸³ Kovács Imre, A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle* 25 (1935. szeptember–december) 211–222; vö. Huszár Tibor, *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, 2005, 183–185. A bennünket érdeklő megállapítások a Kovács Imrével folytatott beszélgetésben hangzanak el.

⁸⁴ Kmoskó Mihály, Könyv a falu szegényeiről. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 183–187. Oláh György (1902–1981) közgazdász végzettségű újságíró, szerkesztő (*Egyedül Vagyunk*), szépirodalmi és parlamenti képviselő volt. A világháború végén az országgyűléssel együtt elhagyta az országot és kivándorolt Argentínába.

s ily módon valójában semmi sem indokolta, hogy épp ő ismertesse ennek a magas színvonalú folyóiratnak a hasábjain, amely egyébként az egyik fő céljának tekintette a „falusi nép társadalomismeretének elmélyítését”, és ilyen témájú cikkeket szívesen közölt; az eset mögött sokkal inkább egy szegény faluban híveivel napi kapcsolatban élő plébános fokozatosan radikalizálódó világlátása sejlik föl. Noha – érezhetően a látszat kedvéért – megállapítja, hogy a szerző „erősen nekieresztett fantáziával bír” és túloz, ámde nyilvánvalóan saját tapasztalataiból is táplálkozó meggyőződését fogalmazza meg, midőn Oláh Györgyöt idézi hosszan: „A marxista szocializmus sohasem fog uralomra jutni a magyar falun, helyette azonban, ha a viszonyok nem változnak, egy másik, sokkal veszélyesebb forradalmi paraszturalom jöhet el. A falusi szegénység sokáig bírja mozdulatlanul, évekig eljár egyetlenegy széttágult, rongyos, megkövesedett csizmában, de ha egyszer ledobja, messzire hajítja el. Ha egyszer itt egy parasztmozgalom győzedelmeskedik, az ijesztő lesz. Sokkal ijesztőbb egy szociáldemokrata uralomnál, mert az a saját rétegeitől felfelé kommunizmust fog hirdetni és nyers kapitalista ösztönökkel, állati egyszerűséggel fog égetni, pusztítani, rabolni mindent, ami nem az ő osztályának tulajdona. Osztályuralom lesz az, de nem céltudatos, nem szervezett. Kiművelt fők nélkül csak az ösztön erejére támaszkodik majd, felgyújtott kazlak, rombadőlt kastélyok, Tiszába dobott műkincsek fogják jelezni uralmát, mint Sztambulinszkyék győzelmét. Csakhogy Sztambulinszkyék országában kevesebb volt a kastély.”⁸⁵ Az utalások megértéséhez tudnunk kell, hogy a közelmúlt tapasztalatai alapján a korabeli Magyarország közvéleménye élénk figyelemmel kísérte ez idő tájt Bulgária belpolitikai megrázkódtatásait, különösen az 1923. év forradalmi jellegű eseményeit, elsősorban a forradalom-ellenforradalom kérdéskörének szemszögéből elemezve a történéseket. Pártállásuktól függően egyes újságok a magyarországi kisgazdákkal rokon kispolgári demokratikus kormányzatnak tekintették Sztambolijszki kormányát, míg mások a „Károlyi-féle forradalom” megvalósítóját, egy bolsevikbarát, Moszkvával kacérkodó parasztdiktatúra hordozóját, sőt „Leninék és Kun Bélának rezsimjét” látták benne.⁸⁶ A bulgáriai eseményekre való utalások mellett első látásra meglepőnek tűnhet, hogy Oláh és nyomában Kmoskó épp a *Tiszába* dobott műkincsekről vizionál. Nos, ez nem a

⁸⁵ Helyesen: Sztambolijszki, Alekszandar (1879–1923), radikális parasztpárti politikus és államférfi, 1919 és 1923 között Bulgária miniszterelnöke. Ellentmondásos agrárpolitika és drasztikus agrárreform fűződik nevéhez; 1923. június 14-én meggyilkolták. A vesztes háború kiélezte Bulgáriában az amúgy is meglévő társadalmi feszültségeket, s ez súlyos belpolitikai konfliktusokhoz vezetett, amelyek során a Sztambolijszki vezette Bolgár Népi Földművesszövetség alkalmoszerűen nemegyszer együttműködött – inkább a körülményekből adódóan és véletlenszerűen, semmint előre megfontoltan – a Bolgár Kommunista Párttal.

⁸⁶ Szabó Ágnes, Az 1923-as antifasiszta felkelés politikai visszhangja Magyarországon. In: *Bulgária 681–1981. (Tanulmányok)*. Szerk. Niederhauser Emil–Palotás Emil. Budapest, 1989, 116; Georgi Georgiev, *Felkelés Bulgáriában 1923*. Budapest, 1981; Richard J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge, 1987, 82–99.

puszta véletlen műve, s nem valamiféle szörnyű, még talán elkerülhető, jövőbeni lehetőség sejlik föl előttük, hanem egy valós, a közelmúltban megtörtént esemény hagyott bennük kitörölhetetlen nyomot. A világháború befejezését, különösen pedig az őszirózsás forradalmat (1918. október 30–31.) követően az országban egyre fokozódott a földnélküli parasztság körében a földosztás iránti várankozás, sőt követelés. A feszültség 1918. októberétől nőttön-nő, s decemberben már parasztlázadásokra, fosztogatásokra is sor kerül.⁸⁷ Az egyébként sikertelen földreform-törvényt 1919. február 16-án hirdette ki a kormány. Ezekben a feszült hangulatú időkben történt, hogy Tiszadobon a falu lakói kérvényben összefoglalták követeléseiket, ám minthogy nem kaptak pozitív választ, 1919. január 20-án a fölízgatott, földosztást követelő tömeg megrohanta és teljesen kifosztotta az Andrassy-kastélyt, és annak gazdag műgyűjteményét is nagyrészt elpusztította.⁸⁸ Egy szemtanú beszámolójában olvassuk: „Egy megbecsülhetetlen értékű eredeti Van Dyck-kép rámáját az egyik paraszttasszonynál találták meg. Mikor megkérdezték, hogy a képet hová tette, ezt felelte: „Úgyis ócska volt, bedobtam a Tiszába.” A rámába tükröt akart vágatni.”⁸⁹ Ami pedig a „felgyújtott kazlakat” illeti, ilyesmit több helyen is megélhetett a korabeli szemlélő, ám valószínűleg a híres pusztahollódi eset lebegett Oláh és Kmoskó szeme előtt. A nagyváradai püspökség pusztahollódi intézőjénél megjelent ugyanis egy szegényparaszt-küldöttség és földet követelt. Az intéző figyelmeztette a küldöttség tagjait, hogy legyenek türelemmel és várják meg a hivatalos rendeletek megjelenését. Erre válaszul két napon át sorban egymásután felgyújtották az uradalom szénakazlait, a község lakói pedig tétlenül szemléltek a tüzet, anélkül hogy akár egyetlenegy ember is az uradalom segítségére sietett volna.⁹⁰

Kmoskó megoldással is szolgál, ámde kétséges, hogy akár maga is hinne kivitelezhetőségében: „1848-ban a magyar nemesség, okulva a két esztendővel

⁸⁷ Szemere Vera, *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest, 1963, 39–40. A kérdéshez általában ld. *Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. Szerk. Pölöskei Ferenc–Szakács Kálmán. Budapest, 1962, 505–577; Mészáros Károly, *Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. Történelmi Szemle* 4 (1961) 442–475. Ezeknek az időknek a közhangulatát jól érzékeltetik Móricz Zsigmond korabeli napilapokban ekkoriban megjelent cikkei, illetve egyéb, napi aktualitású írásai is. Móricz Zsigmond, *Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918–1919-es írásaiból)*. Budapest, 1953; Uő, *A földtörvény kis katechéja. Népszavazás a földreformról. A szomszédok földműves szövetsége* [Hasonmás kiadás]. Budapest, 1979.

⁸⁸ Szemere, i. m., 37–38, 228 (további irodalommal); *Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak*, 518.

⁸⁹ A tiszadobi kastély pusztulása. *Képes Néplap* (Budapest) 41/4 (1919. január 26.) 31. (Az interneten is: www.huszaadikszazad.hu; 2008. november 25-én olvastam). Ez egyébként épp az a kastély volt, ahol a köztársasági elnök, Károlyi Mihály felesége, Andrassy Katinka gyermekkorára nagy részét töltötte.

⁹⁰ Hollód vagy Pusztahollód az egykori Bihar vármegyében (ma: Holod, Románia). Szemere, i. m., 40. A falu lakossága egyébként túlnyomórészt román volt ekkor. A felekezeti megoszlást tekintve a falu közel kétharmada görög katolikus, míg mintegy egyharmada ortodox volt.

azelőtt lezajlott galíciai parasztlázadás tanulságain, maga mondott le előjogairól és jobbágyságait felszabadította. Ilyesmit vár ma is a nemzet azoktól, akik az előnyöket megfelelő terhek nélkül élvezik. Ha nincs bennük belátás, akkor az államhatalomnak, a társadalom eleven erejének, a veszedelmes időpontban előbb-utóbb fölbukkanó nagy, nemzetmentő szervezőnek kell őket erre kényszerítenie. Csak az egymásrautaltság, a szolidaritás felismerése menthet meg bennünket, a kölcsönös engedmények, amelyekre elsősorban azok kötelesek, akiknek van miből engedniük.”

Figyelemre méltó, hogy Kmoskó itt éppen a galíciai parasztlázadásra utal fejtegetéseiben. A kortársak emlékezetében ekkor még élénken élt ez az esemény. Jól tudták, hogy 1846 februárjában és márciusában a jobbágyság sorban lévő galíciai – többségükben lengyel – parasztok Jakub Szela (1787–1866) vezetésével mintegy ötszáz nemesi kúriát fosztottak ki és pusztítottak el, és sok lengyel nemest mészároltak le különös kegyetlenséggel. Innen ered a felkelés közkeletű lengyel elnevezése is: „Galíciai mészárlás” (*Rzeź galicyjska*). Az áldozatok számát általában ezer-ezerkétszázra teszik, de egyes becslések akár háromezer halottal is számolnak. Ezek túlnyomórészt a nemesek, a földbirtokosok közül kerültek ki, de a nem egy helyen „tömeges pogrom” jellegű öldöklések áldozatai között megtalálhatók voltak a nemesek szolgálatában álló, illetve a környezetükben élő és működő gazdatisztek, hivatalnokok és papok is. A minden elképzelést felülmúlóan kegyetlen felkelés 1846. február 18-án tört ki egy főleg Krakó Szabad Városban szerveződő, össznemzetinek tervezett nemesi felkelés kapcsán, s kiváltó oka a parasztok elkeseredettsége és „úrgyűlölete,” a rendkívül súlyos társadalmi feszültségek voltak, amelyeket az adott körülmények között a rossz termés okozta éhezés csak tovább fokozott. Azt a gyakorta hangoztatott elképzelést, mely szerint a nemesellenes felkelés kitörésében döntő szerepet játszott volna a bécsi udvar buzdítása, amely mindenáron meg akarta hiúsítani, hogy a nemzeti függetlenséget a zászlajára tűző lengyel nemesi felkelés elérje célját, újabb kutatások cáfolják. Mindenesetre a lengyel nemesség számára ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a jobbágyságban nem talált visszhangra a nemzeti gondolat, minthogy az a nemzeti nemességgel szemben egyértelműen az azt elutasító és vele szemben ellenséges Habsburgok pártjára állt. Ily módon szertefoszlott a „népi háború” lehetőségébe vetett hit.⁹¹

A *Magyar Szemle* szerkesztősége némiképp elhatárolódik Kmoskó cikkétől, midőn egy lábjegyzetben a „fenti cikk érdekes véleményeivel szemben” két másik cikkre is felhívja az olvasó figyelmét, amelyek közül a másodikban a szerkesztőség tompítani igyekszik Kmoskó és Oláh kijelentéseinek élet, mi-

⁹¹ Szokolay Katalin, *Lengyelország története*. Budapest, 1996, 91–104, különösen 100–102. Ld. még a Wikipédia internetes enciklopédia lengyel változatának *Rzeź galicyjska*, valamint angol változatának *Galician Slaughter* címszavát (2010. március 7-én olvastam).

dőn például a könyv számos megállapítását, így már magát a címadó „három-millió koldus” kifejezést is túlzásnak, „kissé olcsó általánosításnak” nevezi, „mely éppen jelen számunk ... statisztikai adataiból szállítható le nagyon lényegesen.” Mindezzel együtt a szerkesztőség is elismeri, hogy súlyos problémák várnak megoldásra, és a folyóirat nyitottságát bizonyítja már maga az a tény is, hogy közli Kmoskó és mellette Weis István szintén kritikus hangú, további problémákat is felvető ismertetését Oláh könyvéről.⁹²

Az előbb idézett helyen Kmoskó általánosságban fogalmaz, anélkül, hogy meghatározná, pontosan mely körére gondol a gazdagoknak és a nagy vagyonok birtokosainak. Ámde a katolikus egyház vezetői mindenképp találva érezhették magukat, hisz úgy vélhették, hogy a Kmoskó által elengedhetetlennek tartott reformok szükségszerűen kiterjednének az egyházi vagyonra, mindenekelőtt az egyházi nagybirtokra is, még akkor is, ha esetleg személyesen nem értette bele a katolikus egyházat azok körébe, „akiknek van miből engedniök.” Ugyanakkor közismert, hogy a földkérdés bárminemű felvetéséhez az egyházi hierarchia felső rétegei rendkívül elutasító módon viszonyultak ebben a korban. Így például Prohászka Ottokár egyik műve esetében ennek a kérdésnek pusztán az érintése is szerepet játszott abban, hogy az – két másik művével egyetemben – 1911-ben indexre került.⁹³ Mindenesetre nem szükséges túlságosan nagy képzelőerő ahhoz, hogy megpróbáljuk magunk elé idézni, milyen hatást válthatott ki előjárói körében Kmoskó, ha a reá jellemző szenvedélyességgel és szélsőséges megfogalmazásokat is előszeretettel alkalmazó egyéni stílusában kezdte el tárgyalni ezt a kérdéskört az egyházon belül. Hasonlóképpen elítélő visszhangra lelhetett keresztény középosztályunk közeli kihalását és az általa hordozott, illetve fenntartott államszervezet elkerülhetetlen bukását vizionáló fentebb idézett írása is. Azt is fel kell tételeznünk, hogy nézeteit nemcsak írásban közölte egyszer-egyszer, hanem – a változtatás, a jobbitás, az ország és az egyház megmentésének vágyától hajtva – bizonyára fenn hangoztatta is kíméletlen, helyenként arcpirítóan durva stílusában a tőle

⁹² A szerk., A Magyar Szemle faszámára. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 190–191; Weis István, A falu válsága. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 187–190. Ehhez a kérdéshez vö. még Oláh György, A falu szegénye. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 39–43; ld. továbbá a szerkesztőség lábjegyzetét az utóbbi kötet 407. oldalán. – Weis István (1889–1973) jogi író, szociológus, közigazgatási szakember, minisztériumi tisztviselő, egyetemi tanár, kiemelkedő társadalomkutató, a *Magyar Szemle* vezető embere volt. Főbb művei: *A mai magyar társadalom* (1930), *A magyar falu* (1931), *Hazánk társadalomrajza* (1942). Ld. róla *Új magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 2001–2007, VI. 1333.

⁹³ Ld. például Nagy Töhötöm, *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Szeged, 1990², 119–129, különösen 119–123; Szekfü Gyula, *Forradalom után*. Budapest, [é. n. (1947); hasonmás kiadás] 1983, 94–95; Gergely Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2., javított kiadás. Budapest, 1999, 125, 149–151; Hermann, *A katolikus egyház*, 473. Az indexre tételei eljárás természetesen a Vatikánban folyt le, ámde Magyarországon kezdeményezték és a kifogásokat is itthon állították össze.

megszokott átérzéssel és hevelességgel. A korabeli hatás földidézése során ugyanakkor arról sem feledkezhettünk meg, hogy ekkor az 1920-as éveket írjuk, midőn a világháborús évek nélkülözéseinek, az összeomlás, a forradalmak, a kommun zűrzavarának az élménye még elevenen él a társadalomban, s az „emberek életmódját hirtelen, váratlanul és kivédhetetlenül átalakító változásoknak szinte végeláthatatlan sorozata”, ami három-négy éven át zúdult rájuk, még a mindennapokat meghatározó, elemi erejű tapasztalás ez idő tájt.⁹⁴ A közvélemény, Kmoskó társadalmi környezete általában véve sem volt fogékony a pusztázásmori lelkészt foglalkoztató kérdések iránt. Ennek az oka részben a falu ismeretének a hiánya volt, s ezért ez a társadalmi réteg a szocio-gráfiai irodalom jelentkezését is érthető megütközéssel fogadta. A „felsőbb osztályokhoz tartozó átlagembernek” – írja Oláh könyvének a Kmoskóéhoz kapcsolódó és azt kiegészítő-árnyaló iker-recenziójában Weis István – „teljesen elutasító [a] magatartása a falusi szegényemberrel szemben. Hogyan? El akarják rabolni azt az illúziót, hogy legalább a falu boldog és alapja nemcsak a társadalmi békének, hanem a dolgok 1918 előtti rendjének? El akarják hitetni vele, hogy a falusi ember küszködik, nyomorog, holott ő látta, milyen jól él, mennyire kiaknázza termelői mivoltát? Neki akarják magyarázni, hogy a falun bajok vannak és a kisemberen segíteni kell, holott falusi rokona vagy barátja – földbirtokos, gazdatiszt vagy tisztviselő – csak rosszat beszélt neki a falu lakosságáról!”⁹⁵ A vezető rétegek egy részénél megfigyelhető „parasztgyűlöletre” Weis szerint némi mentséggel szolgál, „hogy viszont a faluban – legalább is igen sok faluban – évszázados félreértések és bizalmatlanság miatt határozott „úrgyűlölet”-et látnak, olyanokkal szemben is, akik erre igazán nem szolgáltak rá.” Hozzáteszi még, hogy a háború okozta szenvedés és a két forradalom ugyanakkor a falu lakosságában „kitörülhetetlen nyomot hagyott és élesebben választ el történeti korszakokat egymástól, mint a szatmári béke.” „A helyzet teljes félreismerésére vall azoknak az igyekezete, akik a régi világot, tekintélyek helyreállítása címén az „úrtiszteletet,” a birtokviszonyok rögzítését akarnák a falura kényszeríteni” – írja a *Magyar Szemle* cikkírója. Ezek szerint tehát nem jártak sikerrel az ellenforradalmi különítményesek törekvései, amelyekről Prónay Pál számol be emlékirataiban: „Előszálláson, de Cecén is több ízben kellett úgy a községben magában, valamint az uradalmi majorokban az izgága cselédek között rendet teremteni néhány alaposan kimért botütéssel. Céлом volt, hogy elsősorban az uradalmakban álljon helyre a régi jó viszony az uraság és cselédség között. Mert ilyen agrárállamban, mint Magyarország, úgy a megélhetés, valamint az egzisztenciális szempontokból a mezőgazdasági termelés akadálytalan lefolytatása igen fontos.”⁹⁶ Oláh György, Pró-

⁹⁴ Szekfü, i. m., 5.

⁹⁵ Weis, A falu válsága, 187–190.

⁹⁶ A határban a Halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Budapest, 1963, 113. Két évvel később már visszafogottabban fogalmaz Weis István ugyanezekről a kérdésekről a

nay Pál és Weis István imént idézett írásai néhány vonással fölillantják előttünk azt a társadalmi környezetet, azokat a feszültségeket, problémaköröket és elvárásokat, elfojtott vagy akár nyíltan kifejezésre jutó indulatokat, amelyeknek az erőterében Kmoskó ekkortájt mozgott és amelyek az őt a hivatalos egyházhoz kapcsoló viszonyt is alakították. Ezek talán segítenek megértenünk azt a tulajdonképpen meglehetősen váratlan és meglepő fordulatot, hogy egy alapvetően konzervatív és tekintélytisztelő, néptanító atyja házában a katolikus egyház iránt érzett elkötelezettség, mély tiszteletben nevelkedett hívő ember, aki élethivatásul is a papi szolgálatot választja, végül is ellentétbe kerül egyházi előjáróival.

Kmoskónak a társadalmi kérdések iránti aránylag korán jelentkező érdeklődését jelzi, hogy egy 1918-ban írott cikkében – még a forradalmak, különösen pedig a Tanácsköztársaság előtt – a burzsoázia kritikája kapcsán Marx és Engels „találó” megállapítását idézi *A kommunista kiáltványból*.⁹⁷ Úgy vélem, ez egyértelműen bizonyítja, hogy a társadalmi kérdések iránt már Pusztázámorra kerülése előtt is érdeklődött, s ez is szerepet játszhatott abban, hogy egyáltalán lelkészi hivatalt vállalt. Az ő köreiből bizonyára nem sokan forgatták Marx és Engels *válogatott műveit*, noha a magyar katolikus egyházban nem volt ismeretlen a két szerző munkássága: példának okáért Prohászka Ottokár már 1897-ben részletes ismertetést jelentetett meg Marx Károly *A tőke* című művéről a *Magyar Sionban*, s alapos tájékozottsággal rendelkezett a marxista szerzők forradalomelméleti nézeteivel kapcsolatban is.⁹⁸ Ugyanakkor azt is joggal feltételezhetjük, hogy a mértéktelenül elhúzódozó igazolási eljárás kimenetele okán érzett aggodalom is szerepet játszott abban, hogy hívek közé kérte magát Kmoskó: számolnia kellett az ügy kedvezőtlen lezárásával is, és egy ilyen helyzetben mindenképp megoldást jelentett volna egy lelkészi állás.⁹⁹

Több adat sugall párhuzamosságokat, esetleges kapcsolódási pontokat Kmoskó és Prohászka Ottokár alakja között.¹⁰⁰ Tudjuk, hogy mindketten behatóan érdeklődtek szociális kérdések iránt, így már viszonylag korán jól ismerték példának okáért Marx és Engels munkásságát is. Az eredetileg az Esztergomi

magyar faluról szóló rövid tanulmányában. Weis István, *A magyar falu*. (Magyar Szemle Társaság. Kincsestár, 10.) Budapest, 1931, 24–28, 77–78. A tömeg korábban „csak rendszertelenül kielégülő úrgyűlöletéről” ír másutt; Uő, *A mai magyar társadalom*. (A Magyar Szemle Könyvei, II.) Budapest, 1930, 85. Az „úrgyűlölethez,” illetve a súlyos társadalmi ellentétekhez ld. még Gesztelyi Nagy László, Középosztályunk a gazdátársadalom tükrében. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 12–24.

⁹⁷ Kmoskó Mihály (Syrianus), Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 16.

⁹⁸ Kmoskó Marx és Engels *Válogatott műveinek* 1905-ben Budapesten megjelent kiadását használta. Ld. még Hermann, *i. m.*, 509; Gergely Jenő, *Prohászka Ottokár, „A napbaöltözött ember”*. Budapest, 1994, 57, 74–75.

⁹⁹ 1923. február 27-én igazolták, és 1923. július 1-én került Pusztázámorra. Mindazonáltal a lelkészi állás elnyerésével kapcsolatos teendőket jóval korábban kellett elindítania.

¹⁰⁰ Prohászka-ról ld. Hermann Egyed szép, rövid méltatását: Hermann, *i. m.*, 508–512.

Főegyházmegye alá tartozó Kmoskó úgy került Pusztazámorra plébánosnak, hogy Prohászka átvette őt a Székesfehérvári Egyházmegyébe.¹⁰¹ Nem lehetetlen, hogy ebben szerepe volt a kiemelkedő püspöknak: ez megmagyarázná, hogy miért vállalt Kmoskó lelkészi hivatalt ebben a félreeső kis faluban ahelyett, hogy például Budapesten tette volna meg ugyanezt. Mindazonáltal az is lehetséges, hogy sokkal könnyebb volt egy távoli, szegény faluban plébániához jutni, mint a fővárosban, Budapesten.¹⁰² Arra semmi jel nem utal, hogy időközben megromlott volna az esztergomi érsekhez, Csernoch János hercegprímáshoz fűződő viszonya. Utalunk itt esetleges párhuzamos esetként arra, hogy a Prohászka által létrehozott Szociális Missziótársulat kettészakadásakor (1922–1923) a társulat anyaháza Budapestről, amely az esztergomi érsek alá tartozott, a Székesfehérvári Egyházmegyébe tartozó Csobánkára költözött, s így a társulat szellemi inspirálójának, Prohászka Ottokárnak a joghatósága alá került.¹⁰³ Sőt az sem zárható ki, hogy Prohászka is szerepet játszott abban, hogy Kmoskó egyáltalán lelkészséget vállalt: Prohászkt is behatóan foglalkoztatták a szociális kérdések, a föld tulajdonviszonyai, a nagybirtok, ezen belül az egyházi nagybirtok problémaköre.¹⁰⁴ Ismerhették egymást a budapesti egyetem Hittudományi Karáról, vagy akár az Ébredő Magyarok Egyesületéből is. Mindketten jóban voltak Fischer-Colbrie Ágost kassai püspökkel, aki sokat foglalkozott a keresztényszociális elmélettel és a felvidéki szociális mozgalom egyik pártfogója lett.¹⁰⁵ Azt unokahúgai említik, hogy Kmoskó hetente háromszor-négyszer ment be az egyetemre órát tartani. A vonaton gyakran utazott együtt Prohászka Ottokárral, akivel így rendszeresen sokat beszélgetett.¹⁰⁶ S bizonyára az sem véletlen egybeesés, hogy Kmoskó 1929-ben, nem sokkal Prohászka halála (1927) után mond le lelkészi hivataláról. Az is hozzájárult ehhez a lépéséhez, hogy Prohászka ekkor már nem tudta megvédeni őt.¹⁰⁷ Azt majd a további kutatásnak kell eldöntenie, hogy mindezek az elszórt adatok véletlen egybeesések-e csupán, avagy egy esetleges szoros kapcsolat meglétének rendszerré összeálló bizonyítékai. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Székesfehérvári Püspöki Levéltár anyagának megfelelő évjáratait átnézve nem bukkantam olyan levélre vagy dokumentumra, amely bensőségebb kapcsolatra engedne következtetni Prohászka és Kmoskó között.

¹⁰¹ Csernoch János elbocsájtó levele (1923. május 22.). Székesfehérvári Püspöki Levéltár SzfvPL–No. 1587B–2209–1929. Köszönetemet fejezem ki Mózes Györgynek, aki rendelkezésemre bocsátotta ezt a dokumentumot. Az egyetemi almanachokban korábban mindig mint „esztergom-főegyházmegyei áldozópap” szerepelt. Prohászka május 29-i dátummal vette át. Prímási Levéltár Esztergom PL 1402/1923.

¹⁰² Ezt a lehetőséget Mózes György vetette föl.

¹⁰³ György, *Prohászka Ottokár*, 152, 208.

¹⁰⁴ Ld. például Hermann, *i. m.*, 472–475; György, *i. m.*, 109, 126, 135, 146, 158, 190, 195.

¹⁰⁵ György, *i. m.*, 59.

¹⁰⁶ Szántó, *i. m.*, 21.

¹⁰⁷ Vö. Szántó, *i. m.*, 22.

Kellemesen emlékezik vissza egykori professzorára Patai György (Raphael Patai) is, aki az 1920-as években a Rabbiképző Intézet növendékeként a bölcsészettudományi doktorátushoz szükséges kurzusok keretén belül arab és szír nyelvet hallgatott Kmoskónál. Róla már ekkor is közismert volt cionista meggyőződése, s az sem volt titok, hogy tanulmányai befejeztével, azaz a doktorátus megszerzését követően ki szándékozik vándorolni Palesztinába, amiként ezt azután meg is tette.¹⁰⁸ Megemlítjük, hogy Kmoskó utódjára, a szélsőségesen jobboldali és antiszemita Pröhle Vilmosra (1871–1946) is jó szívvel emlékezik vissza Patai – nála arab, perzsa és Korán-stúdiumokat folytatott, és nála is doktorált.¹⁰⁹

Ezek az elszórt adatok további megerősítésre és kiegészítésre szorulnak. Ám nem férhet hozzá kétség, hogy Kmoskó Mihály színes, szenvedélyes, impulzív, az ellentétes irányú szélsőségekre is hajlamos személyiség volt, aki nem ritkán végtelen véleményének köntörfalazás és megalkuvás nélkül minden körülmények között hangot adott. Az ilyen embereket nevezi *összeférhetetlennek* a mindennapi szóhasználat. Úgy vélem, életének furcsa vargabetűihez ez minden bizonnyal hozzájárult. Ezzel együtt fontos szerepet játszott kora tudományos és politikai életében, úgyhogy részletes életrajzának majdani megírása minden bizonnyal fontos adalékokkal járul hozzá a korszak alaposabb megismeréséhez és megértéséhez.

Tudom, teljességgel történelmietlen dolog föltenni azt a kérdést, hogy mi lett volna, ha..., mégsem állhatom meg, hogy ne játsszam el a gondolattal:

¹⁰⁸ Raphael Patai, *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. Salt Lake City, 1988, 298, 302, 322. Patai még le is rajzolta Kmoskót kedvenc tanárai között: ld. uo. 313 [ld. cikkünk illusztrációját]. Patai (1910–1996) sokoldalú tudós volt, aki hosszú és termékeny élete során sok mindennel foglalkozott, ám érdeklődése középpontjában elsősorban a folklór állt, és számos jelentős művel gazdagította a szakirodalmat. Egy időben arab nyelvtanítással kereste kenyerét, mindazonáltal arab tudásával nem hozott dicsőséget tanáraitra: Kmoskó mellett Pröhle Vilmosnál végezte ilyen irányú tanulmányait, de hallgatott arabot Breslauban Carl Brockelmannnál is, aki az arabisztika egyik legnagyobb alakja volt a 20. században. Visszaemlékezéseiben Patai idéz arab kifejezéseket is, s ezek között egészen otromba nyelvtani hibával is találkozunk. Élete utolsó szakaszában lefordította angolra és kiadta Goldziher Ignác korábban ismeretlen fiatalkori naplóját, amelynek a kéziratát Scheiber Sándor juttatta el hozzá, ám az arab kifejezések kiolvasásában és értelmezésében olyan sok hibát követett el, hogy Lawrence Conrad külön cikket szentelt kijavításuknak. Raphael Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary. A Translation and Psychological Portrait*. Detroit, 1987; Lawrence I. Conrad, *The Near East Study Tour Diary of Ignaz Goldziher*. *Journal of the Royal Asiatic Society* (1990) 105–126.

¹⁰⁹ Pröhle Vilmos turkológus, aki 1923-tól kezdődően a kelet-ázsiai nyelvek és irodalmak professzora volt a budapesti egyetemen a kifejezetten az ő számára létrehozott Keletázsiai Intézet élén, Kmoskó halálát követően megbízással a Sémfi Filológiai Tanszéket is vezette helyettesként (1931–1942). Pröhléről az a hír járta, hogy 40 nyelven tud. Patai, *Apprentice*, 368, 412. Pröhléről általában ld. Johann Adam Stupp, Professor Wilhelm Pröhle. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 10 (1961) 228–230; *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. Budapest, 1982², 446; *Révai Új Lexikona*. Szekszárd, 1996–2008, XV. 881. Pröhle életéről a közeli jövőben tervezek értekezni.

vajon hogyan alakult volna Kmoskó élete, ha nem hal meg ilyen fiatalon, ha nem megéri a 80 vagy akár a 90 éves kort? Nem férhet hozzá kétség, hogy érdekes, akár váratlan fejleményekkel, meglepő fordulatokkal is szolgált volna még az élete.

Remarks on the life of Mihály Kmoskó, Part 2

István ORMOS

After the end of the First World War Kmoskó displayed marked Anti-Semitic activities, which he soon abruptly abandoned just as he did with his political efforts. Simultaneously with his transfer from the Theological Faculty to the Faculty of Arts, Budapest University, and with his election as corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences, as a Roman Catholic priest in 1923 he was appointed to the newly founded parish of Pusztazámor in the vicinity of Budapest. In addition to the experiences of the Great War, acquaintance with the harsh realities of life in a poor village in the countryside made a deep impression on Kmoskó, who began to develop a marked interest in social problems. The circumstances in the village radicalized his views, which brought him into conflict with the local landowner as well as with church authorities, so that he felt compelled to abdicate from his post in 1928. Rather tense at the beginning, his relationship with his parish improved gradually, becoming so cordial in subsequent years that he remained in the village even after his abdication and wished to be buried there too.

Kmoskó Mihály – Patai György/Raphael Patai rajza
(Raphael Patai, *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. Salt Lake City, 1988, 313. Daphne Patai szívességéből)

Jehlicska Ferenc
(*Egyházi Közlöny* 25/1–2 [1913. január 3.] 32; az Országos Széchényi Könyvtár szívességéből)

Dávid Géza

Galatai és isztambuli rabszolgák fölszabadítása a karlócai békekötés után

Nem sokkal az 1699-ben megkötött karlócai béke után Wolfgang von Öttingen portai Habsburg követ és Adolph von Sinzendorf, az adott kérdés megbízottja¹ az oszmán illetékesekhez fordult, hogy az egyezmény előírásainak megfelelően² adják át a keresztény rabokat, főleg azokat, akik az ő országukból származnak.

Bár nem ismerjük az isztambuli reagálás összes részletét, az 1110–1113/1698–1701 közti évekből fennmaradt mühimme defteri³ egyes bejegyzései, melyek az 1700. július 30.–szeptember 23. közti időszakot fogják át, s melyek tudomásom szerint a legkorábbiak a maguk nemében,⁴ arra utalnak, hogy meglehetősen komoly erőfeszítéseket tettek – részben az oszmán küldött által 1700. július 26-án Bécsben aláírt megállapodás⁵ értelmében – annak érdekében, hogy feltalálják a főváros különböző kerületeiben, a környező településeken, sőt a birodalom más pontjain élő európai illetőségű rabokat. Felkutatásuk feltehetőleg jobbára a kérelmező félre hárult, amihez az oszmán hatóságok jóakarátára és bizonyos együttműködési készségére is szükség volt.

Ennek eredményeként a központi dokkon belül lévő gályarabok börtönében (*zindan-i tersane*)⁶ 13 személyt sikerült azonosítani, 63-at pedig a szultáni hadihajókon (*kalyonha-i mirî*),⁷ majd egy újabb vizsgálat nyomán még 14 fog-

¹ Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. VII. Pest, 1831, 19.

² Többek között ld. Defterdar San Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayiât. Tahlil ve metin (1066–1116 / 1656–1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 1995, 658–659.

³ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 111.

⁴ A Karl Jahn által közölt rabszolga-felszabadító iratok 1702-vel kezdődnek és 1776-tal érnek véget. Vö. Karl Jahn, *Türkische Freilassungserklärungen des 18. Jahrhunderts (1702–1776)*. Napoli, 1963. – Hammer szerint az 1700 májusában elhunyt Sinzendorf holttestét az általa szabaddá tett rabokkal együtt küldték Bécsbe (*i. m.*, VII. 20). Nem egykönnyen eldönthető, hogy ez a hazatérő csoport ugyanazokból tevődött-e össze, mint akik a szóban forgó török forrásban szerepelnek.

⁵ Otto Spies, Schicksale türkischer Kriegsgefangener in Deutschland nach den Türkenkriegen. In: *Festschrift für Werner Caskel zum siebzigsten Geburtstag 5. März 1966*. Hrsg. von Erwin Graf. Leiden, 1968, 319–320.

⁶ E kifejezésre ld. İdris Bostan, *Osmanlı bahriye teşkilatı: XVII. yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara, 1992, 11–13.

⁷ Esetükben azt is feltüntették, hogy kinek a gályáján alkalmazták őket. A legjelentősebb csoportot a flotta főkapitánya, a kapudán új hajóján szolgáló kilenc fő alkotta. Hatan dolgoztak egy másik parancsnok alatt, öten egy harmadikén, négyen egy negyedikén és így tovább. (Minden bizonnyal erre a listára utalt Bostan, *i. m.*, 209/197. jegyzet, de a defter korábbi lapszámo-

lyot.⁸ Ezen közfoglyok nemzetiségét többnyire „nemcse”-ként tüntették fel,⁹ de akadt közöttük velencei, németalföldi és francia is. Mondanunk sem kell, valamennyien férfiak voltak. Az egészen rövid „jellemzések” eltorzított vagy olvashatatlan formában adják meg nevüket és foglalkozásukat, mely utóbbiak között látni asztalost, péket, egyszerű munkást, „marinár”-t és másokat.

Rajtuk kívül jó néhány rabszolgát találtak magántulajdonban. Ezek már éppen „a Habsburg követ kezében voltak”, amikor a szultán elrendelte, hogy derítsék ki: az érintettek megmaradtak-e eredeti vallásukban, vagy áttértek az iszlámra; utóbbi esetben vissza kell őket tartani. A vizsgálatot elvégezték, jóllehet a békeszerződésben nem szerepelt ilyen kitétel, csak 1719-ben fűztek hozzá erre vonatkozó pontot.¹⁰ Három egymást követő lista készült ekkor,¹¹ melyeken 86, egymástól többnyire különböző név szerepel – közülük csupán 9-ről, 6 férfiról és 3 nőről állapították meg, hogy renegát lett,¹² ezért őket nem engedték el. A bejegyzettekből látszólag 48-an voltak nők, de mivel hárman kétszer lettek feltüntetve, valós számuk 45-re csökken; a többiek, 38-an, férfiak voltak.

Az egyes bejegyzések nagyjából azonos rendszert követnek, s az érintett néhány alapvető megkülönböztető jegyét foglalják magukba, nevezetesen az Oszmán Birodalmon belüli addigi tartózkodási helyét, tulajdonosának nevét, eredeti nemzeti hovatartozását, felszabadításának dátumát, az érte fizetett összeget és azt a törvényhatóságot, amely a jogi aktus érvényességét bizonyító hüddzsetet vagy más okiratot kibocsátotta.¹³

Az alábbi szerény elemzésben külön tárgyalom a nőket és a férfiakat, hogy felmérhetők legyenek a különbségek, amelyek a két nem körülményeit jellemezték.

1. A tulajdonosok és közvetve a rabok lakhelye az 1/a. és 1/b. táblázatban közöltek szerint oszlott meg.

zására hivatkozva.) – Az egymással a 16. és a 17. században harcban álló felek hadihajóira kényszerített evezősök összetételére ld. Maurice Aymard, *Chiourmes et galères dans la seconde moitié du XVIe siècle*. In: *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. A cura di Gino Benzoni. Firenze, 1974, 85–86.

⁸ Mühimme Defteri 111, p. 738–740, No. 2528–2529. (A tételek számozása itt-ott pontatlan.)

⁹ Általában a Habsburg Birodalmat és annak lakóit nevezték így.

¹⁰ Karl Jahn, *Zum Loskauf christlicher und türkischer Gefangener und Sklaven im 18. Jahrhundert*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 111/1 (1961) 67.

¹¹ Mühimme Defteri 111, p. 740–743, 743–748, 750–751; kissé meglepő módon a kronológiai rend nem folyamatos.

¹² Bár egyik-másik nő neve (vagy az apjáé) muzulmán, őket mégsem számították az aposztaták közé.

¹³ A további részleteket, amelyek a velük kapcsolatban készített, pendzsiknek nevezett dokumentumba bekerültek (vö. Jahn, *Zum Loskauf*, 69. és 13. jegyzet), sajnos nem ismételték meg a defterben, ezért az ott lévő adatok csupán a vázai azoknak a felszabadító okmányoknak, amelyeket Jahn közreadott.

1/a. táblázat
A felszabadított nők lakhelye

	Galata és tartozékai	Isztambul és tartozékai	Edirne	Egyéb vagy ismeretlen	Összesen
I.	4	3	–	1	8
II.	10	6	–	3	19
III.	8	6	2	2	18
Összesen	22	15	2	6	45

Figyelemre méltó, hogy Galatában és környékén, illetve a hozzá közeli településeken több női rabot lehetett összegyűjteni, mint magában Isztambulban. Ez részben azzal magyarázható, hogy korábbi birtokosuk a zimmi (meghódolt keresztény vagy zsidó) vagy müsztemin (átmenetileg a birodalom területén tartózkodó külföldi) kategóriába tartozott, akik többnyire Galatában éltek; esetünkben a 23 nem muzulmán közül 12-en sorolódtak közéjük (vö. a 3/a táblázattal). A következő helynevek bukkannak fel, melyek azonosítása nem mentes a gondoktól (jegyzetet csak azokhoz fűzök, amelyeket más forrásból is ismerek): a Galatán kívüli Kuloglu mahalleszi,¹⁴ a Galatán kívüli Elhaddzs Memi mahalleszi,¹⁵ négy esetben a Galatán belüli Bajezid szultán mahalleszi,¹⁶ a Galatán belüli Orudzs Mehemed mahalleszi, kétszer a Galatán belüli Dzsámi-i kebir mahalleszi,¹⁷ a Galatához tartozó Dzsihángír negyed;¹⁸ a Pejkgoglu (esetleg Bejoglu) nevű hely Galatán kívül;¹⁹ a Galatához tartozó Ortaköj;²⁰ a Galatához tartozó Tetávli nevű falu. A többieknél csak annyit tüntettek fel, hogy „Galatában” vagy „Galatán kívül” leltek rájuk.

¹⁴ 1600-ban Galatán belüli negyedként bukkan fel: Mehmet Canatar, *İstanbul vakıfları tahrir defteri, 1009 (1600) târihli*. İstanbul, 2004, 118.

¹⁵ Feltehetőleg azonos az adott térségben fekvő mai Hacı Mimi negyeddal: *İstanbul. Rehber-atlas*. İstanbul, é. n., 126, C2.

¹⁶ Ilyen negyedet nem találtam, csupán egy mecsetet, amely ennek az uralkodónak a nevét viseli s a Tophánéhoz vivő mai Necatibey caddesi jobb oldalán található: Semavi Eyice, Galata. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13. İstanbul, 1996, 308; vö. Canatar, *i. m.*, 567, 570, 621, 697.

¹⁷ A Dzsámi-i kebir városrészre 1546-ból egyetlen, további magyarázat nélküli utalás mellett (Ömer Lutfi Barkan–Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrir defteri. 953 (1546) târihli*. (İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 61.) İstanbul, 1970, 181, No. 1037), 1600-ból vannak további adatok: Canatar, *i. m.*, 450, 454, 711. Minthogy Galatában az úgynevezett Arap dzsámi volt a legnagyobb vallási építmény, elképzelhető, hogy az adott időszakban Nagy dzsámiként is emlegették.

¹⁸ Ma is jelentős terület (Cihangir).

¹⁹ Az íráskép az első alakot sugallja, ám ilyen negyedet nem találni a környéken. A Bejoglu változatnál ilyen gond nem merül fel, vele kapcsolatban legfeljebb az a kérdés, hogy csakugyan külön állt-e, vagy Galata részének számított.

²⁰ A nagy távolság miatt a mai Ortaköj ekkor nem tartozhatott Galatához.

Magának a falakkal körülvett régi Isztambulnak is több negyede szerepel a listákon, így a Timurtas mahalleszi,²¹ a Kjátib Kászim mahalleszi,²² a Ferhád pasa mahalleszi,²³ az Adzsemi oglani mejdani, a Kirmaszi mahalleszi²⁴ Mehmed szultán nemes dzsámija közelében, a Pejkháne környéke,²⁵ a Firúz aga mahalleszi,²⁶ a Cseráki Hamza mahalleszi,²⁷ Kirk csesme Isztambulban,²⁸ az Odabasi csarsiszi, az isztambuli Lanka környéke,²⁹ egy hely az isztambuli Aja kapin³⁰ kívül, a Karabas mahalleszi,³¹ az isztambuli Szamatja környéke³² – más-kor pedig csak Isztambul van kiírva.

A két edirnei rabszolgatulajdonos az ottani Darpháne mahallesziben,³³ illetve a váron belül élt.³⁴

Az „egyéb és ismeretlen” kategóriában egy valaki Bejpazari,³⁵ egy a karinábádi bírósági kerület (kazá),³⁶ egy Belgrád, egy Besiktas³⁷ lakosa volt, kettőről pedig nincs információnk.

1/b. táblázat
A felszabadított férfiak lakhelye

	Galata és tartozékai	Isztambul és tartozékai	Edirne	Egyéb vagy ismeretlen	Összesen
I.	–	5	–	4	9
II.	6	12	2	5	25
III.	1	3	–	–	4
Összesen	7	20	2	9	38

²¹ Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 100 stb.; Canatar, *i. m.*, 107, 154, 156 stb.

²² Canatar, *i. m.*, 218.

²³ Talán a Ferhád aga mahalleszivel azonos: Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 240.

²⁴ *I. m.*, 201, No. 1145–1146; Canatar, *i. m.*, 312, 454.

²⁵ A pejkek lakhelye az At mejdani, a régi Hippodrom közelében állt, ma utcanév őrzi emlékét.

²⁶ Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 23–24 stb.; Canatar, *i. m.*, 50, 53 stb.

²⁷ Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 303 stb. Szövegünkben: Dzserái Hamza alakban.

²⁸ Kissé kérdéses, hogy csakugyan a városon belüli negyedre gondoltak-e (Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 240; Canatar, *i. m.*, 286, 307 stb.), avagy az Isztambulon kívüli helyre.

²⁹ Vö. Ayverdi–Barkan, *i. m.*, 325 stb. Ma Langa.

³⁰ Canatar, *i. m.*, 420.

³¹ *I. m.*, 679, 699.

³² Főként görögök és kisebb számban örmények éltek itt, a város délnyugati csücskében, ahol máig több ortodox templom áll.

³³ M. Tayyib, Gökbilgin, *XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar–mülkler–mukataalar*. İstanbul, 1952, 51, 464.

³⁴ *I. m.*, 468 stb.

³⁵ Város Ankarától nyugat-északnyugatra.

³⁶ Ma Karnobat Bulgáriában.

³⁷ Ma Isztambul egyik városrésze (Beşiktaş).

Eltérően a nőktől, a férfiak többségét magában Isztambulban sikerült összegyűjteni. A nagy kiterjedésű város különböző pontjairól kerültek elő, csupán két-két fő tartózkodási helye volt azonos kerület. Az egyértelműen meghatározott negyedek az alábbiak voltak: a Szari Gürz vagy Kirez mahalleszi,³⁸ Báli pasa nemes dzsámijának környéke,³⁹ a Kalenderhâne mahalleszi,⁴⁰ a Láleli csesme (ivókút) környéke,⁴¹ a Darphâne (pénzverde) tájéka,⁴² a Kodzsza Musztafa pasa mahalleszi,⁴³ a Müfti Ali Cselebi mahalleszi,⁴⁴ az Avdzsilar meszdzsidi környéke, a Fener kapu⁴⁵ közeli Karabas mahalleszi,⁴⁶ az Ajvanszari mahalleszi,⁴⁷ a Kaszab Timur hán mahalleszi,⁴⁸ Balat,⁴⁹ a Hubjár mahalleszi⁵⁰ és a Meszih pasa mahalleszi.⁵¹ Három felszabadított személy korábbi tulajdonosa hánokban, azaz karavánszerájokban vett szállást magának, az egyik a város központjában lévő, ma is álló Vezir hániban, a másik a Valide hániban,⁵² a harmadik a Mahmud pasa hániban (?).⁵³ Három további férfinál csupán volt

³⁸ Nem szerepel a Barkan–Ayverdi által kiadott defterben. 1600-ból Szari Gürz mecsetje, annak alapítványa és imámja, valamint a nevezett fürdője adatolható: Canatar, *i. m.*, 337, 348, 351. Evlija Cselebi is említi a Szarikirez dzsámit, a Szarikirez temetőt és a Szarikirez fürdőt Isztambulban, bár pontos hollétüket nem jelöli meg. Vö. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu–dizini. I. kitap: İstanbul*. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İstanbul, 1996, 128, 137, 154, 156. Nem zárható ki, hogy később a név Szarigüzellé torzult – ilyen negyedet ismerni II. Mehmed dzsámijától délnyugatra: vö. Mübahat S. Kütükoğlu, *1869’da faal İstanbul medreseleri*. İstanbul, 1977, 110, No. 133.

³⁹ Vö. Barkan–Ayverdi, *i. m.*, 216, No. 1254 és 1. jegyzet; Canatar, *i. m.*, 72, 79, 333; Evliya Çelebi, *i. m.*, I. 128.

⁴⁰ Az azonos nevű dzsámi körüli negyedről van szó. Maga az épület bizánci eredetű.

⁴¹ Vö. Evliya Çelebi, *i. m.*, I. 136.

⁴² Valószínűleg az 1707-ig a Tavszantasi negyedben működő verdére utaltak: Halil Sahilioğlu, Darphâne. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8. İstanbul, 1993, 502.

⁴³ A régi Isztambul egyik délnyugati kerülete.

⁴⁴ Vö. Barkan–Ayverdi, *i. m.*, 270/1. jegyzet; Canatar, *i. m.*, 421.

⁴⁵ Báb-i fenár formában: Canatar, *i. m.*, 89, 476, városrésznévként: 244. Evlija Cselebi is többször említi (ld. az első kötet mutatóját).

⁴⁶ Bizonyára ugyanaz, mint amelyik a nőknél is előfordult.

⁴⁷ Pont így írta le a szót Evlija Cselebi is (ld. az első kötet mutatóját). Ma Ayvansaray, a régi Isztambul északkeleti szögletében.

⁴⁸ Ld. Betül Başaran, *The 1829 Census of Istanbul’s Population during the Late 18th and Early 19th Centuries*. In: *Studies on Istanbul and Beyond*. Ed. by Robert G. Ousterhout. *The Freely Papers* 1 (2007) 64.

⁴⁹ Az Aranyszarv mentén, jelentős kisebbségi népességgel.

⁵⁰ Vö. Barkan–Ayverdi, *i. m.*, 62. és 1. jegyzet; Canatar, *i. m.*, 54, 68, 97 stb.

⁵¹ Vö. Barkan–Ayverdi, *i. m.*, 147, No. 799 és 2. jegyzet; Canatar, *i. m.*, 12, 214, 215.

⁵² Vö. Evliya Çelebi, *i. m.*, I. 134.

⁵³ Az utolsó szó olvasata kissé bizonytalan, *hanına* tűnik első látásra helyesnek, nyelvtanilag viszont a helyhatározó ragos *hanında* volna megfelelőbb. Nem kizárt, sőt valószínű azonban, hogy igazából *canibinde*, azaz ’környékén’ kellene ide, akkor viszont elesik a karavánszerájra való hivatkozás, s le kell cserélnünk a Nagy Bazártól az Aranyszarv felé húzódó térségre.

gazdájuk foglalkozását adták meg: egy tengerészkapitányként dolgozott, Jusuf Efendi a bizonyos rendkívüli bevételek beszedői tisztségében (mekufati) tevékenykedett, s munkája kétségkívül Isztambulhoz kötötte, a harmadik pedig II. Mehmed szultán dzsámijának alapítványi kezelői feladatát (mütevelli) látta el, s ő bizonyára a városban lakott.

A hét Galatából és környékéről kikerülő ember hat különböző lakhelyet jelölt meg: a Besiktas közeli Arab vagy Azab iszkeleszit,⁵⁴ a Galatán kívüli Muidzade mahalleszit,⁵⁵ a Kászim pasabeli⁵⁶ Elhaddzs Haszán mahalleszit, a Tophánéhoz tartozó Iljász Cselebi mahalleszit,⁵⁷ illetve az Ebulfazl mahalleszit ugyanitt,⁵⁸ végül a Galata közelében fekvő Mevlevihánét.⁵⁹

A két edirnei illető közül csak az egyik lakóhelyét tüntették fel Szikcsa Murád mahallesziként.⁶⁰

Az „egyéb” kategóriába két olyan férfi is bekerült, akik korábban a gallipoli (törökül Gelibolu) francia konzul – egy bizonyos „Ajto” – szolgálatában álltak; egyikük az anatóliai Akjazi nevű bírósági területen élt,⁶¹ a másik a szintén anatóliai Karadzsa Virán kazához tartozó Maszuhak faluban.⁶² Egy személyt

⁵⁴ Az adott területen nem találtam ilyen nevű kikötési pontot. Tudjuk ugyanakkor, hogy az európai hajók az Azapkapı és Topháne között haladtak el: Robert Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul. Kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih denemesi*. I. Ankara, 1986, 94. Hozzátehetjük még, hogy az Iszkele-i báb-i azab (azaz az Azab kapu kikötő) nevét nyilvánvaló figyelmetlenségből a zé pontját leahagyva, „Arab” alakban is írták az 1640-es árszabásban: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri*. İstanbul, 1983, 335–336. Lehet tehát, hogy forrásunkban a kapu/kapı szó lemaradt.

⁵⁵ Nem sikerült azonosítani. Egy 17. században élt Muidzade Meszúd efendit említ Mehmed Süreyya (*Sicill-i Osmanî*, 4. Yayına hazırlayan Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. [Tarih Vakfı Yurt yayınları, 30.] [İstanbul, 1996], 1089.) – talán az ő nevéből alakult ki ez a toponima.

⁵⁶ Elsősorban hajóépítő műhelyei révén fontos városrész az Aranyszarv Galata felőli oldalán; a mahalle neve máshonnan egyelőre nem adatolható.

⁵⁷ Ma İlyas Çelebi mahallesı, İlyas Çelebi camii sokağı és İlyas Çelebi sokağı örzi nevét ezen a tájékon.

⁵⁸ İlyen nevű dzsámit ismert a környéken Evliya Çelebi, *i. m.*, I. 188.

⁵⁹ Feltehetőleg a ma is álló, Galata Mevlevihanesinek hívott egykori kolostorépülettel azonos. Mivel a negyedek közti korabeli határokat nem ismerjük pontosan, nem egészen világos, hogy miért mondják „Galata közeli” helynek.

⁶⁰ Edirne eme központi kerülete nevének első részét 1528–1529-ben Szıpkındzı változtatban írták le, 1610-ben és később viszont már Szikcsa alakban. Vö. Gökbilgin, *i. m.*, 39.

⁶¹ 1675-ben együtt említik Jähriszár, Bergama és Kizildzsa Tuzla kádi-központtal; a vonatkozó defter kiadója szerint a Kodzsaeli szandzsák részét alkotta: *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (şikâyet defteri) vom Jahre 1675. Österreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683*. Hrsg. Hans Georg Majer. Wien, 1984, 33. és f. 8a/6. A Szapandzsa/Sapanca tótól délre fekszik.

⁶² A többfelé is felbukkanó, népszerű helynév annak felel meg, amelyik a Kangiri szandzsákban feküdt, s melyre 1675-ben is bírósági kerületként utaltak: Majer, *i. m.*, 43. és f. 37a/4, 86b/4. – A falut nem sikerült azonosítani a kérdéses közigazgatási egység 1530-as, részletező

az üszküdari Gegbuze⁶³ településről kerítették elő, egyet az Ejüb városához (medíne) soroló Topcsilar mahallesziből,⁶⁴ egyet pedig közelebbi behatárolás nélkül Ejübből.

Megfigyelhető tehát, hogy egy-két kivételtől eltekintve a rabok más negyedekben éltek, amiből az a következtetés vonható le, hogy valószínűleg elég keveset tudtak egymásról, így szolidaritás sem nagyon alakulhatott ki közöttük.

Szembeszökő, hogy a felszabadítási eljárás nem feltétlenül annál a kádi-hivatalnál zajlott, ahol az érintett személy lakott. Így például a gallipoli francia konzul rabjával kapcsolatban a Dardanellák túlsó partján működő lapszeki kádi adta ki a hivatalos végzést (hüddzset); a galatai bíróság pedig Isztambul és Ejüb különböző részeit illető kérdésekben is döntött, jóllehet azok kétségkívül rendelkeztek saját jogszolgáltatással. Egy esetben „a nagyúri hadsereg kádija” bocsátotta ki a vonatkozó iratot. Az elvben Üszküdar alá tartozó gebzei hitehagyott magyar az „Adalar náhjeszi”⁶⁵ kádi-helyettesétől (náib) kapta meg az igazolást. A galatai törvényszék túltengése talán azzal magyarázható, hogy annak közelében volt a Habsburg követség. A többi szabálytalanságot nehezebb értelmezni.

2. A felszabadított személyek nemzetiségi megoszlása látható a 2/a. és 2/b. táblázatban.

2/a. táblázat

A felszabadított nők nemzetiségi megoszlása

	Nemcse	Orosz	Szerb	Magyar	Lengyel
I.	5	3	–	–	–
II.	9	5	1	2	2
III.	17	–	1	–	–
Összesen	31	8	2	2	2

Nem meglepő, hogy az elengedett nők között legnagyobb számban a nemcsék⁶⁶ voltak, a nyolc orosznek mondott hölgy felbukkanása viszont kissé váratlan.⁶⁷ Ugyanakkor, ha összevetjük a megadott nemzetiséget a viszonylag szép

anyagában: 438 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri. (937/1530). II. Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili livaları. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 20. Defter-i hâkânî dizisi, 1.) Ankara, 1994.

⁶³ Ma Gebze. Másik 17. századi változata Gekbizî volt a kiadó olvasata szerint: Evliyâ Çelebi, *i. m.*, I. 376.

⁶⁴ A mai Eyüp központi részeitől délnyugatra fekszik.

⁶⁵ Az Isztambul közeli szigetekről van szó, amelyek kisebb közigazgatási egységet alkottak.

⁶⁶ Itt elvileg a Habsburg Birodalom német nyelvű polgárait jelenti.

⁶⁷ Jahn szerint a bécsi megbeszélések eredményeként a szabályozás attól fogva kiterjedt a császár hatalma alatti területekről elvitt mindkét nemhez tartozó valamennyi hadifogolyra, függetle-

írás dacára is sokszor meglehetősen nehezen olvasható személynévvel, több el-
lentmondás fedezhető fel.⁶⁸ Ez részben arra vall, hogy az illetők (és a hatóságok) nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget annak, hogy egyértelműen meghatározzák egykori lakhelyüket vagy etnikai/népi hovatartozásukat.⁶⁹

2/b. táblázat

A felszabadított férfiak nemzetiségi megoszlása

	Nemcse	Magyar	Szerb	Oláh	Orosz, szlovén
I.	4	2	1	–	1–1
II.	11	8	4	2	–
III.	2	–	1	1	–
Összesen	17	10	6	3	2

A nemcsék túlnyomó többsége ezúttal is érthető; őket a magyarok és a szerbek követik, ami szintén várható volt. A pár oláhot és az egy orosz talán a bécsi tárgyalások nyomán engedték el.⁷⁰ A nemzetiség megjelölésénél a férfiaknál is sok a pontatlanság.⁷¹

3. A korábbi tulajdonosokat két szempontból osztályozhatjuk: vallásuk (muzulmán vagy nem muzulmán) és – a nők esetében – nemük szerint (ld. 3/a. és 3/b. táblázat).

3/a. táblázat

A felszabadított nők korábbi tulajdonosai

	Muzulmán	Nem muzulmán	Ismeretlen	Férfi	Nő
I.	6	2	–	7	1
II.	11	7	1	14	5
III.	3	14	1	17	1
Összesen	20	23	2	38	7

nül azok népi hovatartozásától (Zum Loskauf, 67). Még így is rejtély, hogy az orosz (rutén?) nők miért voltak a Habsburg Birodalmon belüli arányukhoz képest ennyire túlképviseelve. (Az 'orosz nő' értelmű *harašo* szó felbukkanása kétségtelenül egy későbbi korhoz köthető.)

⁶⁸ Hasonló benyomását rögzítette: Jahn, *Türkische Freilassungserklärungen*, 18–19.

⁶⁹ Itt jegyzem meg, mivel a fenti bizonytalanságot is tükrözi, hogy példánk között három asszony gyermekével került oszmán földre: a magyar „Katarina és kislánya Ana”; a nemcse „Jovan lánya Ana és annak kislánya Marina” és a szerb „Jovan lánya Marja és annak kislánya Kibtor Szaháf (?)”.

⁷⁰ Cf. Jahn, Zum Loskauf, 67.

⁷¹ Például: „Dzsovan fia Karad – nemcse”; „Marinda fia Hatni – nemcse”.

A muzulmánokénál valamivel nagyobb számú keresztény és zsidó tulajdonos világosan mutatja, hogy a szép nemhez tartozókat nem feltétlenül egy oszmán efendi háremébe lökte a sors. Jómódú örmény, görög, izraelita és más európai családok (műsztemin) gyakorlatában is előfordult, hogy háztartási szolgálatra lányokat vagy asszonyokat vásároltak.⁷² Nehéz lenne megmondani, hogy mennyire befolyásolták őket humanitárius megfontolások vagy filantrópia. Sajnos a rabbal rendelkező nem muzulmánok társadalmi háttére nem deríthető ki az anyagból. Egyetlen kivétel egy bizonyos Jorgaki, akit először a Kászim pasa negyedben lakozó tolmácsként, majd a következő bejegyzésben az angolok tolmácsaként említene, aki Galatán kívül rezideál.⁷³

A muzulmán tulajdonosok között többen a katonai (aszkeri) rétegbe tartoztak, másokról feltételezhető, hogy elvégezték a zarándoklatot (haddzs), ám egyikük sem tűnik különösebben jelentékeny személynek. Megjegyzendő, hogy valamennyi nőnemű rabtartó a próféta hitén volt.

3/b. táblázat

A felszabadított férfiak korábbi tulajdonosai

	Muzulmán	Nem muzulmán
I.	7	2
II.	22	3
III.	2	2
Összesen	31	7

Jól látható, hogy a férfi rabok birtokosai túlnyomó többségükben muzulmánok voltak. A kivételek a fentebb már említett francia konzul, egy görög, két örmény, egy flamand kereskedő és egy kibetűzhetetlen nevű zimmi házában szolgáltak. Itt tehát nagy a különbség a két nem között, s ez a tény immár megengedi azt a következtetést, hogy a nőket részben azért vették maguk mellé keresztények és zsidók, hogy egyfajta védelemben részesüljenek.

Az is szembeszökő, hogy ebben a kategóriában többen is az oszmán társadalom jobb módú csoportjaiból származtak. Így találunk közöttük katonákat (Abdülbáki aga, a korábbi kul kethüdászi:⁷⁴ Ömer aga, Elhaddzs

⁷² Ez elvben tilos volt, főként, ha – mint esetünkben – az illető hadizsákmányból származott: Karl Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. Mit einer Neudefinition des Begriffes "Dimma"*. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, XXIII.) München, 1977, 30–31. Mint oly sokszor, az élet felülírta a szigorú szabályozást.

⁷³ Nem könnyű megmondani, hogy azonos lehet-e azzal az ugyanilyen nevű személlyel, akitől 1740, majd 1757 táján diplomáciai ügyekkel összefüggésben esik szó: Faik Reşit Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefaretnâmeleri*. Tamamlayıcı yayımlayan Bekir Sıtkı Baykal. Ankara, 1968, 78, 109. Ha ez lenne a helyzet, a nevezett Jorgaki élete szép hosszúra nyúlt.

⁷⁴ Az egyik legfontosabb janicsártiszt.

reis, ⁷⁵ Abdülaziz bese, ⁷⁶ egy korábbi hajóskapitány: Hadzsi Haszán bég, Ahmedpasa-oglu Mehmed bég, a korábbi muhzir: ⁷⁷ Hadzsi Veli aga és mások), hivatalnokokat (Csolak Mehmed írnok, Ibrahim efendi mukátaa-ellenőr, ⁷⁸ Juszu efendi mevkufáti, ⁷⁹ illetve Abdullah aga, II. Mehmed dzsámija alapítványának kezelője), értelmiségieket (Ramazán efendi, Mehemmed efendi, Hüszejn cselebi, Csobanoglu Musztafa cselebi), illetve olyanokat, akik feltehetőleg elvégezték a zarándoklatot ⁸⁰ (Elháddzs Abidín és testvére Hadzsi Haszán, Elháddzs Haszán, Hadzsi Mehmed stb.). Érdemes kitérni arra, hogy a krími kánok egyik leszármazottja, Feth Giráj fia, Hüsám Giráj ⁸¹ is rendelkezett európai rabszolgával.

4. Az utolsó vizsgálható témakör a rabokért fizetett összegek nagysága, ahol érdemes megkülönböztetni a két fő vallási csoportot.

4/a. táblázat
A felszabadított nőkért fizetett összeg

A fizetett összeg (gurus)	Muzulmán tulajdonos	Nem muzulmán tulajdonos	Ismeretlen tulajdonos	Összesen
Ingyen	4	9	1	14
1–30	–	2	1	3
31–50	4	1	–	5
51–60	–	2	–	2
61–70	5	2	–	7
71–80	1	2	–	3
81–90	1	–	–	1
91–100	1	2	–	3
100 +	1	–	–	1
Bizonytalan	3	3	–	6
Összesen	20	23	2	45

⁷⁵ Hajóskapitány.

⁷⁶ Pontosán nem körülhatárolható, a katonák körében dívó megnevezés.

⁷⁷ A janicsár aga képviselője a díván mellett, aki a kapcsolatot tartotta a hadtest és a szultáni tanács között.

⁷⁸ A mukátaák az állami bevételek meghatározott egységei voltak, melyek jogszerű kezelését a központban ellenőrizték.

⁷⁹ Az egykor rendkívüli, a 16. század végétől állandósuló hadiadók beszedésével és nyilvántartásával foglalkozó központi ügyosztály hivatalnoka.

⁸⁰ A Hadzsi vagy Elháddzs előnevet az év bizonyos időszakában születettek és mások is megkaphatták.

⁸¹ Köszönettel tartozom Ivanics Máriának, aki a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában lévő dokumentumok közül az 1667–1668-as krími–Habsburg levelezésben talált rá vonatkozó adatokat, amelyekből az is kiderül, hogy a nevezett sem a legfontosabbnak számító kalga, sem az azt követő núreddín tisztséget nem töltötte be.

A várakozással ellentétben nem tapasztalhatók jelentős különbségek a muzulmán és a nem muzulmán tulajdonosok által kért összegek között, kivéve azoknál, akik ellentételezés nélkül bocsátották el rabjukat (az első csoportba csak négyen, a másodikba kilencen tartoztak). Ezt a megértő magatartást ellensúlyozza a nem muzulmánok által kierőszakolt néhány meglehetősen magas váltságdíj. Egyikőjük egy műstemin volt, „a Belgránnak hívott francia kereskedő, aki Galatában lakik”, s aki 100 gurust kapott nemcse rabjáért. A másik egy Menol nevű zimmí, aki a Karabas kerületben élt, s ugyancsak 100 gurust akart egy másik nemcse nőért.

A legmagasabb tételt, 120 gurust, egy oszmán asszonyságnak, egy bizonyos Fatma hatunnak fizették, aki az isztambuli Kirk csemlében vezetett háztartást, s ott alkalmazott egy nemcse rabnőt. A későbbi korokkal egybevetve a legmagasabb summák is szerénynek mondhatók, hiszen például 1740-ben 407,5 gurust kellett leróni egy moladáért, azaz „az első alkalommal a rabszolgapiacra hozott idős nőnemű rabért”,⁸² s bizony ritkának számított, ha megelégedtek 100 gurusnál kevesebbel, akár férfiakra, akár nőkre.⁸³

4/b. táblázat

A felszabadított férfiakért fizetett összeg

A fizetett összeg (gurus)	Muzulmán tulajdonos	Nem muzulmán tulajdonos	Összesen
Ingyen	–	5	5
1–30	–	–	–
31–50	–	1	1
51–60	6	–	6
61–70	8	–	8
71–80	2	1	3
81–90	1	–	1
91–100	2	–	2
100 +	2	–	2
Bizonytalan	10 ⁸⁴	–	10
Összesen	31	7	38

Megállapítható, hogy a férfi rabok jellegzetes ellenértéke 50–70 gurus között mozgott, amennyiben muzulmán kezéből szabadultak; ezzel szemben a másik csoport tagjai semmit sem kértek elengedésükért. Ebben tehát elég je-

⁸² Jahn, *Türkische Freilassungserklärungen*, 66–67, No. XXI.

⁸³ Ld. még: Jahn, *Zum Loskauf*, 75.

⁸⁴ Egy esetben 24.000 akce szerepel, ami nagyjából 200 gurusnak felelt meg.

lentős különbség figyelhető meg a nőkhöz viszonyítva, ahol nem látni ilyen egyértelmű tendenciát.

A legmagasabb megváltás ugyan 250 gurusra rúgott, ám ezúttal egy egész családot fizettek ennyit: a nembceként besorolt „Mihád fia Mihál, felesége Marina, valamint két serdületlen fiúgyermekük, Kosztantin és Franziszko” forgott szóban.

A későbbiekben a férfiak után is jóval többet követeltek: 1734-ben 300–500 gurus között mozgott az „áruk”.⁸⁵

A bizonytalan kategóriában egy érdekes eset is felbukkan, amikor két személyt akartak kicserélni egymásért. Egyik oldalról egy nembce gulámot,⁸⁶ a másikról vagy egy gebzei szpáhit, aki „a szegedini (szegedi) várban raboskodott”, vagy egy bizonyos Halil besét érintett volna az akció, aki a „kirk bölük” (azaz „negyven tized”) bajtársak⁸⁷ közé tartozott; de ha ők már meghaltak vagy egyéb módon kiszabadultak, akkor egy másik rab fejében.

A felszabadítási okmányok túlnyomó többségét 1112. muharrem és rebiülá-hir hava (azaz 1700 júliusa–szeptembere) között állították ki. A ritka, ennél korábbi kivételek hátterében többnyire különleges körülmények találhatók: például a Bejpaazariból való Elháddzs Mehmed nembce rabnője vak volt; egy orosz nő birtokosa fél évvel korábban meghalt; egy ortaköji zsidó már 1688–1689-ben visszaadta orosz rabja szabadságát; egy további orosz asszonyságot a két szent város, Medina és Mekka pénzügyi ellenőre (müfettis) előtt 1685–1686-ban engedtek el, amikor tulajdonosnője elhunyt. A férfiaknál öt dátum lóg ki, ebből kettő Isztambulon kívüli személyre vonatkozik. Az akjazi bírósági kerületben Abdullah fia Jovan 1095/1683–1684-ben, a Maszuhak faluból való Abdullah fia Juszuf pedig 1100/1688–1689-ben kapott a kádítól végzést.

A szűkszavú bejegyzések nem engednek bepillantást az érintett férfiak és nők személyes tragédiáiba, egyéni érzéseibe, nem tudunk meg semmit a várakozás éveit alatti gondolataikról, reménykedésükről vagy csüggettségükről. Egy pillanatképben látjuk, hogy rájuk mosolygott a szerencse, megnyílt előttük a lehetőség a hazatérésre. Sajnos további útjukat nincs módunkban követni. Csak bizakodhatunk abban, hogy minél többüknek sikerült visszajutniuk szülőföldjükre, városaikba és falvaikba, őket váró családjuk körébe.

⁸⁵ Jahn, *Türkische Freilassungserklärungen*, passim.

⁸⁶ A férfi rabok egyik megnevezése.

⁸⁷ Ezt a kifejezést nem sikerült értelmezni.

Manumitted slaves at Galata and Istanbul after the Peace of Carlowitz

Géza DÁVID

After the peace treaty of Carlowitz had been signed, the Habsburg ambassador to the Sublime Porte requested the Ottoman authorities to hand over the Christian captives and slaves, especially those who came from his country. First 13 persons laying in the prison of the galley slaves and 63 males serving on imperial galleys were set free, a bit later, after renewed intervention, 14 further “public” prisoners.

Besides, several other slaves in private possession were found. Three lists were prepared about the individuals in question with 83 different names, out of which 38 were men and 45 women. Following more or less the same pattern, each item contains some basic data about the person concerned, viz his/her place of abode within the Ottoman Empire, the name of his/her proprietor, his/her original nationality, the date of his/her manumission, the price that was paid for him/her, and the law-court that issued the document testifying the validity of the legal act.

The analysis of the material was performed according to sexes in order to see the possible differences within their conditions and price of manumission. The results of these examinations can be found in my articles Manumissioned [Manumitted] Female Slaves at Galata and Istanbul Around 1700. In: *Frauen, Bilder und Gelehrte. Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich. Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture. Festschrift Hans Georg Majer.* Hrsg. von – ed. by Sabine Prätör-Christoph K. Neumann. İstanbul, 2002, 229–236. and Manumitted Male Slaves at Galata and Istanbul Around 1700. In: *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries).* (The Ottoman Empire and its Heritage, 37.) Ed. by Géza Dávid–Pál Fodor. Leiden, 2007, 183–191. In the present version some of the less known district names in Istanbul and Galata were identified and certain further comparisons performed.

Schmidt Anikó

Egy elszigetelt győzelem: Lepanto, 1571

1571. október 7-én a Szent Liga váratlan győzelmet aratott a szultáni flotta felett. Keresztény oldalról ez volt az első igazi siker a tengeren azóta, hogy a 14. század második felében az Oszmán Birodalom megkezdte terjeszkedését. A lepantói csatát követően a törökök legyőzhetetlenségének mintegy kétszáz éves mítosza semmisült meg egyik pillanatról a másikra. Az általános örömmámorból még a Ligától ilyen-olyan okok miatt távol maradó hatalmak sem vonhatták ki magukat: IX. Károly francia király elrendelte a *Te Deumot*, és – Angliához hasonlóan – országszerte ünnepségeket tartott a győzelem tiszteletére.¹ A csatában résztvevők hőökké váltak, szinte mindegyikük megírta a Lepantóról szóló memorandumát, és számos, az eseményt dicsőítő röpirat, festmény, zenemű, történeti és irodalmi munka született.

Ha egy győzelem ilyen hatalmas visszhangot vált ki, nem meglepő, ha a folytatását tekintve is megnőnek az elvárások. A hangos siker számos lehetőséget nyitott meg Európa előtt, ám a nagyhatalmak látszólag egyáltalán nem éltek ezekkel. Az előzetes reményekkel szemben a keresztények nem roppantották meg az Oszmán Birodalmat, sőt arra sem voltak képesek, hogy a hadjárat minimális célkitűzését, Ciprus megsegítését véghez vigyék. 1572 májusában V. Pius meghalt, s legfőbb támogatója nélkül az érdeklentétektől meggyengült Liga csakhamar felbomlott, Velence pedig kereskedelmi kiváltságaiért cserébe rendkívül megalázó feltételek mellett gyors különbékét kötött a törökökkel.² A nagy reményekre feljogosító keresztény győzelem tehát végül különösebb következmények nélküli, elszigetelt esemény maradt, amely miatt gyorsan megjelentek az első kritikák. A leghíresebb – nem történészi – elmarasztalás mintegy kétszáz évvel a történetek után, Voltaire-től származik, aki ezt írta: „A hitszónok, aki Juan de Austria előtt az ünnepelt lepantói ütközet után prédikált, a Bibliából ezt az idézetet választotta: *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Johannes* (Isten egy embert küldött, akinek János volt a neve); ez

¹ Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*. Liverpool, 1954, 162.

² A Signoria átengedte Ciprust, lemondott a törökök által elfoglalt dalmát erődkről, visszaadta albán hódításait, váltságdíj nélkül elengedte török foglyait, valamint vállalta, hogy 1576-ig 300 ezer *zecchinót* fizet Isztambulnak. Emellett flottáját 60 gályára kellett korlátoznia, és a Kefalóniáért fizetendő adója évi 2500 *zecchinóra* emelkedett. Minderről bővebben ld. Fernand Braudel, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 3. Budapest, 1996, 1198.

az utalás³ tökéletes volt, még ha minden egyéb nevetségessé vált is ezután.”⁴ A történettudomány értékelése sem sokkal pozitívabb: a szakirodalom szinte egyöntetűen úgy véli, hogy a keresztény siker kézzelfogható eredményeket nem hozott, bár pszichológiai hatása kétségkívül nagy volt.⁵ Kérdés persze, hogy vajon mennyiben tekinthetők reálisnak az ütközetet követő felfokozott elvárások, vagy esetleg Lepanto kortárs, nagyhatalmakat igazgató politikusainak volt igaza, akik szerint nem lehetett többet kihozni ebből a győzelemből? Ahhoz, hogy erre a problémára legalábbis megkíséreljünk válaszolni, alaposabban meg kell vizsgálnunk a csatában részt vevő országok politikai-gazdasági helyzetét és célkitűzéseit.

A Szent Liga három hatalomból tevődött össze: a pápai államból, Spanyolországból⁶ és Velencéből. Annak ellenére, hogy a szövetség elsősorban Velence szorult helyzete miatt jött létre, és a két másik ország csupán a megsegítésére vállalkozott, a ligában szinte kezdettől fogva nem ő, hanem Spanyolország töltötte be a vezető szerepet. A spanyolok vállalták a közös költségek legnagyobb részét,⁷ ők adták a vállalkozás fővezérét, Don Juan de Austriát, valamint a ka-

³ A Keresztelő Szent János küldetéséről szóló idézetet minden bizonnyal a János=Juan névazonosság inspirálta. Az említett mondatot Károli Gáspár a következőképpen fordította: „Vala egy Istentől küldött ember, kinek neve János”. Vö. János 1,6. *Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Károli Gáspár fordításában. Budapest, 1961, 94.

⁴ Voltaire, *Figure in Theology*. In: *The Works of Voltaire. A Critique and Biography by John Morley, notes by Tobias Smollett, trans. William F. Fleming*. (Philosophical Dictionary, Part 3.) V. New York, 1901. The Online Library of Liberty. <http://olldownload.libertyfund.org>. Az említett prédikációt valójában V. Pius mondta el a római Szent Péter bazilikában 1571. október 22-én, egy nappal azután, hogy értesült a győzelemről. Don Juan de Austria természetesen nem volt jelen ezen az istentiszteleten. Vö. Zimányi Vera, *Lepanto*. Budapest, 1983, 176. és Balanyi György et al., *A tizenkét Pius*. Budapest, 1942, 155.

⁵ Így gondolja többek között Andrew C. Hess (*The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History. Past and Present* 57 [1972] 53–73.), Lord Kinross (*The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*. New York, 1977, 273.), İbrahim Etem Çakır (*Lepanto War and Some Information on the Reconstruction of the Ottoman Fleet/İnebahti [Lepanto] savaşı ve Osmanlı donanmasının yeniden inşası üzerine bazı bilgiler. Turkish Studies* 4/3 [Spring 2009] 517–518.), William H. McNeill (*Venice. The Hinge of Europe 1081–1797*. Chicago–London, 1974, 141.), Vaughan (*i. m.*, 163.), Paul Herre (*Weltgeschichte am Mittelmeer*. Wildpark–Potsdam, 1930, 253–254.), Zimányi Vera (*Lepanto*. Budapest, 1983, 217.), J. F. C. Fuller (*The Decisive Battles of the Western World and Their Influence Upon History. I. From the Earliest Times to the Battle of Lepanto*. London, 1954, 578.). Ugyanakkor Braudel egészen más véleményen van: szerinte, ha Don Juan vesztett volna, a törökök talán megtámadják Nápolyt és/vagy Szicíliát, az algíriaiak pedig esetleg megpróbálják fellázítani a mórokat (*i. m.*, 1175.). Onur Yıldırım ellenben úgy gondolja, ha Lepantót a törökök nyerik meg, az elkövetkezendő években fokozottabb figyelmet szenteltek volna az Indiai-óceánnak, ahol Jemen és Aden stabilizálásával megpróbálták volna visszaszorítani a portugálokat: *The Battle of Lepanto and Its Impact on Ottoman History and Historiography*. www.storiamediterranea.it 544.

⁶ Illetve Spanyolország itáliai birtokaiból: Toszkánából, Pármából, Savoyából, Genovából, Ferrarából, Szicília–Nápolyból, Monacóból és a szintén spanyol fennhatóság alá tartozó Máltából.

⁷ A spanyolok a költségek felét, a velenceiek az 1/3-át, a pápa az 1/6-át fizette (Zimányi, *i. m.*, 63.).

tonailag legkiemelkedőbb kontingenst a szövetségbe. A szerződő felek közötti bizalmatlanság az első percektől kezdve tapintható volt: Velencét aggasztotta a spanyol vezetés, és attól félt, hogy végül II. Fülöp érdekeiért kell harcha küldenie katonáit, Spanyolország viszont nem bízott a törökbarát politikát folytató Signoriában, amelyről úgy tartotta, hogy bármikor kész elárulni szövetségeseit némi kereskedelmi haszonért cserébe. II. Fülöp nemhogy nem kívánt egy „kalmárállamért” spanyol vért ontani, de kifejezett kárörömmel szemlélte, amikor a törökök közvetlen támadást indítottak a velencei fennhatóság alatt álló Ciprus ellen. Az, hogy a Liga ilyen körülmények között egyáltalán létrejöhetett, kifejezetten V. Piusnak volt köszönhető, aki ügyesen ötvözte a hitbuzgóságot a hajlékony pápai diplomáciával, és végül sikerült olyan feltételeket megfogalmaznia, amelyben mindkét hatalom egyetértett.⁸

Mit diktáltak a spanyol érdekek? Fülöp célkitűzései nagy vonalakban meggyeztek apjáéival. Elsősorban ő is családi politikát folytatott, fontosnak tartotta a katolicizmus ellenségeinek visszaverését és Spanyolország dominanciájának biztosítását, egyrészt a már meglévő területek megszilárdításával, másrészt új foglalásokkal, mind az Ó-, mind az Újvilágban. A feltételek azonban némiképpen módosultak V. Károly korához képest: Fülöp mögött jóval egységesebb ország állt, köszönhetően annak, hogy apja kettéosztotta a Habsburg Birodalmat, de éppen ennek a döntésnek volt negatív hozadéka is, nevezetesen, hogy a német területeket immáron kevésbé lehetett befogni a spanyol célok érdekében. Ami a külső ellenségeket illeti: a korábban gyakran támadóan fellépő Franciaország területe időközben a katolikusok és hugenották csataterévé vált, így Spanyolországgal szemben jobbra csak a védekezésre maradt ereje, illetve különféle diplomáciai manőverekkel próbálta távol tartani régi ellenfelét a maga határaitól. A franciák meggyengülésével párhuzamosan azonban egyre veszélyesebb riválissá vált Anglia. A konfliktus a protestáns Erzsébet és II. Fülöp felesége, Tudor (Véres) Mária rivalizálásától keltezhető, folytatódott azzal, hogy a végül uralomra kerülő I. Erzsébet nem hivatalosan ugyan, de mégis csak támogatást nyújtott a lázongó Flandriának, kalózhajói pedig rendszeresen támadták a Karibi-térség spanyol kolóniáit,⁹ miközben Gilbert és Raleigh földrajzi felfedezései megtörték Amerika spanyol–portugál hegemoniáját.

⁸ Végül három évre (1571–1573) szóló katonai szövetség jött létre, amelynek résztvevői kötelezték magukat, hogy minden hadi idényben 200 gályából és 100 „kerek hajóból” álló flottát állítanak ki, 50 ezer katonával és 4500 könnyűlovassal. A haditervet a három kontingens parancsnokának közösen kellett megvitatni, de a végrehajtó hatalom a följük kinevezett főparancsnoké lett. A meghódított területeket a szövetségeselek szétosztották volna maguk között, kivéve Algériát, Tuniszt és Tripoliszt, amelyek egyenesen Spanyolországhoz kerültek volna. Kimondták, hogy senki sem köthet titokban békét, az ellátmányt illetően méltányos árakat kell szabni, és egyik fél sem emelheti a kiviteli vámokat és illetékeket. Ha a Szentszék nem fizette volna a rá eső költségeket, akkor a kifizetések Velence és Spanyolország között oszlottak volna meg 3/5–2/5 arányban. Vö. Fuller, *i. m.*, 563.

⁹ Különösen Drake és Hawkins portyái voltak hírhedtek.

A két ország közötti háború már csaknem 30 éve érlelődött, amikor Fülöp 1583-ban végül rábólintott, és korántsem csupán Erzsébet ügyes diplomáciájának volt köszönhető,¹⁰ hogy a megvalósítás ennyi ideig elhúzódott: magának a spanyol királynak is sok más lekötöttsége akadt, amelyek miatt nem tudta vállalni a hadjáratot. Madrid mind Angliában, mind Franciaországban hasonló politikát folytatott: a hit védelmezőjeként fellépve, a protestáns Erzsébettel szemben Tudor Mária halála után a skót Stuart Máriát, Franciaországban pedig előbb saját magát, később a lányát szerette volna trónra segíteni.

A külső ellenségek mellett komoly gondokat okozott saját területeinek, Németalföldnek és Granadának a lázadása is. A felkelésre mindkét esetben az állam türelmetlen, abszolutista, központosításra törekvő politikája miatt került sor, ám míg a granadai mórokat, ha nehezen is, de leverték, Németalfölddel nem boldogultak. A számok magukért beszélnek: 1577 kivételével, amikor a flandriai sereg teljesen le volt szerelve, az állandó, Spanyol-Németalföldön szolgáló csapatok létszáma 13–14 ezer fő körül mozgott, ám ha kitört a nyílt háború, ez az erő is kevésnek bizonyult: tekintettel a súlyos helyzetre (egy évvel Lepanto után!) 1572. április 1.–augusztus 31. között Alba a sereget 13 ezer főről 67 ezerre növelte, 1574-ben pedig Nassau Lajos ellen már 85 ezer embert állítottak ki. Mindez hihetetlen pénzüsszegeket emésztett fel: 1570-ben mintegy 0,7, 1572-ben 3,4, 1573-ban 3,5, 1574-ben már 7,35 millió *florint* küldtek Németalföldre. Ezzel párhuzamosan a Mediterráneumban is helyt kellett állniuk, nemcsak azért, mert beléptek a Szent Ligába, hanem mivel földrajzi helyzetükből kifolyólag a törökök és az észak-afrikai kalózok állandó veszélyt jelentettek a számukra. 1572-ben 3,6, 1573-ban 3,3, 1574-ben pedig 4 millió *florint* költöttek a mediterrán flottára és védelemre. Költségvetés szempontjából a legkedvezőbb év kétségkívül az 1571-es volt, amikor is a Lepantónál harcoló spanyol flotta mintegy 2,5 millió *florin*ba került, míg Németalföldön a helyzet átmenetileg konszolidálódott, így megtartása – kis túlzással – egyetlen fillérjébe sem került Madridnak, ugyanakkor Flandria befizetése a központi kincstárba kiugróan magas volt: 4,1 millió *florin*.¹¹ Ha Flandriában nem jut lélegzetvételnyi szünethez, Spanyolországnak minden bizonnyal komoly nehézségeket okozott volna a mediterráneumi hadjáratban való részvétel.

Felmerül a kérdés, hogy ha ilyen nagy kiadást jelentett, miért nem adta le Spanyolország Németalföldet, és fordította teljes erejét a Földközi-tengerre, hogy megvédje színspanyol területeit a törököktől és a kalóztól? Flandria

¹⁰ Charles E. Chapman, *A History of Spain*. New York–London, 1965, 253. Számos kisebb súrlódás is akadt, például amikor Erzsébet kisajátította azt az összeget, amelyet Fülöp Németalföld felé küldött zsoldkifizetésre: a spanyol hajók az őket üldöző kalózok elől egy angol kikötőben kerestek menedéket, és a segítség fejében a királynő elvette a rakományukat (Chapman, *i. m.*, 254.).

¹¹ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, 1972, 141, 234.

elsősorban azért volt fontos Fülöp és utódai számára, mert ez a terület biztosította az itáliai spanyol birtokokat. A másik érv, amelyet politikusaik gyakran felvetettek: amíg a birodalom ellenségei Németalföldön harcolhatnak, addig sem támadnak magára Spanyolországra, arról nem is beszélve, hogy adott esetben Flandriából lehet a legideálisabb körülmények között offenzívát indítani Franciaország ellen.¹²

Míg Fülöp egyfelől nem mondhatott le Németalföldről, ugyanakkor a pápai hívást sem utasíthatta el. Egyrészt a már említett granadai háború miatt, melynek során a moriszkók felvették a kapcsolatot az észak-afrikai kalózokkal és Isztambullal is. Végül egyik fél sem avatkozott be, bár a törökök azért nem mulasztották el kihasználni a kínálkozó lehetőséget, és a nagy zűrzavar kellős közepén, 1570 januárjában Uludzs Ali algíri beglerbég könnyedén bevette Tuniszt, félreállítva a spanyolok által pártfogolt Muláj Hamidát.¹³ A felkelést ugyan Don Juan de Austria végül elfojtotta, ám hatására a spanyolok többé nem érezték magukat biztonságban, s az egyre hisztérikusabbá váló légkör csúcspontjaként, 1609–1614 között kiutasították a mórokat az országból.¹⁴ Ha ebből a szemszögből nézzük, a muszlimok által nemrég megszorongatott Spanyolországnak nagyon is kapóra jött egy keresztény szövetség, amelynek segítségével erőt demonstrálhatott az oszmánok felé. Másrészt, Európa egyik legjelentősebb nagyhatalmaként, amelynek uralkodója annyira egynek tekintette magát a katolicizmus védelmével, jelentős presztízsvesztés nélkül egyszerűen nem mondhatott nemet a hitetlenek elleni harcra, különösen úgy, hogy minden háborúját az „eretnekek visszaszorításának szükségességével” indokolta. Mindemellett, bár a török támadások egyelőre a Signoriát sújtották, nem lehetett kizárni egy esetleges, spanyol területek ellen irányuló oszmán hadműveletet sem. Ha ez bekövetkezik, Fülöp – szövetségesek nélkül – nehéz helyzetbe kerül, hiszen a németalföldi háborúk miatt veszélyesen kiürítette itáliai birtokait. Ha kelleetlenül is, Madridnak mindenképpen csatlakoznia kellett a Ligához.

Velence helyzete ennél lényegesen egyszerűbb: hozzájuk egyértelmű ultimátumot intéztek a törökök, vagy átadják Ciprust, vagy háború lesz. A törökök fellépése ugyan fenyegető volt, 1570 első hónapjaiban mégis mindkét fél abban bízott, hogy elkerülheti a hadjáratot. A törökök igyekeztek ráijeszteni a Signoriára: 1570 januárjában letartóztatták az isztambuli velencei kereskedőket és visszatartották a köztársaság kereskedőhajóit. Válaszul a velenceiek is

¹² Parker, *i. m.*, 128–129.

¹³ Braudel, *i. m.*, 1133.

¹⁴ Az intézkedések mintegy 500 ezer embert érintettek. Vö. Chapman, *i. m.*, 279–280. és Michael Brett, *A mórok. Az iszlám nyugaton*. Budapest, 1985, 67. Koenigsberger (*The Habsburgs and Europe 1516–1660*. Ithaca–London, 1971, 68.) úgy véli, a spanyolok minden aggodalma ellenére a granadai lázadás nem volt súlyosabb a kor többi belpolitikai válságánál, sőt, míg a hugenottáknak és a „tengeri koldusoknak” volt reális esélyük országaik elfoglalására, addig a moriszkók ebben sohasem reménykedhettek.

bebörtönözték az országuk területén élő szultáni alattvalókat, javaikat pedig elkobozták. Nem sokkal később kölcsönösen elengedték a foglyokat, s a törökök kártérítést ígértek a velencei hajótulajdonosoknak. Szokollu Mehmed ezzel párhuzamosan arra biztatta a Signoriát, hogy ajánljon fel néhány „jelentéktelen” területet a dalmát határnál, és emelje fel az éves adófizetést, így talán megőrizheti Ciprust.¹⁵ Ekkor már 30 éve tartott a béke a két állam között, s ez idő alatt a köztársaság erőrendszere elavult, katonai igazgatása pedig szervezetlenné vált. Fő bevételi forrása a kereskedelemből származott, így – miután nem tudta legyőzni – az első között egyezett ki a térségben feltűnt oszmánokkal, hogy a muszlim fennhatóság alá került partokat továbbra is könnyedén megközelíthesse és megőrizhesse gazdasági pozícióit.¹⁶ Természetesen Velencének is volt hadserege és katonai flottája,¹⁷ sőt, arzenáljában komoly haditechnikai vívmányokat is kifejlesztettek.¹⁸ Mindezt azonban a kereskedelemből származó bevételekből finanszírozták, egy olyan tevékenységből, amelyet egy hosszas háború szükségszerűen korlátozott. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy földrajzi adottságaiból kifolyólag sem volt egyszerű feladat a városállam tengeri támasz-

¹⁵ Sir George Hill, *A History of Cyprus*. III. *The Frankish Period 1432–1571*. Cambridge, 1972, 885–886.

¹⁶ McNeill, *i. m.*, 139–140. és John Lynch, *Spain 1516–1598. From Nation State to World Empire*. Oxford, 1991, 329–331. Hasonló következtetésre jut Rogers és Ward (*Süleyman the Magnificent*. London, 1988, 15.) is, amikor megállapítják: Velence kereskedelmileg többet veszthetett egy esetleges háborúval Szülejmánnal szemben, mint nyerhetett volna katonailag egy spanyol szövetséggel.

¹⁷ A Signoria hadi flottája 1540 után békeidőben 50 gályából állt, de háborús években (1537–40; 1570–73) ez a szám akár 100-ra is nőhetett. Amikor 1570-ben a törökök megtámadták Ciprust, a velenceieknek mintegy 45 gályájuk volt a tengeren, ebből 20 Krétán és 25 az Adrián. Igazi problémát a köztársaság esetében nem a hajóhad, hanem a hozzá tartozó emberek kiállítása jelentette. Bár a flottában velenceiek is szolgáltak, a legénység legnagyobb része görögökből és a dalmát, albán partokról toborzott szlávokból tevődött össze. Vö. Frederic C. Lane, *Wages and Recruitment of Venetian Galeotti, 1470–1580*. In: Uő, *Studies in Venetian Social and Economic History*. London, 1987, 18, 41.

¹⁸ Egyik legjelentősebb újításuk a hatalmas méretű, „úszó erődként” funkcionáló galeassza (ágyúkkal felszerelt „kerek hajó”), amelynek nagy szerepe volt a lepantói győzelemben. Az első galeasszát 1529-ben építették fel a velencei arzenálban egy görög mester vezetésével, aki klaszszikus (a Római Birodalom korából előkerült) tervrajz alapján dolgozott. Az 5 evezősoros gálya 74 méter hosszú és 11 méter széles volt, ám monumentális mérete olyan nehézkessé tette, hogy ütközetekben egyáltalán nem lehetett bevetni. A velenceiek tanultak a hibából, és 1540-ben egy kisebb (50 méter hosszú és 9 méter széles) „kerek hajót” építettek, amelyet vitorlával és evezőkkel is lehetett irányítani. A galeasszát alaposan felfegyverezték: nemcsak a hajóorrba és a hajóvégre, de még a gálya oldalaira is ágyúkat helyeztek. Hadi erejük elsőprőnek bizonyult: a Lepantónál harcoló 6 galeassza körülbelül 70 török gályát süllyesztett el, úgy, hogy ezt megelőzően tengeri ütközetben még soha nem próbálták ki ezt a típust. Vö. Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge, 1988, 87. A velencei galeasszákról ld. még: John Francis Guilmartin, Jr., *Gunpowder and Galleys. Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*. London–New York, 1974, 232–234.

pontjainak védelme, mindjárt világossá válik a számunkra, miért igyekezett távol maradni a mediterráneumi csaták nagy részétől. Most, hogy saját területét fenyegették, megpróbált minden eshetőségre felkészülni: nagy hévvel fegyverkezett,¹⁹ szövetségeseiket keresett, ugyanakkor szoros diplomáciai kapcsolatban maradt Isztambullal is, sőt, a titkos tárgyalásokat a háború alatt is folytatta.

Elsőként a pápai állam sietett a szorult helyzetben lévő Velence segítségére, jóllehet V. Pius sem bízott jobban a Signoria hűségében, mint Fülöp. A pápa azt javasolta a velenceieknek, hogy hozzanak létre egy, a legfontosabb keresztény hatalmakat tömörítő szövetséget, amely ellen a köztársaság kezdetben hevesen tiltakozott, kijelentve: ők nem ligát, hanem pénzt, embereket, élelmiszert és felszerelést várnak Rómától.²⁰ Pius azonban kitartott a Liga gondolata mellett, és mindent megtett, hogy tervét keresztülvigye: 1570 márciusában átengedte a Signoriának a velencei papságnak járó tizedet, hogy ezzel is segítse a fegyverkezést, és beleegyezett abba, hogy a törökök ellen pápai flottát állítson fel.²¹ Ezzel egyidőben Luis de Torrest Spanyolországba küldte, aki magával vitte a pápai engedélyt a *cruzada* szedésére.²² Fülöp nyolc nappal azután, hogy beszélt a pápai követtel, elvben beleegyezett a Ligába.²³ Torresnek kellett

¹⁹ Velence az 1565. évi máltai hadjárat óta rettegett attól, hogy a törökök következő célpontja Kréta vagy Ciprus lesz. 1567 tavaszán mintegy 100 ezer dukátot költöttek a szigetek erődjeire, újabb csapatokat azonban csak 1570 márciusában küldtek a térségbe, akkor, amikor a háború már elkerülhetetlennek látszott. Azonnali segítségként 4500 gyalogos érkezett Ciprusra, 1500 Krétára, 500 Korfura, Cattaróba és Kefalóniába, míg Zárán 1000 főre növelték a helyőrséget. Mindennek ellenére a dalmát és ciprusi csapatok továbbra is gyengének számítottak: alulfegyverezettek és képzetlenek voltak, részben a több évtizedes elhízázott költségvetési politika miatt, részben, mivel az itáliai urak nem kívánták felfegyverezni a velük szemben többnyire ellenséges ciprióta és dalmát alattvalóikat, végül azért, mert a helyi katonai erők parancsnokai túl kevés befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy ütőképes sereget, rendszeres képzést és mustrát tartsanak. Minderről bővebben ld. John R. Hale, *From Peacetime Establishment to Fighting Machine: The Venetian Army and the War of Cyprus and Lepanto*. In: *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. A cura di Gino Benzoni. Firenze, 1974, 175–183.

²⁰ Hill, *i. m.*, 887.

²¹ A pápai flotta felállítás, illetve a majdani Liga költségeinek 1/6-ának vállalása súlyos terhet rótt a kicsiny pápai államra. Pius a szükséges pénz előteremtésében is zseniálisan gyorsnak bizonyult: először a flotta felszerelésére 40 ezer aranyat különített el az Angyalvárban lévő kincstárból, majd külön adót vetett ki a bíborosok javadalmaira. Amikor mindez kevésnek bizonyult, egyházi tisztségeket bocsátott áruba (például a templomi kincstárosi posztot elvette unokaöccsétől és 70 ezer dukátért eladta Luigi Cornaro bíborosnak), valamint 400 ezer *scudi* értékben megadóztatta a kolostori rendeket. Először 24 gályával akarta megsegíteni Velencét, de ennyi hajó kiállítására nem volt elég pénze, így megfelezte ajánlatát, sőt, kötelezettsége teljesítéséhez Firenze segítségét is igénybe vette. Az a 12 gálya, amellyel végül hozzájárult a szövetség sikeréhez, mintaszerűen volt felszerelve. Vö. Balanyi et al., *i. m.*, 152. és Hill, *i. m.*, 902.

²² A *cruzadával* kapcsolatos bullát V. Pius eladdig nem újította meg, ami évi 400 ezer dukát veszteséget okozott a spanyol államnak. Fülöp másik fontos egyházi bevétele a *subsidio* volt, amelyet a spanyol papság fizetett neki, s évi 500 ezer dukát jövedelmet hozott.

²³ Braudel, *i. m.*, 1151.

volna meggyőznie Portugáliát is, hogy csatlakozzék a szövetséghez, Sebestyén király azonban makacsul ellenállt. Pius ugyancsak eredménytelenül szólította fel az osztrák Habsburgokat, Lengyelországot²⁴ és Oroszországot a segítségnyújtásra.²⁵ Miksa különösen nagy csalódást okozott, hiszen amellett, hogy kerek-perec kijelentette: esze ágában sincs felrúgni a törökökkel kötött békét, 1571-ben nyíltan kimutatta a lutheránusok iránti rokonszenvét is, amikor – Róma nem kis megbotránkozására – újra megerősítette az alsó-ausztriai protestáns rendeket és lovagokat vallásuk szabad gyakorlásában.²⁶ A pápának Franciaországot sem sikerült megnyernie céljainak, bár még az a gondolat is felmerült, hogy a Liga élére esetleg Guise hercegét kellene meghívni, így az ő családi kapcsolataira alapozva²⁷ talán egy angol–francia katonai kontingenst is be lehetne építeni a szövetségbe.²⁸ A Liga végül a tervezettnél jóval szerényebb keretek között, több mint egy éves tárgyalások után mindössze három állam részvételével, 1571. május 20-án jött létre. Mint láthattuk, a benne részt vevő államok sem akarták igazán: Pius dolgát alaposan megnehezítette Spanyolország vezetésre törekvő, arrogáns magatartása és túlzott érdekérvényesítési szándéka, csakúgy, mint Velence halogató taktikája, ahol egészen az utolsó

²⁴ Zsigmond Ágost egyértelmű passzivitást tanúsított az ügyben, mondván: semmi olyat nem kíván tenni, amivel kivívhatná a törökök haragját.

²⁵ Minderről bővebben ld. Hubert Jedin, Papst Pius V., Die Heilige Liga und der Kreuzzugsgedanke. In: *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500*, 108.

²⁶ Míg Fülöp és Pius között a legsúlyosabb konfliktust a király azon törekvése okozta, hogy Rómát alárendelje a spanyol állam érdekeinek (Figuerra, a királyi tanács elnöke egy alkalommal nyíltan ki is jelentette: „Spanyolország számára nincs pápa”), addig Miksával annak lutheránus érzelmei miatt különbözött össze. Már pápasága kezdetén megüzente a császárnak: szívesen segíti a török ellen, de csak úgy, ha megszűnik őt a hittől elpártoltak érdekében benyújtott kérényekkel zaklatni. Miksa Alsó-Ausztriában már 1568-ban biztosította a protestáns rendek vallásszabadságát, 1571-ben pedig – e jogok megerősítése mellett – engedélyezte a lutheránus agenda árusítását is. A pápa többször is hiábavalóan tiltakozott ezen intézkedések ellen. Vö. Balanyi, *i. m.*, 140–144, 152. A császár pedig azért neheztelt Piusra, mert az Cosimo de Medicinek nagyhercegi címet adományozott. Mindazonáltal a velencei követnek szívélyesen válaszolt: a törökökkel való békeszerződést csak abban az esetben szegné meg, ha azt látná, más erők (ti. a lengyelek és az oroszok) is ezt teszik (Hill, *i. m.*, 909.).

²⁷ Guise hercege Stuart Máriával állt rokonságban.

²⁸ Angliát eleve nem hívták a Ligába, mivel Erzsébet nyílt szembefordulása óta a pápa az országot nem tekintette a katolikus világ részének. Franciaországban viszont megjelentek a pápa és Velence követei, így IX. Károly nehéz helyzetbe került: a „legkeresztényibb” király kénytelen volt elutasítani az ajánlatot, hiszen semmiképpen sem akarta volt sógorát, a francia belügyekbe folyton beavatkozó II. Fülöpöt támogatni. Úgy vélte, a Liga létrehozásával fennáll a veszélye annak, hogy a spanyolok Velencére is kiterjesztik befolyásukat, így teljesen bekerítik országát, ha pedig sikeresen harcolnak a törökök ellen, akkor az még inkább megerősíti őket, s ezzel párhuzamosan a „spanyolbarát” katolikus pártot is Franciaországban. Ezért mindent elkövetett, hogy megakadályozza a szövetség létrehozását: még szorosabbra fűzte diplomáciai kapcsolatát az oszmánokkal, s együttes erővel igyekeztek eltántorítani az egyébként is bizonytalanodó Velencét a Ligába való belépéstől.

percig abban bíztak, hogy sikerül kiegyezniük a törökkel és kifarolhatnak ebből a számukra olyannyira nemkívánatos szövetségből.

Az Oszmán Birodalom célkitűzései a legnyilvánvalóbbak. Noha a történeti szakirodalomban gyakran olvashatjuk, hogy II. Szelim a sziget elfoglalását Josef Micas²⁹ ösztönzésére határozta el, s a tervet az oszmán vezérkar egy része támogatta (nevezetesen Lala Musztafa, Pijále és Kodzsa Szinán), míg a Signoria nagy barátja, Szokullu Mehmed nagyvezír határozottan ellenezte,³⁰ mindezt a legendák körébe kell utalnunk.³¹ Bernardo Navagero már 1550-ben, Isztambulból hazatérve figyelmeztette a szenátust: ha Szelim kerül a trónra, akkor háború lesz, mivel azt szeretné, hogy elődjeihez hasonlóan az ő nevéhez is valamilyen jelentős hódítás fűződjön. A ciprusi hadjárat tervével már trónörökösként is egészen komolyan foglalkozott: gyakran tárgyalt onnan származó renegátokkal és száműzöttekkel, és minden létező katonai információt begyűjtött a térségről. Így Isztambul számára nem volt titok, hogy Velence ciprusi uralma gyenge lábakon áll, a helyi lakosok gyűlölik itáliai uraikat, és egy esetleges török támadás esetén készségesen támogatnák a hódítókat.³² A sziget

²⁹ Portugáliai zsidó családból származó, Isztambulban élő bankár. Voltak kapcsolatai a toszkániai nagyherceggel, Genovával, Spanyolországgal, sőt talán Portugáliával is. Számos történet kering arról, hogy miért volt ellenséges Velencével: egyes verziók szerint azért haragudott a Signoriára, mert az zárta felesége vagyonának egy részét; Ferrante Caracciolo szerint (*Commentarii delle guerre fatte co' Turchi da D. Giovanni d'Austria*. Fiorenza, 1681, 2–3) akkor haragudott meg a köztársaságra, amikor a törökökkel való békekötés megújítása során (1567-ben, Szelim trónra lépésekor) a többi pasával ellentétben a velencei követek őt nem vesztegették meg ügyük támogatásához. A mendemondák szerint Ciprus elfoglalása esetén Micas lett volna annak „királya”, és a szigeten saját hitsorsosait kívánta letelepíteni (Braudel, *i. m.*, 1143).

³⁰ Szokollu állítólag a granadai moriszkók megsegítését javasolta.

³¹ Ez a vélekedés a ciprusi hadjárat idején folytatott titkos velencei–török tárgyalások dokumentumai alapján terjedt el. Az audienciák során Szokollu Mehmed valóban a Signoria jóakarójának mutatkozott a velencei követ előtt, s a ciprusi helyzet miatt „riválisait” hibáztatta, az oszmán tárgyalási szokások ismeretében azonban joggal kételkedhetünk szavai őszinteségében. A minden lehetőségre felkészülő oszmán vezetés célja valószínűleg nem volt egyéb, mint a köztársasággal való jó diplomáciai kapcsolatok fenntartása a hadműveletek ellenére is, hogy aztán a fronton történő események függvényében adott esetben gyorsan békét köthessenek. Velence a törökökhöz hasonlóan szintén előnyösnek ítélte alkupozíciójának megőrzését.

³² Hugh Bicheno, *Crescent and Cross: The Battle of Lepanto 1571*. London, 2003, 63. Természetesen a törökök igyekeztek diplomáciai eszközökkel (ígéretekkel és fenyegetésekkel) is biztosítani a ciprusiak támogatását. Így 1570 elején Icsel bégjén keresztül az alábbi ultimátumot intézték hozzájuk: „Amennyiben [a szigetet] Allah akaratából sikerül meghódítani, mindazok, akik nem hajlanak az ellenség felé, s nem támogatják azt, [hanem] bizonyosan boldogságos küszöböm irányába fordulnak, a birtokukban lévő tímárjukkal, házukkal és más vagyontárgyaikkal mentesek maradnak, semmit nem veszünk el tőlük, nem engedjük, hogy bántsák és zaklassák őket. Csupán megművelt földjeik után a seriat szerinti tizedet (ösr) kell megadniuk. Ám ha nem engedelmeskednek a magas műhelynek, [hanem] az ellenséget pénzzel vagy személyesen segítik és támogatják, [akkor] – miután a dicső és nagy Allah kegyelméből a hódítást véghezvittük – az ellenséget segítő és a hozzájuk pártoló személyek semmiféle oltalomban nem részesülnek, ők maguk minden bizonnyal megölelnek, gyerekeik és hitveseik rabszolgává lesznek, vagyonuk és

elleni támadás gondolata már Szülejmánban is felmerült 1563-ban, de a vezetőség akkor úgy ítélte meg, Málta elfoglalása nagyobb hasznot hozhat.³³ Szelim trónra lépésével Ciprus megtámadásának a terve ismét előtérbe került, s a díván végül teljes egyetértésben hozta meg a döntést a hadjáratral kapcsolatban,³⁴ és – tekintve az akkori külpolitikai viszonyokat – nem is jelölhetett volna ki ennél alkalmasabb célpontot. A sziget megtámadásával a szultánnak páratlan lehetősége nyílt arra, hogy viszonylag kis kockázat vállalásával látványos győzelmet arasson. Ciprus mellett szólt annak kedvező fekvése, hiszen meglehetősen közel volt az oszmán törzsterületekhez.³⁵ A hadjáratot kitűnően meg lehetett ideologizálni: Szelim „történelmi jogokra” hivatkozva kérte Ciprust a Signoriától, azt állítván, hogy korábban az arabokhoz és az egyiptomi szultánhoz tartozott, aki az innen származó bevételeket Mekka és Medina számára ajánlotta fel; keresztény kézre kerülésével tehát a muszlimok szent helyei komoly jövedelemtől estek el.³⁶ Természetesen voltak ennél kézzelfoghatóbb érvek is a támadás mellett: Ciprus (ugyanúgy, mint Rodosz vagy Kréta)³⁷ a keresztény kalózok fészke volt, akik portyázásaikkal állandóan zavarták az Isztambul és Alexandria közötti tengeri útvonalat.³⁸ Megszerzésével a törökök fontos lépést tehettek a Kelet-Mediterráneum ellenőrzése felé, és biztonságo-

javaik elvételnek, zsákmányul esnek és felprédáltatnak.” Ld. *12 numaralı mühimme defteri 978–979/1570–1572. Özet–transkripsyon ve indeks*. I. Ankara, 1996, 17, No. 19.

³³ M. Petremol 1563-as beszámolója alapján a szultán azon háborodott fel, hogy a velenceiek török hajókat koboztak el, valamint, hogy Ciprus kikötője máltai kalózoknak nyújt menedéket, ezért elrendelte, hogy készítsék fel a flottát egy ciprusi hadjáratra, amelyre egyébként Szelim és a veje is bátorította. Még 1564. november 25-én is úgy vélte, az összehívott flotta egy része Máltát, a másik Ciprust és Apuliát fogja megtámadni (Hill, *i. m.*, 878–879.).

³⁴ 1570 tavaszán az az elképzelés is felmerült a Portán, hogy Szelim (apjához hasonlóan) személyesen vezeti majd élete első, nyugati keresztényekkel vívott hadjáratát. Erről tanúskodik az a parancs, amelyet 1570. április 22-én (977. zilkáde 16-án) küldtek el a trónörökös lálájának (nevelőjének): „Mivel az a szándékom, hogy szerencsével és boldogsággal a győzedelmes hadsereg élén elfoglaljam Ciprus szigetét, ezért szükséges, hogy fiam – [Allah] tegye hosszú életűvé – maradjon a jól védett Edirne védelmében. Amikor véglegessé válik, hogy az említett hadjáraton ... felséges buzgalmamból személyesen veszek részt, a nevezett város védelmére kell mennie. Az utazás szükségleteit illetően ne legyél hanyag, mostantól fokozatosan igyekezzél előkészíteni mindazt, amire a nevezettnek (azaz a szultánfinak) az utazás terén szüksége van.” Ld. *12 numaralı*, 22, No. 28.

³⁵ Csupán 750 tengeri mérföldre feküdt Isztambultól, ugyanakkor Velencétől 1300, míg Messinától 1000 mérföld választotta el, a legközelebbi velencei bázis, a krétai Kanea pedig mintegy 500 mérföldes távolságban helyezkedett el (1 tengeri mérföld=1852 méter). Vö. Guilmarin, *i. m.*, 236. Már ezekből az adatokból világosan lemérhetjük, hogy a török vezetés tanult a máltai hadjáratból, és távoli célpontok helyett az új vállalkozás megtervezésénél előnyben részesítette az utánpótlás szempontjából is jóval kedvezőbb „hazai pályát”.

³⁶ Hill, *i. m.*, 883.

³⁷ Rodoszt Szülejmán még 1522-ben, uralkodása kezdetén elfoglalta, Kréta ez idő tájt a keresztényeké volt.

³⁸ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London, 1973, 128.

sabbá válhatott a Mekkába vezető zarándokút. Mindemellett kétségtelenül csábította őket a sziget prosperáló gazdasága is.³⁹ Bár a granadai moriszkók lázadása idején valóban felmerült egy Spanyolország elleni hadjárat gondolata, az ötletet gyorsan elvetették. Akármilyen grandiózus tervnek tűnt is az Ibériai-félsziget meghódítása, ennek abban az időben semmiféle realitása nem volt. Bár Fülöp erejének jelentős részét lekötötte a granadai és a németalföldi hadszíntér, még mindig túlságosan erős volt ahhoz, hogy a törökök nyugodt szívvel rátámadjanak. Tartós háborút nem alapozhattak a gerillamódszerekkel harcoló moriszkókra, sem a taktikus, ám szervezett hadviseléstől idegenkedő észak-afrikai kalózokra, különösen most, hogy az oszmánok és a marokkói Száditadinasztia közötti konfliktusok az elmúlt években újra fellángoltak.⁴⁰ Komoly nehézségekbe ütközött volna az utánpótlás biztosítása, és valószínűnek tűnt, hogy Spanyolország megtámadása a széthúzó keresztény államokat is összefogásra sarkallja. Biztosabb és látványosabb sikerrel kecsegtetett az évtizedeken át tartó békében elkényelmesedett Velence megtámadása, abban a lélek-tani pillanatban, amikor a legerősebb európai uralkodó, Fülöp maga is belső problémákkal küzd, így szinte minimális az esély arra, hogy megsegítse a bajba jutott Signoriát. Azzal, hogy a Szent Liga végül is létrejött, a törökök legnagyobb félelme vált valóra,⁴¹ noha egészen Lepantóig kétséges volt, hogy ez a szövetség mit fog érni a gyakorlatban.

A Liga megalakulása előtt megszervezett 1570. évi „keresztes” hadjárat mindenesetre bizakodóvá tette a törököket. Bár a hadművelet célja Ciprus gyors megsegítése lett volna, a szövetségesek széthúzása folytán az egyesült csapatok még csak meg sem közelítették a szigetet, és egyetlen csatát sem

³⁹ Ciprus elsősorban a boráról volt híres, de jelentős cukor-, só- és gyapottermelés is folyt a területén. Minderről bővebben: Zimányi, *i. m.*, 11.

⁴⁰ A magukat a Próféta leszármazottjainak tekintő Száditák Dél-Marokkóban kerültek hatalomra a 16. század közepén, és gyorsan megfogalmazták igényüket az egész Észak-Afrika feletti uralomra. Az Oszmán Birodalommal való kapcsolatuk egészen 1578-ig nem rendeződött. Vö. Hess, *The Battle of Lepanto*, 61.

⁴¹ Szokollu még 1571. április 26-án is minden rábeszélő képességét latba vetve igyekezett eltántorítani Velencét a Ligába való belépéstől: „A béke előnyösebb a számotokra, mint a háború. Nem tudok megbirkózni a szultánnal, aki nemcsak Ciprust veszi el tőletek, hanem más területeket is. Ami a ligátokat illeti, pontosan tudjuk, hogy milyen kevés szeretettel viseltetek iránymegjelöléseket a keresztény fejedelmek. Ne bízzatok bennük! Ha a szultán köntösébe kapaszkodtok, megtehetitek bármit, amit csak kívántok Európában, és élvezhetitek az örökké tartó békét.” Szavait idézi: Sir William Stirling-Maxwell, *Don John of Austria*. London, 1883, 339. Bár Jacopo Ragazzonira nagy hatással voltak a nagyvezír szavai, mire hazatért Itáliába, a Ligát már megkötötték (Hill, *i. m.*, 562.). A szövetség létrehozásáról júniusban értesültek Isztambulban a Szigetvilág beglerbégiének küldött parancs tanúsága szerint: „A minden oldalról és irányból jövő kék és a nyomorult hitetlenektől fogott nyelvek ezt a hírt hozták: a lázadás jelű hitetlenek egymással szövetséget és szilárd megállapodást kötöttek, és nagy, vereség jelű flotta előkészítésén és szervezésén fáradoznak. Jelenleg a pápa, a spanyol és a portugál hitetlenek királyai együtt a velenceiek megsegítésén igyekeznek...”; *12 numaralı*, 152–153, No. 211.

vállaltak. Velence a kezdet kezdetén kijelentette, hogy a hadjárat élére nem akar egyedüli parancsnokot, hanem a három kontingens vezetői közösen vitásák meg a teendőket, és a közülük kinevezett legfőbb irányító csupán a többség akaratát hajtsa végre. Pius pápa a maga részéről egyáltalán nem kívánt ebben a hadjáratban részt venni, hanem szíve szerint csak pénzt küldött volna, de végül 20 hajó felszerelését vállalta, flottája élére pedig Marcantonio Colonnát nevezte ki. A velenceiek először kritizálták a pápai hajóhad kis számát (szerintük Piusnak legalább 30 hajót kellett volna felszerelnie), majd Marcantonio személyét, akit túlságosan „spanyolosnak” véltek.⁴² Végül Colonna a hadjárat során mindvégig készségesen együttműködött Hieronimo Zanéval,⁴³ nem úgy a spanyol kontingens vezetője, Gian Andrea Doria, aki mindenekfelett a spanyol érdekeket tartotta szem előtt, és folyamatosan vállalta a sűrűlődni szövétségesivel. Doria kezdettől fogva azon a véleményen volt, hogy túlságosan későn fogtak hozzá egy ilyen vállalkozáshoz (a szövétségesek csak augusztus 31-én találkoztak a Kréta északi partjainál fekvő Szudánál), a velencei flotta, bár létszámra tetszetős, gyengén felszerelt, és legénység tekintetében is elmarasztalható, mindennek tetejében pedig a török flotta jóval erősebb náluk, ő pedig nem hajlandó kockáztatni egy ilyen kétes kimenetelű küzdelemért a spanyol kontingens 49 hajóját. A többiek ellenben úgy látták, Doria inkább a saját 12 gályáját félti, amelybe egész apai örökségét fektette, és elvesztésük esetén senki sem térítette volna meg neki a kárt. A két másik parancsnokot inkább az esetleges felelősségre vonás aggasztotta, ami kétségtől bekövetkezett volna, ha ennyi előkészület után dolgavégezetlenül, egyetlen valamirevaló hadművelet nélkül tértek volna haza. Mialatt egymással vitatkoztak, a törökök elfoglalták Nicosiát,⁴⁴ ezt követően pedig már egyik hadvezér sem mert velük megütközni. A szövétségesek tehát megkezdték a visszavonulást, és bár tervbe vettek néhány kisebb offenzívát,⁴⁵ a hadjárat i dény elmúltával az idő olyan rosszra fordult (amely részben Doria véleményét igazolta), hogy végül mindenki igyekezett a lehető legkevesebb veszteséggel hazaszállítani a flottáját. A hadjárat kudarca miatt a velenceiek Zanét bebörtönözték, az utókor viszont

⁴² Marcantonio Colonna római főnemes, Paliano és Tagliacozzo hercege, aki nápolyi *grand connétable* lévén egyúttal II. Fülöp hűbérese is volt (Bicheno, *i. m.*, 195.). A Signoria neheztelése mellett Colonna kinevezésének a spanyol király sem örült maradéktalanul, mivel az előzetes egyeztetés nélkül fogadta el a pápa megbízását.

⁴³ A velencei hajóhad parancsnoka.

⁴⁴ 1570. szeptember 9-én.

⁴⁵ Zane Negroponte megtámadását javasolta, ám Doria leintette, mondván, semmi értelme egy olyan helyet elfoglalni, amelyet aztán úgysem tudnak megtartani. Helyette Itáliához közeli területek (pl. Durazzo és Valona) megtámadását javasolta, amelyek a lehető legmesszebb esnek a győztes török flottától, és a védelmüket is könnyebb megszervezni. A mindig kelleetlen és arrogáns Doria az utolsó percben váratlanul készségesnek bizonyult, s kijelentette: egy ilyen vállalkozáshoz ő maga is szívesen felajánlja hajóit. Vö. Hill, *i. m.*, 929–931.

a folyton ellenkező Doriát tette felelőssé.⁴⁶ Valójában az egész szervezés rossz volt: a hadjárat három, azonos jogkörrel rendelkező parancsnoka gyakorlatilag megbénította a vállalkozást: vitáikkal és folytonos tanácskozásaikkal elhúzták az időt, így amikor végre sikerült megállapodniuk egymással, már mindenhez késő volt.

Az 1571-es hadjárat sem ígérkezett sokkal jobbnak. A Szent Liga elvben már létezett, de a szövetségesek valójában messze voltak az együttműködési készségről. Fülöp csalódottan vette tudomásul, hogy ebben az évben is kizárólag velencei érdekekért kell kockára tennie a spanyol flottát, így még ha győznek is (erre akkoriban senki sem számított igazán), akkor sem nyer semmit, legfeljebb az eszmei elismerést.⁴⁷ A velenceiek viszont amiatt voltak bosszúsak, hogy a pápa ezúttal elvetette a vezetés demokratikus elosztására történő javaslatukat, és főparancsnoknak Fülöp féltestvérét, a huszonéves Don Juan de Austriát nevezte ki. Az új hadvezért már érkezése előtt leírták: úgy vélték, rosszabb lesz, mint Doria, még inkább a spanyol érdekek érvényesítésére törekszik majd, ráadásul mindehhez elődjénél nagyobb hatalommal is rendelkezik. Don Juan lelkesedése azonban mindenkit váratlanul ért: már májusban indulásra készen toporgott Aranjuezben, pedig ekkor még alá sem írták a Ligáról szóló szerződést. Noha Fülöp minden tőle telhetőt megtett öccse késleltetésére, Don Juan sietett, ahogyan tudott, és augusztus 24-én Messinába érkezett. Az ott várakozó szövetségesek eközben egymással torzsalkodtak, és hajóik még a spanyolok megjelenésekor sem voltak egészen harcra készek. A főparancsnok gyorsan a kezébe vette az irányítást: kíségette az emberhiánnyal küzdő velencei flottát 4000 spanyol és olasz katonával, a haditanácson pedig nemhogy esze ágában sem volt megvétózni a velenceiek támadó terveit, de éppenséggel ő állt elő a legmerészebb javaslatokkal: egészen Ciprusig el akart jutni, onnan pedig az Égei-tenger szigetein át a Dardanellákig. Egyelőre azonban megelégedett azzal, hogy a török flotta felkutatása után a Liga hajóhada megütközzék az ellenséggel. Bár a Lepantót megelőző utolsó haditanácsban sem mindenki helyeselte a csatavállalást, Don Juannak megvolt a jogköre arra, hogy eldöntse a vitát.⁴⁸ A győzelem tehát egy olyan lélektani pillanatban való-

⁴⁶ Rómában és Velencében már a kortárs politikusok egy része is Doriát (és többé-kevésbé nyíltan II. Fülöpöt) hibáztatta, Madridban viszont a tengeri hadviselésben járatlan Marcantoniot okolták a történekeért. A nápolyi alkirály, Granvelle egy magánlevelében lesújtóan állapította meg: „Colonna ugyanannyira nem ért a tengerhez, mint én...”. Idézi: Braudel, *i. m.*, 1155.

⁴⁷ Fülöp azt a bizalmas utasítást küldte Don Juannak, hogy mielőtt a keleti területek felé menne, kísérelje meg Bizerta vagy Tunisz bevételét. Emellett nyomatékosan hangsúlyozta a spanyol hajók és katonák kímélését a levantei hadjárat során: Wittman Tibor, *II. Fülöp*. Budapest, 1967, 141.

⁴⁸ A szultán ugyancsak offenzívára buzdította hajóhadát: „Miatán megbízható híreket kaptam az ellenségről, elrendelem, hogy támadd meg a hitetlenek flottáját, bízva Allahban és az ő prófétájában.” Rendelet Ali pasának, 1571. szeptember 9-én. Idézi: Halil İnalcık, *Lepanto in the Ottoman Documents*. In: *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500*, 188–189.

sult meg, amikor a véletlenek játéka folytán minden feltétel adott volt a sikeres csatához: egy készséges spanyol főparancsnok, egy nagyobb spanyol flotta, amelynek létrehozását a németalföldi helyzet átmeneti konszolidálódása tette lehetővé, egy, az előző évinél határozottabban támadáspárti velencei és pápai kontingens és a hadi idény végére már jelentősen elfáradt török flotta.⁴⁹ Ezeket a feltételeket azonban soha többé nem lehetett biztosítani, így a folytatás eleve kudarcra volt ítélve. A következő évben újult erővel tört ki a flandriai lázadás, amely a Mediterráneumot egy csapásra másodlagos fontosságú hadszíntérré fokozta le. A spanyolok nem bírták pénzzel a hadműveleteket, de az előző évi győzelem után nem vonhatták ki magukat teljesen a térségből. Két év után azonban végre maguknak is akartak valamit, így a velencei területek védelme helyett Tunisz ellen küldték flottájukat. A hadjárat célja – a korlátozott pénzügyi keret miatt – nem lett volna egyéb, mint az erőd lerombolásával tanúsított kisebbfajta erődemonstráció, ám sajnálatos módon a testvérek félreértették egymást: Don Juan nem pusztította el az erősséget, hanem megerősítette azt, abban bízva, hogy megtartása további hódítások kiindulópontja lehet Észak-Afrikában. Tervét azonban nem tudta kivitelezni: a kiürült spanyol kincstár⁵⁰ képtelen volt megvédeni az új szerzeményt, és a törökök 1574-ben nemcsak Tuniszt, de még a szomszédos spanyol erődöt, La Golettát is elfoglalták.

A törökök kétségkívül nagy presztízsvesztést szenvedtek Lepantónál. Ha nem akarták, hogy tekintélyük végképp elenyésszen, nem volt más választásuk, mint hogy emberfeletti erőfeszítéssel, alig hat hónap alatt újjáépítsék flottájukat, lehetőleg azonos számban, mint amekkorát 1571-ben is kiállítottak.⁵¹ Az új armada természetesen minőségileg messze elmaradt az előzőtől, nem véletlen, hogy Uludzs Ali a következő hadi idényben mindvégig került a komolyabb összecsapást a keresztényekkel. Az addig örömmámorban úszó Ligát mégis megzavarta az Oszmán Birodalom gyors regenerálódása, és nagy szerepe volt abban, hogy a két éves ünneplés után kijózanodott Velence 1573-

⁴⁹ A szultáni hajóhad már kora tavasszal kifutott, és végigpusztította Krétát, Cerigot (Çuha Adası), Zantét (Zaklise), Kefalóniát, valamint Korfut. Az oszmánok 1571 folyamán megszerezték és lerombolták az albániai Sopot, Dulcigno (Ülkün), Antivari (Bar) és Budua erődjét. Ali krónikája szerint: „A flotta már hosszú ideje cirkált a tengeren és (mind ez idáig) nem tűnt fel az ellenség. Az oszmánok azt hitték, hogy a hitetleneknek hiányzik a bátorságuk ahhoz, hogy megütközzenek velük. A tél közeledtével a kalózok és a part menti vilájetek bégjei arra kérték a Portát, hogy engedje meg a hazatérésüket. A sereg felbomlóban volt...” Idézi: İncalcık, Lepanto in the Ottoman Documents, 187, 190.

⁵⁰ A mediterráneumi hadszíntéren harcoló spanyol egységek főleg Nápoly és Szicília befizetéseire támaszkodtak. 1571–1573 között Szicília 1.200.000 *scudi*t költött Don Juan flottájára, de 1575-ben már Fülöpnek kellett 75 ezer *scudi* azonnali segílyt küldenie a szicíliai kormánynak, hogy megelőzze annak pénzügyi összeomlását. A dél-itáliai államok anyagi helyzetén tovább rontott Madrid államcsődje (1575): vö. Koenigsberger, *i. m.*, 98.

⁵¹ A flotta építésének részleteiről ld. Çakır, *i. m.*, 518–520.

ban francia közvetítéssel különbékét kötött a törökökkel.⁵² Bár a szövetségesek látszólag felháborodtak az „áruláson”, valójában mindenki megkönnyebbült. Fülöp végre minden erejével Flandria ellen fordulhatott, és a Földközi-tengeren elegendő volt saját partjainak a védelmét megszerveznie. V. Pius ekkor már meghalt, utódja⁵³ pedig korántsem bizonyult olyan erőskezű szervezőnek és kiváló diplomatának, hogy egyben tudta volna tartani a Ligát.

Lepanto tehát kétségkívül „elszigetelt győzelemnek” bizonyult, hiszen nem vetett véget az oszmánok tengeri fölényének a Mediterráneumban. Noha mind ez idáig veretlennek tekintették őket, valójában korábban is vallottak már kudarcot egy-egy hadjárat során,⁵⁴ bár az igaz, hogy hajóhaduk most semmisült meg első ízben.⁵⁵ A vereség ellenére a törökök Ciprust végül megszerezték,⁵⁶ sőt, Tuniszt is visszafoglalták, az elért eredmények ellenére azonban a Portán világosan látták, hogy a jelenlegi erőviszonyok nem kedveznek a Földközi-tenger feletti oszmán hegemonia biztosításának, újabb mediterrán hadművelet esetén pedig az előzőeknél komolyabban kell számolniuk a keresztény államok

⁵² Bár a spanyolok folyamatosan azt hangoztatták, hogy az elmúlt években kizárólag a Signoria megsegítésén fáradoztak, igazság szerint Velence nem sok hasznot húzott Lepantóból: Ciprus elesett, a köztársaság kereskedelme pedig romokban hevert.

⁵³ XIII. Gergely. Pius szentté avatását V. Sixtus kezdeményezte (valamint az ő intézkedésére szállították el az elhunyt pápa hamvait 1588. január 9-én a Szent Péter bazilika Szent András kápolnájából a római S. Maria Maggiore bazilikába), és az egyház közel 100 éves procedura után, 1672. május 10-én avatta boldoggá, 1712. május 22-én pedig szentté. Vö. Marina Caffiero, *La „profezia di Lepanto” storia e uso politico della santità di Pio V.* In: *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa*. A cura di Giovanna Motta. Milano, 1998, 108.

⁵⁴ A törökök földközi-tengeri tervei már az 1565-ös máltai kudarc után füstbe mentek.

⁵⁵ Az Edirnében tartózkodó Szelim október 23-án értesült a csatavesztésről Uludzs Ali rendkívüli követétől. A diván azonnal összeült, és a válságos helyzetre tekintettel elrendelte a part menti erődök megerősítését (különös tekintettel a lázongó Moreára, amelyet a toborzások során veszélyesen kiürítettek), a kapudán pasává előléptetett Uludzs Alinak pedig a Lepantóból megmaradt hajókkal a görög területek és Scio közti vonalat kellett védenie. A második vezírnök, Pertev pasának küldött utasítás (október 28-án) csupán egyetlen mondattal emlékezik meg Lepantóról: „Egy csatát meg lehet nyerni és el is lehet veszíteni; minden úgy történik, ahogyan azt Allah elrendeli.” Idézi: İnalçık, *Lepanto in the Ottoman Documents*, 190.

⁵⁶ A győzelem után Szokollu Mehmed magabiztosan mondta a velencei követnek: „Nagy különbség van a ti veszteségeitek és a miénk között. Töletek egy királyságot ragadtunk el, Ciprust, egy karotokat vágtuk le. Ti viszont leverve flottánkat, csak a szakállunkat borotváltatok le. Egy levágott kar nem nő ki többet, a leborotvált szakáll viszont igen, még nagyobb erővel.” Szavait idézi: Zimányi, *i. m.*, 200–201. Először Demetrius Cantemir történetirő (1673–1723) vont párhuzamot a lepantói csata és a törökök 1402-es ankarai veresége között, azt állítva, hogy az Oszmán Birodalmat ért kudarc hasonló nagyságrendű volt, majd munkája nyomán (*The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*. London, 1734, 223–224.) ezt a nézetet többen is átvették. (A párhuzam szerepel Guilmartinnál [*i. m.*, 235.] és Yıldırımınál [*i. m.*, 534.] is.) Bár valóban mindkét esetben török csatavesztésről beszélünk, hatásában egyáltalán nem lehet összemérni az eseményeket: az ankarai csata után az Oszmán Birodalom évtizedekre három részre szakadt és belviszályokba süllyedt, míg Lepanto következményei messze nem voltak ilyen súlyosak.

összefogásának lehetőségével.⁵⁷ Ugyanakkor a Lepanto után bekövetkezett, sokat emlegetett „nyugalom” kizárólag a Mediterráneum keresztény országait érintette: Észak-Afrikában ugyanis a törökök Tunisz és La Goletta elfoglalásával megerősödtek, így lehetőségük nyílt arra, hogy megregulazzák a nagyhatalmi terveket dédelgető marokkói Szádita-dinasztiát. 1576-ban az oszmánok pártfogoltja, Abd al-Malik elfoglalta Fezt, és letaszította Muhammad al-Mutavakkilt a trónról. Ettől fogva Marokkó oszmán protektorátus lett, és bár Sebestyén portugál király megpróbálta elszakítani a törököktől, 1578-as hadjáratával kudarcot vallott.⁵⁸ Spanyolország a portugálok minden sürgetése ellenére is távol maradt a hadműveletektől, ehelyett 1578 februárjában békeköveteket küldött Isztambulba, 1580-ban pedig meg is állapodott régi ellenségével. A továbbiakban mindkét nagyhatalom megelégedett az ekkor rögzített status quóval, és más hadszínterek felé fordult.⁵⁹ Mivel ők voltak a térség „sarkalatos pontjai”, ezért elsősorban az ő magatartásukon állt vagy bukott a Mediterráneum sorsa. Miután egymás területeinek kölcsönös tiszteletben tartása mellett döntöttek, a Földközi-tenger keresztény régiójára hosszú békeidőszak köszöntött.

An isolated victory: Lepanto, 1571

Anikó SCHMIDT

On October 7, 1571 the Christian powers won an unexpected victory over the Ottomans annihilating the bulk of their fleet. Lepanto, however, turned out to be an isolated success; military operations following the battle did not bring concrete results, moreover, the Turks finally conquered Cyprus. The principal reason of ineffectiveness was the fact that the political interests of the three great powers forming the Holy League (Venice, Spain and Rome) were basically different which rendered a long-lasting co-operation among them impossible. Spain was occupied with the Moriscos' revolt, with Flanders' aspirations for separation and with hostilities with France. Venice, concerned with her trading possibilities, made efforts to come to an agreement with the Ottomans right from the beginning, while the Papacy, committed to a crusade, could not find other potential supporters. As a consequence of the passivity of Christian states Ottoman influence remained strong in the Mediterranean even after Lepanto.

⁵⁷ Yıldırım, *i. m.*, 553.

⁵⁸ A döntő ütközetet Alcazarban vívták meg 1578. augusztus 4-én. A portugálok teljes vereséget szenvedtek: a csata során elesett arisztokráciájuk színe-java, maga a király, Sebestyén, pártfogoltja, Muhammad al-Mutavakkil, de az oszmánok vazallusa, Abd al-Malik is. Marokkó oszmán kézen maradt, és a trónt Abd al-Malik testvére, Ahmad al-Manszúr vette át. Minderről bővebben ld. Hess, *i. m.*, 68–69.

⁵⁹ A törökök 1576 és 1606 között felváltva háborúztak a perzsákkal keleten és az osztrák Habsburgokkal nyugaton (ld. İnalcık, *The Ottoman Empire*, 42.). Fülöp pedig uralma alá vonta az egész Ibériai-félszigetet, megtámadta Angliát és folytatta kimerítő hadjáratát Németalföldön.

MISCELLANEA

Fodor Pál

A budai medresze és a lippai zarándok.

Adatok a hódoltsági törökök szellemi és vallási életéről

1. Egy ismeretlen budai medresze

A dzsámik, mecsetek és kolostorok mellett az Oszmán Birodalomban is a közép- és felsőfokú tanintézetek, a medreszék voltak a muszlim vallási és szellemi élet, a művelődés és az oktatás fellegvárai. A gombamód szaporodó, a 16. századra már a kis anatóliai falvakban is felbukkanó intézmények lazán meghatározott hierarchiába rendeződtek. Rangjukat leginkább (de nem kizárólag) az oktató fizetése határozta meg, amely elvben napi 20 akcsétől 60 akcséig terjedhetett. E besorolás szerint lehetek húszas, huszonötös, harmincas, negyvenes, ötvenes és hatvanas medreszék.¹ Valójában azonban ez a kategorizálás sem teljesen következetes, hiszen tudunk öt vagy százötven akcsés medreszék-ről is,² s a Szülejmán szultán által a 16. század közepén létrehozott isztambuli iskolaegyüttes oktatói akár 60–100 akcsét is kaphattak.³

Az efféle tanintézetekből kikerülő és megfelelő képzettséget szerző hallgatók a vallásjogászok (*ilmiye, ehl-i ilm*) rendjének tagjai lettek, s bíróként (*kadı*), tanárként (*müderris*) vagy muftiként (*müfti*) helyezkedhettek el. A tanárok átléphetek a kádik közé, a kádik pedig a tanári pályára, s az utóbbiak közül sokan egyidejűleg muftiként is működtek. Minél magasabb rangú iskolát végzett valaki, annál jobb állásokra pályázhatott. Természetesen a rátermettség mellett a származás és a jó személyi kapcsolatok legalább olyan, ha nem nagyobb súlyal estek latba, és az ilyen háttérrel rendelkezők a központi vagy a tartományi közigazgatásban is fontos posztokat kaphattak, ahonnan nyitva állt előttük az út a birodalmi elitbe (különösen azok előtt, akik pénzügyi ismereteket és jártasságot is szereztek). Mindezek folytán a medreszék nemcsak a vallási-kulturális hagyomány őrzőjeként és továbbfejlesztőjeként, hanem a birodalmi szellemi-igazgatási elit utánpótlási helyeiként is pótolhatatlan szerepet tölthettek be.⁴

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VIII/17¹.) Ankara, 1984², 11–38; Cahid Baltacı, *XV–XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreseleri*. (M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı yayınları, Nu. 198.) İstanbul, 2005², I. 120–129.

² Baltacı, *i. m.*, II. 836–837, 840.

³ Mehmet İpşirli, Müderris – Osmanlılar'da. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31. İstanbul, 2006, 469.

⁴ Baltacı, *i. m.*; Mehmet İpşirli, Medrese. – Osmanlı dönemi. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28. Ankara, 2003, 327–333.

A medreszék és a vallásjogászok különleges jelentősége az oszmán társadalom arculatának formálásában és kohéziójának fenntartásában az utóbbi húsz évben egyre nyilvánvalóbbá vált a kutatók előtt. Ennek megfelelően a velük kapcsolatos szakirodalomban valóságos „robbanás” következett be. Ebben közrejátszott az is, hogy új, korábban kevés figyelemre méltatott forráscsoportokat kezdtek el tanulmányozni, mint például a kádi-regesztrumokat (*şeriye sicilleri*) és a kádiaskerek által kibocsátott kinevezési iratok rövidített másolatait tartalmazó „naplók”-at (*kadiasker ruznamçeleri*)⁵ stb. Így aztán az iskolarendszer felépítésére, térbeli elhelyezkedésére, az oktatás formáira, fokozataira és a tananyagra, az ilmiye-rend belső hierarchiájára, politikai befolyására, társadalmi helyzetére és az igazságszolgáltatásra vonatkozó ismereteink is rohamosan bővülnek.⁶ Ugyanez érvényes a vallási alapítványok (*vakıf*) működésére is, amelyek kulcsszerepet játszottak az oszmán közjóléti, szociális és oktatási rendszer, így az iskolák fenntartásában is.⁷

Am ahogy az oszmán viszonylatban lenni szokott, hiába gyarapodik látványosan a forrásanyag és a feldolgozások száma, sokszor még mindig alapvető ismereteknek vagyunk híján. Így van ez a magyarországi török hódoltság oktatásügyével is, ahol mind az iskolák számát és elhelyezkedését, mind pedig fokozatukat igen hiányosan ismerjük (jóllehet az nem vitás, hogy többségük az alacsonyabb rangúak közé tartozott). A helyzetet jól jellemzi, hogy míg egy 17.

⁵ Halil İnalıcık, *The Rûznâmçe Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives*. *Turcica* 20 (1988) 251–275.

⁶ A már említett munkákon kívül néhány további az utóbbi bő egy évtized terméséből: Cevat İzgi, *Osmanlı medreselerinde ilim. 1. cilt: Riyazî ilimler. 2. cilt: Tabiî ilimler*. (İz Yayıncılık, 200; İnceleme-araştırma dizisi, 11.) İstanbul, 1997; Hasan Akgündüz, *Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi. Amaç-yapı-işleyiş*. (Ulusal yayınları, 11.) İstanbul, 1997; Ahmet Gül, *Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında dâru'l-hadislerin yeri*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII/152.) Ankara, 1997; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII/154¹.) Ankara, 1999; Denise Klein, *Die osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts. Eine geschlossene Gesellschaft?* (Islamkundliche Untersuchungen, 274.) Berlin, 2007; Abdurrahman Atcil, *The Route to the Top in the Ottoman İlmiye Hierarchy of the Sixteenth Century*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72/3 (2009) 489–512; Baki Tezcan, *The Ottoman Mewali as 'Lords of the Law'*. *Journal of Islamic Studies* 20/3 (2009) 383–407; Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany, 1994; Leslie Peirce, *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley–Los Angeles–London, 2003; Bogaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652–1744)*. (Studies in Islamic Law and Society, 17.) Leiden–Boston, 2003.

⁷ Ahmed Akgündüz, *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. İstanbul, 1996²; İsmail Kurt, *Para vakıfları. Nazariyat ve tatbikat*. İstanbul, 1996; Hasan Yüksel, *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585–1683)*. Sivas, 1998; Mustafa Güler, *Osmanlı devleti'nde Haremeyn vakıfları (XVI.–XVII. yüzyıllar)*. (Tarih ve Tabiat Vakfı, TATAV yayınları, Tarih serisi, 10.) İstanbul, 2002; Tevfik Güran, *Ekonomik ve malî yönleriyle vakıflar. Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa vakıfları*. İstanbul, 2006.

század második feléből származó kimutatás mindössze három magyarországi medreszét sorol fel, addig Evlia Cselebi nagyjából ugyanabból az időszakból 77-et említ útleírásában.⁸ Ágoston Gábor, akinek a hódoltsági török iskolák legátfogóbb bemutatását köszönhetjük, hajlik arra, hogy az utazó művéből kihámozható számot a valóságoshoz közelinek fogadja el.⁹ Akár igaza van, akár nem, annyi bizonyos, hogy a medreszék döntő többségének még a nevét sem tudjuk. Evlia Cselebi szerint például a budai várban 7, a Vízivárosban 5, Pesten pedig 2 medresze működött, de közülük csak hármat említ meg név (építtetője) szerint: a budai középső várban és a Vízivárosban Szokullu Musztafa egy-egy (ötven akcsés) tanintézetét, továbbá a Vízivárosban Tojgun pasa medreszejét.¹⁰ Más forrásokból ismeretes még Szokollu Musztafa Pesten létesített (harminc akcsés) iskolája,¹¹ valamint Oszmán bég huszonöt akcsés és Báli pasa húsz–huszonöt, majd negyven–ötven akcsés medreszéje.¹² Az utóbbi kettő alapítói közül Oszmán bég kiléte ismeretlen, de jó okkal gyanítható, hogy azzal a váci „főharmincadossal” azonos, aki az 1560-as években bukkan fel a füleki lovasok parancsnokaként, és a következő évtizedekben jelentős karriert fut be a hódoltsági köz- és pénzügyigazgatásban.¹³ Báli pasa pedig nemigen lehet más, mint az 1542 eleje és 1543. május eleje között regnált második budai beglerbég.¹⁴

⁸ Ágoston Gábor, Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987. tavasz, 53.

⁹ Ágoston Gábor, Budin’de Osmanlı medreseleri ve müderrisleri. *Türk Dünyası Araştırmaları* 58 (1989) 143. Ha meggondoljuk, hogy az oszmán kori Balkánon összesen 575, az anatóliai vilájetben pedig 1528-ban 150 medreszét számoltak össze (İpşirli, Medrese, 328.), a magyarországi 77 kissé soknak tűnik.

¹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VI. kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyonu–dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 144, 147, 157. A Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578, legújabb életrajzát ld. Dávid Géza, Szokollu Musztafa budai pasa [?–1578]. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 1999, 80–82.) által alapított két budai iskola lokalizálása és leírása: Ágoston Gábor, Muslim Cultural Enclaves in Hungary under Ottoman Rule. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45/2–3 (1991) 190–192; Uő, Budin’de, 144–145. Tojgun pasa 1553. február végétől 1556. február végéig töltötte be a budai beglerbég posztját. Ld. Gévay Antal, *A’ budai pasák*. Bécsben, 1841, 7, No. 6; vö. Dávid Géza, *Török közigazgatás Magyarországon*. [Nagy]doktori disszertáció. Budapest, 1995, 204.

¹¹ Káldy-Nagy Gyula, *Harácszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970, 101, 103; Ágoston, Muszlim oktatás, 53–54.

¹² Az előbbi a már említett 17. századi medresze-lista sorolja fel (M. Kemal Özerin, *Eski bir ruzaimeye göre İstanbul ve Rumeli medreseleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 4–5 [1974] 281.), a másodikat pedig egy 1583. évi, fordítója és közreadója szerint „Az Evkaf-miniszterium levéltárából” származó irat nevezi meg; ld. Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest, 1914, 124; további adatok ugyanerről a medreszéről: Baltacı, *i. m.*, I. 170–171.

¹³ Pályafutását külön cikkben rajzolom meg.

¹⁴ Gévay, *i. m.*, 5, No. 2; Dávid, *i. m.*, 200–202.

A medreszékre vonatkozó szegényes ismereteinket olykor a szerencsés véletlen folytán sikerül bővítenünk. Ilyen volt az, amikor legutóbb az isztambuli Miniszterelnökségi Levéltár egyik közelmúltban hozzáférhetővé tett fondjában, az ún. ruúsz-iratok között¹⁵ kutatva kezembe akadt az alábbi kérvény, amelynek segítségével egy eddig ismeretlen budai medreszéről kapunk némi felvilágosítást. Előbb török átírásban, majd magyar fordításban közlöm.

Dergah-i felek-medar ve bargah-i gerdun-vekar turabına arz-i dai-i kalilü'l-mikdar budur ki: Budunda Ahmed efendi medresesinde yevmi yiğirmi beş akçe ile müderris olan mevlana Mehmed her vechle mahal ve müstahak-i atıfet daileri olmağın kanun üzere terakki ile behremend ve ber-murad olmak ricasına arz olundu.

*Ezafü'l-ibad Habil
el-kadı be-Budin¹⁶*

Kanun üzere terakki verile

„A világmindenség központjának számító udvar és az égi méltóságú székhely porához a csekély értékű dái¹⁷ jelentése a következő: mivel Mehmed urunk, a budai Ahmed efendi medresze napi 25 akcse [illetményt húzó] tanára minden tekintetben érdemes és méltó felséged kegyeire, azt a kérést terjesztettük elő, hogy a szabály szerinti illetményemeléssel örvendeztessék meg.

A leggyarlóbb teremtmény,
Habil budai kádi

A szabály szerinti illetményemelés adassék neki.”

A dokumentumon nincs dátum, de a levéltárosok – jó okkal, főleg az irat eredeti fellelési helye és környezete alapján – a hidzsra szerinti 1016-ra keltezték, ami 1607. április 28.–1608. április 16. közé esett. A datálás hitelességét erősíti, hogy az irat betérjesztője, Habil efendi (Kádizáde Ali budai pasa apja, az 1606-os zsitvatoroki béke egyik létrehozója) valóban ebben az időszakban,

¹⁵ Többségük a legkülönbözőbb rendű-rangú állami és vallási tisztségviselők állás- és fizetésemelési kérelmeit tartalmazó előterjesztés. A rájuk adott szultáni vagy nagyvezíri válaszokat, határozatokat vezették be rövidítve az ún. ruúsz defterekbe, amelyek már jobban ismertek a kutatók körében. Ezekről ld. Nejat Göyünç, XVI. yüzyılda ruúş ve önemi. *Tarih Dergisi* 17/22 (1967) 17–34.

¹⁶ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.RSK Dosya 11, Vesika No. 24.

¹⁷ Jelentése: imádkozó, misszionárius; az oszmán állami nomenklatúrában a vallási szektor (az ilmiye vagy „tudomány népe”) tagjainak megnevezése, amellyel a katonai-bürokratikus szektort megtöltő *kulok*tól („a kard és a toll népe”-től) különböztették meg őket. Vö. Fodor Pál, „Hivatásos törökök” – „született törökök”. Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban. *Századok* 138/4 (2004) 776–777.

1602 és 1608 között töltötte be a budai kádi és mufti tisztségét.¹⁸ Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1607–1608 táján az egyik budai medresze Ahmed efendi nevét viselte, amely az alacsonyabb rangú, konkrétan a huszonöt akcsés tanintézetek közé tartozott. Ám éppen a közölt, a szultán által jóváhagyott előterjesztés nyomán megváltozott a státusa: mivel akkori „szokás szerint” a 30 akcse és az annál kevesebb illetményben részesülőknek általában 5 akcse fizetésemelést adtak, Mehmed efendi előléptetésével együtt az iskola is egygel feljebb került a hierarchiában, és harmincas medresze lett belőle. Mindez nyilván addig maradt így, amíg ennél alacsonyabb vagy magasabb fizetési kategóriájú tanár nem érkezett az intézménybe.

Az irat semmiféle híradással nem szolgál a medresze fekvéséről, létesítésének idejéről, névadójáról vagy alapítójáról. Ám szerencsére rendelkezünk egy-két adatforgáccsal, amelyek alapján megpróbálhatjuk a névadót azonosítani és megállapítani, hogy az intézményt körülbelül mikor alapították. Az első nyom a fentebb már említett, Karácson által kiadott iratban lelhető fel, amelynek szövege a következő: „Budán a Báli pasa medreszében Mevlana Ahmed dái napi huszonöt ákcse fizetéssel tanár volt s mivel kedvezményre méltónak mutatkozott, azért szabályszerint díjazásához napi öt ákcse hozzáadatott, mivel azonban a 990. évi Dsemádi-ül-ákhír hó 17-én (1582. júl. 9.) történt kineveztetése után az említett Ahmed ideje már végéhez közel volt, azért a nevezett iskolától külön levő Mevlana Ala-eddin dái napi negyven ákcse fizetéssel való díjazás céljából a magas császári trón elé terjesztetett s 991. évi Zilkáde hó kezdetén kineveztetett s erről a magas berát kiadatott. (1583. nov. 14.)”¹⁹ Az itt állásáról leköszönő, immár 30 akcsés fizetéssel elismert Ahmed pár év múltán valószínűleg visszatért az intézménybe, mert egy 1588. július 29-i rúznámcsé-bejegyzés szerint szolgálati idejét betöltvén ismét elhagyni kényszerült a Báli pasa medreszét.²⁰ Jóllehet Baltacı, aki ezt az adatot közli, alaposan összekeverte a Báli pasa medresze tanáraitra vonatkozó bejegyzések dátumait, annyi kihámozható belőlük, hogy Ahmed efendi ekkor már 50 akcse fizetést élvezett, s éppen ez idő tájt jutalmazták újabb emeléssel. Ha ennek összege a magasabb rangú, azaz 30 akcsénél többet kereső tanárok esetén szokásos 10 akcsét tette ki, s így

¹⁸ Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. (Budapest története, III.) Budapest, 1944, 183, 215; Karl Nehring, Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). *Századok* 120/1 (1986) 3–15.

¹⁹ Karácson, *i. m.*, 124. Az irat török eredetijének ismerete nélkül is valószínű, hogy a szöveg egyik félmondatának („...a nevezett iskolától külön levő Mevlana Ala-eddin dái”) fordítása hibás; a kurzívált kifejezés kb. úgy adható vissza, hogy „a nevezett iskolától megvált/iskolából eltávozott”. Mint az ilyen esetekben másutt, úgy itt is arról van szó, hogy az Alaeddin nevű tanár korábban az említett iskolában dolgozott, de állásától meg kellett válnia. A medreszék tanárai ugyanis – hasonlóan a kádikhoz – csak korlátozott ideig maradhattak hivatalban ugyanazon a helyen. A 16. században a limit leggyakrabban három év volt, de épp a század végén szállították le két évre (legalábbis a birodalom központi területein). Baltacı, *i. m.*, I. 109; İnalçık, *i. m.*, 261.

²⁰ Baltacı, *i. m.*, I. 171.

Ahmed fizetése 60 akcsére nőtt, akkor a nyolcvanas években láthatólag folyamatosan Budán tartózkodó tanár az egyik legnagyobb tekintélyű és anyagi elismertségű tudós-tanár lehetett az oszmánok magyarországi fővárosában. Akkor viszont az sem a valóságtól elrugaszkodott feltevés, hogy vagy saját maga alapított önálló medreszét, vagy valamelyik oszmán előkelőség hozta létre a róla elnevezett iskolát. Ha ez igaz, akkor a nevét viselő tanintézet valamikor 1590–1607 között kezdhetette meg működését. Tekintetbe véve a tizenöt éves háború viszontagságait és a vele járó anyagi romlást, talán nem járunk messze az igazságtól, ha az 1590–1593 közötti évekre tesszük az alapítás idejét.

2. Egy lippai renegát zarándoklata

Az iszlám vallásának ötödik „pillére” a zarándoklat (*hac*). Minden felnőtt, épelméjű, szabad és az utazáshoz (és az annak időtartama alatt otthon maradó családtagok eltartásához) elegendő vagyonnal rendelkező muszlim férfinak életében egyszer (mégpedig a legelső kínálkozó alkalommal) kötelező elvégeznie a mekkai zarándoklatot. Az istenszolgálat eme formájának azonban nemcsak kötelező, hanem szükséges feltételei is vannak, mint ahogy az érvényességéhez is több előírásnak kell megfelelni. A szükséges feltételek közül a megfelelő egészségi állapot és az utak biztonsága mellett lényeges, hogy a zarándoklatra vállalkozó minden korlátozó tényezőtől mentes legyen. Így például letartóztatás vagy börtönbe zárás esetén a zarándoklat elvégzése nem lehetséges.²¹

Az oszmán állam szolgálatában álló, attól fizetést vagy javadalmazást húzó muszlimok (katonák, bürokráták, kádik, tanárok stb.) számára az egyik leggyakoribb korlátozó körülmény maga a szolgálat volt. Könnyű elképzelni, mekkora káoszt okozott volna, ha a 16. században már több százezernyi állami embernek esztendőnként, mondjuk, egytizede fél évvel a zarándoklati hónap (zil-hiddze) előtt egyszerre felkerekedik, hogy még idejében Mekkába érkezzen. Ez még akkor is elképzelhetetlen, ha tudjuk, hogy az oszmán állam ideológiai és gyakorlati megfontolásokból kiterjedt ellátó és biztonsági szolgálatot tartott fenn és óriási összegeket fordított a zarándoklatok lehető legbiztonságosabb lebonyolítása és az arábiai szent helyek jó karban tartása érdekében.²²

²¹ Ömer Faruk Harman–Abdülkerim Özaydın–Salim Ögüt–Tahsin Görgün–Abdulkadir Özcan–Kemal Güran–Rahmi Yaran–Ahmet Özel, Hac. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14. İstanbul, 1996, 382–416, főleg 389–393.

²² Suraiya Faruqi, *Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans 1517–1683*. London–New York, 1994; Güler, *Haremeyn vakıfları*; Hakan T. Karateke, Opium for the Subjects? Religiosity as a Legitimizing Factor for the Ottoman Sultan. In: *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, 34.) Ed. by Hakan T. Karateke–Maurus Reinkowski. Leiden–Boston, 2005, 111–129.

Ilyen körülmények között annak az állami alkalmazottnak, katonának stb., aki a távolság és az utazással járó rengeteg nehézség dacára eleget akart tenni Allahhal szembeni kötelességének, a szultáni udvartól kellett engedélyt kérnie az eltávozásra. Közvetlenül a szultáni tanácshoz fordulni azoknak volt érdemes, akik elég magasán álltak a ranglétrán. Az alacsonyabb rangúak jobban tették, ha először közvetlen felettesük vagy a tartományi kormányzó támogatását nyerték meg ügyüknek, aki aztán közbenjárt értük a Portán. Úgy látszik, paradox módon azoknak volt nehezebb engedélyhez jutni, akik magasabb posztton ültek. Az ilyeneknek ugyanis – ha szolgálatuk fontosabb vagy nélkülözhetetlen volt – helyettesről kellett gondoskodniuk, s csak ennek megléte esetén remélhették az udvar bejegyzését. Az Ali fia Ibrahim nevű újlaki (iloki) tűzer is így próbálta ezt a problémát megoldani. Ő Szokollu Musztafa budai pasát vette rá, hogy számára zarándoklati engedélyt kérjen az isztambuli dívántól, megígérve, hogy távolléte idejére helyettest állít.²³ Az olyan állások betöltőinek, akiket – mint a fent már említett kádikat, tanárokat, de a szandzsák- és beglerbégeket is – korlátozott időtartamra neveztek ki, tanácsos volt megvárni, amíg várakozási állományba kerültek, mert ellenkező esetben riváisaik könnyedén kitúrhatták őket nehezen megszerzett hivatalukból. Innen érthető, hogy miért kért a szultáni tanácstól az edirnei kádinak szóló és a hivatalába való illetéktelen beavatkozást tiltó parancsot egy ottani vallási ember, aki 1606-ban zarándoklatra szánta el magát, és helyetteseit bízta meg feladatainak ellátásával.²⁴

Az alábbiakban közölt rövid irat egy egyszerűbb hódoltsági esetben enged bepillantást. 1582 elején a lippai gyalogosok (*azabok*) egyik, napi 10 akcsét kereső tisztje vette fejébe, hogy elvégzi a zarándoklatot, s az engedély megszerzéséhez a lippai bég segítségét veszi igénybe. A sikeres folyamodvány főleg két szempontból érdemes figyelmünkre. Az egyik az, hogy a kérelmező a neve alapján (Abdullah fia Haszán) első generációs renegát volt, és máris szükségesnek érezte e nehéz istenszolgálat elvégzését.²⁵ Elhatározásában közrejátszhatott a megfelelési és a bizonyítási kényszer is, ami nem ritka azoknál, akik vallásukat megváltoztatják.²⁶ A másik az, hogy bár a 10 akcse napi zsold ekkoriban nem számított rossznak, pusztán ebből nehezen teltek volna ki a zarándoklat költségei; a katonának tehát nem állhatott rosszul a szénája, ha a birodalomnak e távoli csücskéből is vállalkozott a hosszú, fáradtságos és veszélyes útra.

²³ Georg Jacob, *Urkunden aus Ungarns Türkenzeit in türkischem Text und deutscher Übersetzung. Der Islam 7/3* (1916) 183.

²⁴ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.RSK Dosya 11, Vesika No 2.

²⁵ Az Abdullah apai nevet viselő áttértekről ld. Hegyi Klára, *A török hódoltság várjai és várkatonasága. I. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 9.) Budapest, 2007, 33–35.

²⁶ Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe*. Oxford, 2008, 13–18.

*22 safar 994. Lipova sancağı beği mektub gönderüb Lipova azablarından evvelki ağaya tabi on akçe ulufe ile üçünci reis olan Abdullah oğlu Hasana hac-i şerife icazet rica etmeğın verilmek buyuruldi.*²⁷

„1586. február 12. A lippai szandzsákbég a [Portára] küldött levelében azt kérte, hogy a lippai azabok közül Abdullah fia Haszán, aki 10 akcse [napi] zsolddal az első aga alá tartozó harmadik egység parancsnoka,²⁸ kapjon engedélyt a szent zarándoklat elvégzésére. [Az engedély] kiadása elrendeltetett.”

²⁷ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 246, p. 153.

²⁸ Az eredetiben reisz. „Az örségekben az azabokat agaságokba tagolták élükön agákkal és helyettesekkel, kethüdákkal, akik alatt több reisz parancsnokságával három-négy tizedből álló egységek, *rijászetek* vagy *dzsemáatok* sorakoztak...”; Hegyi, *i. m.*, 131.

Sudár Balázs

A „Kethüdá-dzsámi” mellett állt-e az egri minaret?*

Eger látványos és szimbolikussá vált törökkori műemléke a Knézich Károly utcában álló minaret. A három, szinte teljesen épen és a két töredékesen fennmaradt hódoltsági minaret közül művészi szempontból kétségkívül ez a legszebb. Ráadásul a mellette álló hajdani imahelyről is számos dolog tudható, például az, hogy viszonylag nagyméretű volt. Mint jellegzetes építmény, régóta a figyelem középpontjában áll, már a 19. században foglalkozott vele például Gorové László, majd a Vasárnapi Újság hasábjain emlékeztek meg róla.¹ Többnyire csak egyszerűen minaret (minaré, minare) vagy egri kőminaret néven emlegették.

Evlia Cselebi török utazó Egert tárgyaló leírásának magyar nyelvű megjelenése (1908) után lehetőség látszott az eredeti elnevezés megismerésére is, hiszen a szerző számos muszlim imahely nevét sorolta fel. Az azonosítás mégis sokáig váratott magára, és ismereteim szerint csak az 1960-as években látott napvilágot Molnár József tanulmányaiban, aki „Khetküdá vagy Széles utcai minaré” névvel illeti, máshol pedig a Széles utcai vagy Kethüda-dzsámit említi.²

Az ötlet alapját az Evlia által említett *Jasszi szokak* (‘Széles utca’) és a Knézich Károly utca azonosítása adta, amiről először Péczely Béla írt.³ Az elgon-dolás azután gyorsan elterjedt a szakirodalomban, majd a közbeszédben is.⁴

* A tanulmány az OTKA F 048 361. számú pályázatának és a Bolyai János Kutatási ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ Gorové László, *Eger városának története*. Pest, 1828; Zombory Gusztáv, *Az egri mecset-torony*. (Egyuttal a török mecsetek ismertetése, azok építészetének fejlődése és elterjedése). *Vasárnapi Újság* 6/8 (1859. február 20.) 85.

² Molnár József, *Eger török műemlékei*. Budapest, 1960, 17; Uő, A hazai minárek esztétikai vizsgálata az összehasonlítás tükrében. *Művészettörténeti Értesítő* 10/1 (1961) 13. A korábbi munkákban az elnevezés még nem szerepel. Például: Foerk Ernő, *Török emlékek Magyarországon*. (A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917. évi szünidei felvételei, VI.) Budapest, 1918; Csányi Károly, *Az egri minaré*. *Technika* 1945/51–52, 14–15; Gerő László, *Eger*. Budapest, 1954; Genthon István, *Magyarország műemlékei*. Budapest, 1951, 275.

³ Péczely Béla, A Városépítési Tervező Vállalat tanulmánya Eger város szerkezetének és utcahálózatának történeti alakulásáról. *Műemlékvédelem* 6/2 (1962) 91.

⁴ Kethüdá-dzsámi: Molnár József, *Az egri kethüdá dzsámi*. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 8–9 (1970–71); Uő, *A török világ emlékei Magyarországon*. Budapest, 1976, 56; Gerő Győző, *Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)*. (Művészettörténeti füzetek, 12.) Budapest, 1980, 70. Széles utcai Kethüdá-dzsámi: Gerő Győző, *Török építészeti emlékek Magyar-*

1. A dzsámi és a minaret 1823-ban

Mindemellett jó néhányan nem vették át ezt az azonosítást – például a műemlékvédelem kutatói –, és az egyszerű „egri minaret” elnevezés mellett maradtak.⁵ A Jasszi utca azonosítása azonban igen gyenge lábakon áll, minthogy semmilyen adatunk nincs arra nézvést, hogy a mai Knézich Károly utcát valaha is e névvel illették volna. Ellenkezőleg, a török időszak előtt és után is Káptalan utcának nevezték az ott található kanonoki házak okán.⁶ Így tehát mindössze maga a térforma jelent összekötő kapcsot – ám ilyen alapon számos más utca is szóba jöhetne. (Evliá munkája semmilyen közelebbi információt nem tartalmaz az utca elhelyezkedésére vonatkozóan.) S valóban, a közbeszédben a mai Széchenyi utca déli, Hatvani kapuig futó részét hívták Nagy vagy Széles

országon. Budapest, 1976, 26; Uő, A török Eger építészeti és régészeti emlékei. *Az Egri Vár Híradója* 28 (1996) 27–28. Széles úti vagy Kethuda dzsámi: Nagy József, *Eger története*. Eger, 1978, 152. Kethüdä dzsámi: Gerelyes Ibolya, Oszmán-török építészet. In: *Magyar Művelődési Lexikon*. VIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2008, 380. S így szerepel számos honlapon is, például a Magyar Iszlám Közösségén: www.magyariszlam.hu/magyartort.htm, a terebess.hu-n., az eger online-on és még számos helyen.

⁵ Genthon, i. m., 77; Ringelhann Béla, Az 1841-ben lebontott egri mecset (dzsámi) pontos méretei. *Műemlékvédelem* 7 (1963) 81–83; *Műemlékjegyzék az 1953. júniusi állapot szerint*. Összeállította a Műemléki csoport. Budapest, 1953; *Műemlékjegyzék*. Szerk. Gólya József. Budapest, 1960; *Magyarország műemlékjegyzéke. Heves Megye*. Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. Budapest, 2005, 47. (E kiadvány azonban kimondatlanul elfogadja az Evliára épülő azonosítást, ezért teszi a minaret első említését 1664-re.)

⁶ Kovács Béla, Eger középkori utcái. *Az Egri Múzeumok Évkönyve* 3 (1965) 81–82.

2. A dzsámi és a minaret 1830-ban

utcának.⁷ Így tehát a Széles utcai mecsetet sokkal inkább az említett kapu térségében kell keresnünk és nem a ma is álló minaret környékén.

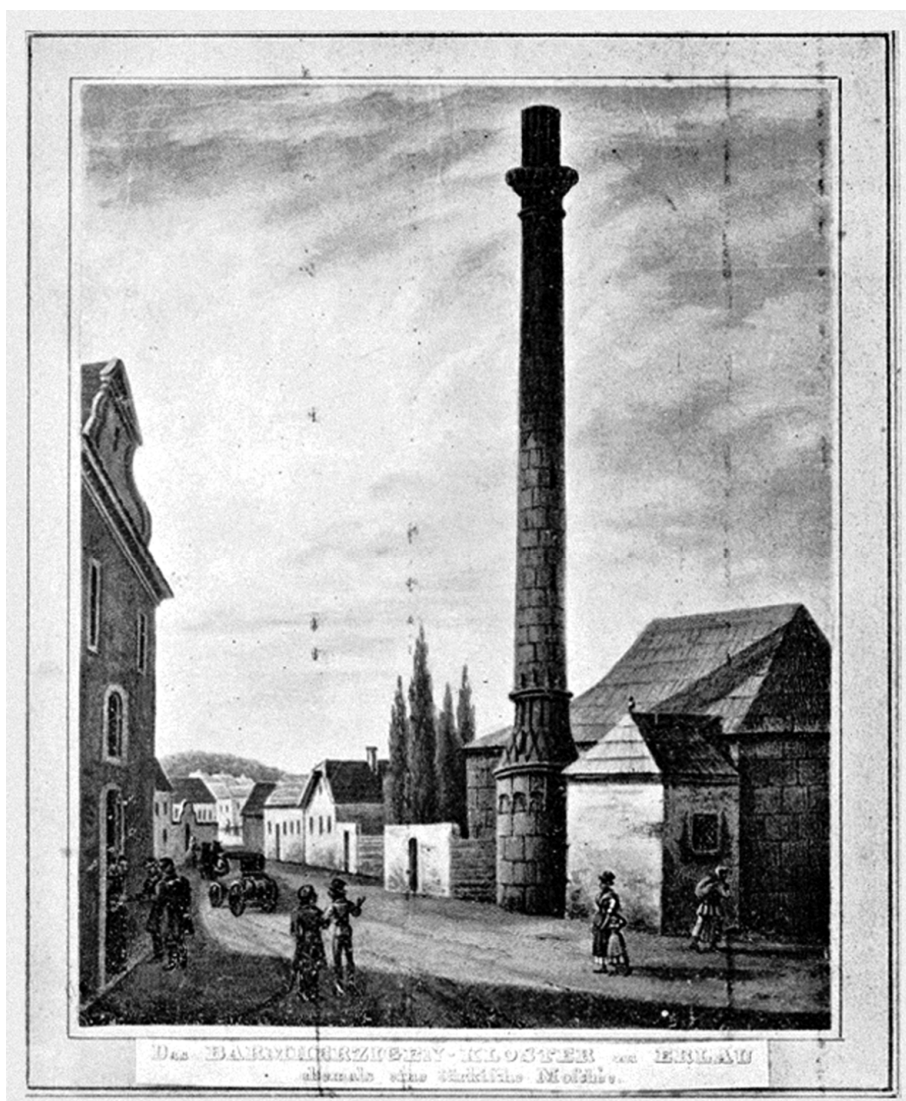
További kérdés, hogy a Jasszi szokak mecsetjét valóban valamelyik *kethüdá* – talán pasahelyettes – alapította-e. Karácson Imre fordítása ezúttal nem rossz, de némiképp félreérthető: „21 városrészi závjje van, melyek közt híres a Széles utczai mecset, a kethuda-mecset.”⁸ Ezt a fentebbi névadás vallói úgy értették, hogy a két megnevezés szinonima, így ugyanarra az épületre vonatkozik. Sajnos Evlia eredeti szövege nem egészen így szól: „Az [isteni] egység megvallói mecsetjeinek leírása: összesen 31 darab városrészi závjje van, de mindegyik közül a Széles utca (*Jasszi szokak*) mecsetje és a kethüdá mecsetje... [a legnevezetesebb].”⁹ Az útleíró szokása szerint felsorolással kívánt élni, de valamiért félbehagyta a mondatot. Lényeges mindenesetre, hogy a két elnevezés között az ‘és’ (*ve*) kötőszó szerepel, tehát más-más épületre kívánt velük utalni: semmi okunk azt feltételezni, hogy a kethüdá mecsetje éppen a Széles utcában állt volna.

Megemlíthjük még, hogy az elnevezésekben szereplő Kethüdá-dzsámi elnevezés mindenképpen téves: a forrásszövegben egyértelműen a mecset szó szerepel. (A mecset és a dzsámi között vallásjogi különbség volt.)

⁷ *Heves megye műemlékei*. II. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1972, 228.

⁸ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. Ford. Karácson Imre. Budapest, 1908, 118.

⁹ *Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı yazmanın transkripsiyonu–dizini. 7. kitap*. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003, 67.

3. A dzsámi és a minaret 1844 körül

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a minaret és a hajdani dzsámi közkeletű elnevezése semmiféle szilárd alappal nem bír, és több szempontból egészen bizonyosan téves is.

Az egri muszlim imahelyek Evlia által megadott elnevezései sajnos többnyire semmiféle topográfiai fogódzóval nem párosulnak, ugyanakkor érdemes eltöprengenünk néhány vonatkozásukon. A visszafoglalás tájkéán készült rajzokon a városban összesen nyolc minaretet számolhatunk össze.¹⁰ A szám

¹⁰ Barcsay Amant Zoltán, *Eger vár és város régi ábrázolásai*. I. Eger, 1838, No. 49, 50.

4. A város látképe, 1687.

nagyjából egybevág Evlia felsorolásával, aki a városban a következő kilenc dzsámit említi: Fethijje, Csarsu, Szálih efendi, Benli Ahmed aga, Memi aga, Alajbég, Jeni záim, Kászim pasa, Bázár jeri. Ezekhez járul még 31 (!) mecset, melyek közül csak a kethüdáét és a Széles utcait nevezi meg. Összesen tehát 11 jelentősebb imahellyel számolhatunk. Az 1690-ben Edelspacher György által készített házösszeírás nyolc „moshea Turcicá”-ról emlékezik meg, amelyekhez hozzá kell még számolnunk a hódoltatáskor Fethijje dzsámivá alakított plébánia-templomot.¹¹ Azaz összesen ez esetben is kilenc imahelyről van tudomásunk. Jóllehet a dzsámik és a mecsetek között nem kell minőségi különbségnek is fennállnia, gyakorlatilag a dzsámik mégis jobb kivitelűek voltak. Minthogy a kilenc dzsámira összesen nyolc minaret jut, arra kell gondolnunk, hogy a megemlített mecseteknek aligha lehetett jelentősebb minaretjük. Ha viszont ez igaz, akkor a ma is álló minaret nevét a dzsámik között kell keresnünk.

Erre utal az épület kivitelezése is. A délkeleti tájolás – bár teljes mértékben illeszkedik az utcarendbe – mindenképpen eredeti török épületet sejtet.¹² Maga az imatér négyzet alaprajzú, közel 13×13 méteres, kupolás épület volt. (Összehasonlításképpen: a ma is álló pécsi Jakováli Haszan-dzsámi 12,8×12,8 m-es, a siklósi Malkocs bég dzsámi pedig 12,2×12,2 m-es.) A látképek¹³ és Mészáros

¹¹ Eger első összeírásait Kovács Béla dolgozta fel s vitte térképre: *Agria recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első évei*. Eger, 2006.

¹² Az imahely külső mérete: 7 öl 1 láb 9” hüvelyk × 7 öl 1 láb, melyhez hasonló méretű, fallal körülvett udvar csatlakozott az északnyugati oldalon. Ringelhann, *i. m.*, 82. A tájolás a város 1753-ban készült térképe alapján végezhető el: a dzsámiból kialakított templom tengelye a mai Knézh Károly utca vonalával párhuzamos, mely DK–ÉNY-i irányban fut.

¹³ Prospect von dem Closter und Kirche / der Barmherziger Brüder zu Erla in Ungarn gezeichnet den 3ten November 1823. v. J. K. Tusrajz, 270×220 mm. Az egri irgalmasok rendházában. Közli: Barcsay Amant, *i. m.*, I. No. 66. = II. 19. (No. 101). Cím nélkül. Litográfia, 100×90 mm. Megjelent Mészáros Ferencz *Egyházi Beszéd...* című munkájának címképeként. Eger, 1844 előtt. Közli: Barcsay Amant, *i. m.*, I. No. 78. = II. 21. (No. 184). Das Barmherzigen-

Ferenc¹⁴ leírása alapján egyértelmű, hogy a minaret a szokásoknak megfelelően a dzsámi délnyugati falának északi végénél állt. Az imahely homlokfala előtt – az északnyugati oldalon – fallal kerített, többé-kevésbé négyzet alaprajzú kert helyezkedett el. Gorové szerint az ajtó és ablakívek még a török időket idézték. (Mészáros összesen négy ablakot említ.)

A kilenc dzsámi-név közül kizárhatjuk a Fethijje dzsámit, amelyet – mint láttuk – a Hatvani kapu melletti plébániatemplomból alakítottak ki. Mivel a mai álló minaret melletti épület eredeti török építés volt, nem jöhet szóba Memi aga dzsámija sem, mert annak előzménye is keresztény templom volt. (Evlia megfogalmazása szerint: régi formájú dzsámi – e kifejezés többnyire az iszlám előtti időkre utal.) Eltekinthetünk a csarsu ('piac') dzsámijától is, hiszen az a mai Dobó téren állt. Így a keresett név a maradék hat között rejtőzik – egyelőre megfejtetlenül.

kloster zu Erlau / ehemals eine türkische Moschée. Színnyomat, 230×280 mm. 1830 körül. Közli: Barcsay Amant, *i. m.*, I. No. 80 = II. 23 (No. 196). Franz Jaschke képének lelőhelyeiről és kapcsolatrendszeréről Rózsa György írt (*Heves megye műemlékei*, II. 326–327; Rózsa György, *Művészet és felvilágosodás*. Budapest, 1978, 459.).

¹⁴ „Egész homlokfalát és ennek a' nyugoti szegletéhez kapcsolt minaret' azon részét...” Közli: Ringelhann, *i. m.*, 82.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Hadnagy Szabolcs

Köprülü Mehmed egri kormányzósága – egy oszmán államférfi életrajzának kérdőjelei

E rövid munka célja az, hogy pontosan meghatározza a 17. századi oszmán történelem egyik legjelentősebb alakja, Köprülü Mehmed nagyvezír (1656–1661) pályájának egri állomását, s hogy eközben rámutasson az oszmán tisztségviselők életútjának megrajzolását befolyásoló nehézségekre.

E problémák gyökere – ahogy erre már Dávid Géza is felhívta a figyelmet – a török és a nemzetközi turkológiai szakirodalom máig jellemző azon gyakorlata, hogy a magas rangú vezetők egykori posztjait az oszmán krónikások bizonytalan adatai és az ezekre támaszkodó munkák alapján állapítja meg. Ennek során a levéltári forrásokat legtöbbször mellőzik, pedig ezek segítségével – amint az alábbiakból remélhetőleg kiderül – sokkal pontosabban lehetne bemutatni a tisztségviselők politikai pályáját.¹

Köprülü Mehmed egri beglerbégsége is hasonló problémákat vet fel, hiszen éppen ilyen okokra vezethető vissza, hogy ez életútnak ez az állomása sokáig ismeretlen volt a történetírás számára. Az egykori nagyvezír egri pasaságát az 1960-as évek elején Blaskovics József levéltári források: egy magyar és egy oszmán nyelvű dokumentum alapján bizonyította be.² A magyar nyelvű irat Mehmed egri pasa 1647. június 15-én keltezett oltalomlevele, amely a Miskolcra betelepítettek zavartalan megmaradását és a városban való szabad lakhatását biztosítja.³ Blaskovics egy Miskolccal kapcsolatban 1664. március 27-én keletkezett oszmán nyelvű iratból következtette ki, hogy kit takarhat Mehmed pasa személye. A szóban forgó irat az egri kádi hasonló ügyben hozott döntése, amelyben hivatkozik az 1647-ben kiadott rendeletre, s amelyről megemlíti, hogy a jelenlegi nagyvezír, Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa apja bocsátotta ki.⁴ Így vált világossá, hogy Köprülü Mehmed 1647 júniusában Eger beglerbége volt.

Blaskovics Köprülü itteni hivatalviselésének időpontját is megpróbálta kideríteni, de a Magyarországon fellelhető okiratokból csak az éveket sikerült behatárolnia. A két határdátumot a gyöngyösi levéltárban található iratok se-

¹ Dávid Géza, Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14/4 (1999) 5–18.

² Yusuf Blašković, Köprülü Mehmed Paşa'nın Macarca bir ahidnamesi. *Türkiyat Mecmuası* 15 (1968) 37–46; J. Blaskovics, Beiträge zur Lebensgeschichte des Köprülü Mehmed. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960) 51–55.

³ Szendrei János, *Miskolcz város története és egyetemes helyirata. 3. kötet: Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225–1843*. Miskolcz, 1890, 296–297.

⁴ Szendrei, *i. m.*, 319–321.

gítségével állapította meg.⁵ Ezekből az derült ki, hogy 1645. november 20–29. között Sekidzsi Mehmed töltötte be az egri kormányzói posztot,⁶ míg 1648. január 11-én ugyanez a tisztség már Arslán pasa kezében volt.⁷ Így tehát Köprülü Mehmednek valamikor e két időpont között kellett az egri tartomány élén állnia.

Ha az oszmán történetírók munkáiban nézünk utána Köprülü Mehmed életrajzi adatainak, azt látjuk, hogy azok Köprülü egri működéséről egyáltalán nem tudnak. Ráadásul a nagyvezír ténykedéséről a Blaskovics által megállapított időintervallumban (1645–1648) egymásnak eltérő ismereteket közölnek. Ezeket nagyjából a következőképpen csoportosíthatjuk.

1. Szultánzáde Szemiz Mehmed nagyvezírségének idején (1644. január 31.–1645. december 17.) Trabzon/Trapezunt beglerbégje, majd leváltását követően az anatóliai Köprü kisvárosban telepedik le. Ezt követően 1647/48-ban (1057) arra kapott megbízást, hogy műteszelligként az Ibrahim szultán negyedik ágyasának (hászeki) adott szíriai kincstári jövedelmeket az érintett helyett szedje be, majd még ebben az évben a szivaszi beglerbég, Varvar Ali pasa lázadását kell levernie.⁸

2. Kara Musztafa pasa nagyvezírségét követően (1644) Damaszkusz, Jeruzsálem és Tripoli kormányzója (váli), Köszkendil szandzsákbégje.⁹

3. Számos vilájet élére nevezik ki.¹⁰

Ha ezek után egy pillantást vetünk a nagyvezír életpályáját feldolgozó vagy megemlítő munkákra, akkor szintén az imént felsorolt adatokkal találkozhatunk. A leggyakrabban trabzoni beglerbégségét, szíriai kormányzó-helyettesé-

⁵ Blašković, *i. m.*, 43.

⁶ Blašković, *uo.*; Fekete Lajos, Gyöngyös város levéltárának török iratai I. *Levéltári Közlemények* 10 (1932) 318: az egri kádi *hüddzsefje* arról, hogy a panaszt tevő gyöngyösiek Sekidzsi Mehmed pasa jelenlétében adják elő sérelmüket. Eger, 1645. november 20–29. (1055. sevvál 1–10.) Ezen kívül fellelhető egy szintén Mehmed pasával kapcsolatos magyar nyelvű okirat, amely 1645. december 21-én Egerben keletkezett. A pasa előneve azonban nem szerepel a dokumentumon, így nem állapítható meg egyértelműen, melyik Mehmed pasa is az egri beglerbég. Ez az oklevél a pasa menedéklevele egy Kata nevű szendrői lakos és bátyja részére, akik Miskolcon akartak letelepedni. Szendrői, *i. m.*, 295–296.

⁷ Blašković, *i. m.*, 43; Fekete Lajos, Gyöngyös város levéltárának török iratai II. *Levéltári Közlemények* 11 (1933) 94: Arslán egri beglerbég levele a Gyöngyösön tartózkodó török gyalogosokhoz, hogy jöjjenek Egerbe, s adjanak számot, mit kerestek Gyöngyösön. Eger, 1648. január 11. (1057. zilhiddze 15.)

⁸ Silahdār Fındıklılı Mehmed, *Silahdār tārīhi*. I. İstanbul, 1928, 225; *Tarih-i Vecihi*. In: Buğra Atsız, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. München, 1977, 33v, 34v; N'aīmā, *Tārīh-i N'aīmā*. IV. İstanbul, 1281–1283, 243.

⁹ 'Osmānzāde Tā'ib Ahmed, *Ḥadīkat ül-vüzerā*. Freiburg, 1969, 104; Behcetī, *Tārīh-i sülāle-i Köprülü*. Köprülü Kütüphanesi, No. 212, 2b.

¹⁰ *İsā-zāde tārīhi*. Neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz. İstanbul, 1996, 71; Rāşid Mehmed Efendi, *Tārīh-i Rāşid*. 1. İstanbul, 1282, 17; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayiāt*. Hazırlayan: Abdülkadir Özcan. Ankara, 1995, 6.

gét, majd azt a küldetését említik meg, amikor Karamán beglerbégjeként Varvar Ali pasa lázadását kellett levernie.¹¹ Az első nagy európai összefoglaló munkákban viszont Szíria, Jeruzsálem, Tripoli és Kösztendil válijaként tűnik fel.¹² Egri kormányzósága azonban mindmáig ismeretlen maradt, jóllehet erre vonatkozó bizonyítékait Blaskovics törökül és németül is közreadta. Tehát ebben az esetben is a korábbi, a krónikák kétes információit mindenféle kritika nélkül átvevő gyakorlat érvényesül, s teljesen érthetetlenül továbbra is mellőznek vagy nem vesznek figyelembe már bizonyított tényt.

Köprülü egri kapcsolatait négy további adat is alátámasztja. Érdekes módon az egyik szintén egy krónikában, Evlia Cselebi *Szejahátnáméjában* bukkan fel. A török utazó egy helyütt az 1657-ben tatár fogságba esett erdélyiek és a kán párbeszédét idézi, amelyben az erdélyiek a múltban történekekkel magyarázzák sorsuk balra fordulását: szerintük Köprülü Mehmed még egri pasaként ellenséges viszonyban állt Rákóczi fejedelemmel (nyilván I. Rákóczi Györgyre gondoltak), s nagyvezírként ezért akar most bosszút állni rajtuk.¹³

Az erdélyiek állítását levéltári források is megerősítik. II. Rákóczi György 1658 novemberében levelet írt IV. Mehmednek, amelyben önmagát védve az apja és az egykori egri beglerbég, Köprülü Mehmed közötti rossz viszonyra vezeti vissza, hogy az utóbbi, immár nagyvezírként, elégtételt akar venni:

...előttem levöknel Felsegedhez nagyob akartam lenni, de im kegyelmes Uram mire jutottam? Hatalmassagod Mehemet Passa Portai feő vezere mia? Ki maga boszszujat üzven, Egri Passa leven, Attyámra haragutt volt, meg eskütt, ha olly ember lesz valaha, nem csak Attyámon, de maradekinnis boszszujat teölti...¹⁴

Hasonló utalás található az 1658 nyarán a nagyvezír táborába küldött Habsburg követ jelentésében is. A követ a törököktől úgy értesült, hogy amikor

¹¹ Ahmet Refik Altınay, *Köprülüler*. İstanbul, 2001, 14; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/2. Ankara, 2003, 415; M. Tayyib Gökbilgin, *Köprülüler*. In: *İslam Ansiklopedisi*. 6. İstanbul, 1955, 893; M. Tayyib Gökbilgin–R. C. Repp, *Köprülü*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. V. Leiden, 1986, 256; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*. Cambridge, 1988, 208; Vahid Çabuk, *Köprülüler*. Ankara, 1988, 3; Mücteba İlğürel, Köprülü Mehmed. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26. Ankara, 2002, 258.

¹² Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. VI. Pest, 1830, 4; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. V. Gotha, 1857, 262; Nicolae Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. IV. Gotha, 1911, 75.

¹³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Bağdat 307 yazmasının transkripsiyonu–dizini*. V. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001, 74: *Hân'ım, ibtidâ Köprülü Egri paşası iken bizim Rakofçi kral ile hasm idi. Şimdi vezîr olup intikâm almak ister.*

¹⁴ Szilágyi Sándor, *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. Budapest, 1874, 639–641. Az irat eredetije: MOL E190, No. 9231. II. Rákóczi György a szultánnak, Várad, 1658. november.

Köprülü egri pasa volt, Rákóczi egyik levelében gúnyolódva írt róla, s ezért a nagyvezír még mindig el akar számolni a fejedelemmel:

er ein alte passion auf ihme hat, in deme er ungefahr vor 8 Jahren Bassa zue Agria währe hat ihm der Ragozi etlicher underthanen wegen einen spöttlichen brieff, auch ihme darinen minrirt geschriben, weliches er bis aniezo ad notam genomben, und auff alle weis sich wider ihme zurechnen suehet.¹⁵

A negyedik – szintén levéltári – forrás Uzunçarşılı összefoglaló munkájában lelhető fel. A Köprülü Szíriába történt kinevezésének bizonyítására idézett levélrészletben a nagyvezír egri múltjára is található utalás, bár a jelek szerint ezen átsiklott Uzunçarşılı figyelme. Ebből a szövegből egyébként az is kiderül, hogy szíriai hivatalát feltehetőleg nem foglalta el hősünk, mert nem kívánta megfizetni a kinevezésért követelt ajándékot.¹⁶

Miután a Blaskovics által megadott határdátumokat további bizonyítékokkal sikerült megtámogatni, a következő lépésben oszmán levéltári források segítségével megkísérelhetjük pontosabban meghatározni Köprülü egri hivatalviselésének idejét. A kinevezések nyilvántartására szolgáló ruusz defterik közül az adott időszak egri ejáletre vonatkozó bejegyzései az 1512., 1516. és 1517. számú Divan-i Hümayun defteriben találhatók meg. Az első az 1641–1648 (1051–1057),¹⁷ a második az 1644–1646 (1054–1056),¹⁸ míg a harmadik az 1645–1647 (1055–1056)¹⁹ közötti kinevezéseket tartalmazza. A három defter egri ejáletre vonatkozó bejegyzéseiben az időpontok és a személyek nevei majdnem teljesen megegyeznek, s igazolják Blaskovicsnak azt a megállapítását, hogy 1645. november 20–29. között Sekidzsi Mehmed pasa volt az egri beglerbég (ez akkor sem kétséges, ha ennek a korábbi szivaszi beglerbégnak az előnevét itt nem tüntették fel). Sekidzsi Mehmed a hivatalos bejegyzések szerint 1644. november 22. és 1645. december 12. között töltötte be ezt a funkciót.²⁰

Öt Sehbáz pasa követte a kormányzói székben, amelyben mindössze 1646. március 7-ig maradhatott meg. Utóda a korábbi vani beglerbég, Sáhín pasa lett, aki 1646. november 4-ig viselte tisztségét²¹ – bár az 1517. számú defter szerint kicsit korábban, már október 25-én meg kellett válnia tőle. Az utóbbi defter szerint október 25. és november 4. között a korábbi vulcsitrini szan-

¹⁵ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. Kart. 130. Konv. II. f. 131. Julius Heinrich Wogni jelentése, Kesekfalu, 1658. szeptember 5.

¹⁶ Uzunçarşılı, i. m., 415: * jegyzet: *Rebievvelin altısında Şam eyaleti dördüncü haseki sultana paşmaklık verilüp Şam-ı şerif Egre'den mazul merhum Hüsrav paşa hazinedarlığından çıkma Mehmed Paşa mütesellim ve kaimekam tayin olunup peşin talep olunmakla oldahi mütehayyir kalup gitmemiştir.* (Az idézet a Szijavus pasa kapu kethüdája által küldött levélből származik.)

¹⁷ 1641. április 12.–1648. január. 26.

¹⁸ 1644. december 6.–1646. április 16.

¹⁹ 1645. február 27.–1647. február 5.

²⁰ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban BOA], A.RSK 1512, 1517.

²¹ BOA A.RSK 1512, 1516, 1517.

dzsákbég, Ahmed volt az egeri beglerbég, de ez a kinevezés vagy hivatalviselés nagy valószínűséggel csupán papíron történt meg. Őt egy újabb Mehmed követte a sorban, még hozzá az akkori fősolymász (dogandzsibasi).²² Ez a személy, immár Eger beglerbéjeként, 1647. május 23-án vezíri rangot kapott, és tisztségét 1647. június 5-ig töltötte be. Utóda a kapuörök egykori előjárója (kapudzsibasi), Arslán aga lett, akinek megbízatása 1648. január 15-ig szólt. Így tehát e defterek alapján is kétségtelen, hogy – amint azt Blaskovics megállapította – 1648. január 11-én már Arslán pasa töltötte be az egeri beglerbégi címet.²³

A Blaskovics által meghatározott időintervallumban (1645. november 20–29.–1648. január 11.) tehát a defterekben csupán egyetlen Mehmed nevű személy szerepel az egeri kinevezettek között. Ebből az következik, hogy amennyiben Köprülü Mehmed valóban állomásozott Egerben (márpedig minden erre mutat), akkor az ottani beglerbégi funkciót hivatalosan 1646. november 4. és 1647. június 5. között kellett viselnie.²⁴

Ennek további megerősítése, valamint a krónikák és a levéltári források szinkronizálása érdekében érdemes kísérletet tenni a nagyvezír korábbi és későbbi tisztségeinek tisztázására. Ami a későbbieket illeti, a krónikák szerint 1647-ben Szíria műteszelligje lett, s mint kiderült, ez csak egeri tartózkodása után történhetett. A szíriai vilájetre csak az 1512. számú defterben található bejegyzés ebből az intervallumból, s ezek között a szultán ágyasának, Sivekár szultánának való április 6-i kiutalás szerepel utolsóként. Ugyanakkor a Jeruzsálemre vonatkozó bejegyzések szerint a szíriai kajmakám, egy bizonyos Mehmed bég, november 24-én magát a kormányzóságot is megkapta, így Köprülü feltehetőleg valamikor június és november között nevezhették ki műteszellignek. A történetírók szerint a későbbi nagyvezír még ugyanebben az évben a karamáni beglerbégségbe kapott kinevezést. E vilájetre is csupán az 1512. számú defterben található bejegyzés erre az időszakra; mivel ezek közül az utolsó az elvileg Köprülü megelőző beglerbégre, Ipsir Musztafára vonatkozik, itt sem akadtunk Köprülüvel összefüggésbe hozható utalásra.²⁵

²² BOA A.RSK 1512, 1517.

²³ BOA A.RSK 1512.

²⁴ A Blaskovicsnál idézett, Köprülü által 1647. június 15-én kibocsátott oltalomlevél így arról tanúskodik, hogy e napig az újonnan kinevezett Arslán aga még nem vette át hivatalát.

²⁵ BOA A. RSK 1512. Köprülü műteszelligmé váló kinevezése feltehetőleg csupán hivatalos szinten történt meg. Szijavus pasa kapu kethüdájának a fentiekben már említett levele alapján új állomáshelyét valószínűleg nem foglalta el, mivel ezt csak ellenszolgáltatás fejében tehetné volna meg. E levélből az is kiviláglik, hogy Szíriát nem a hetedik, hanem a negyedik hászeki kapta meg (Uzunçarşılı, *i. m.*, 415. * jegyzet). További érdekességeket vet fel Hezarpáre Ahmed nagyvezír (1647. szeptember 21.–1648. augusztus 7.) egyik telhisze is, amely Köprülü Karamánba történő kinevezéséről emlékezik meg. Ebből az derül ki, hogy Köprülü karamáni elődje nem Ipsir Musztafa, hanem egy bizonyos Ahmed pasa volt. A felterjesztés ugyanakkor Köprülü korábbi szíriai beglerbének nevezi, aki hosszabb isztambuli tartózkodást követően lett karamá-

Hasonló a helyzet korábbi tisztségeinek esetében is. Ezeknek a legközelebbi, viszonylag behatárolt időpontú trabzoni beglerbégységig való visszavezetése már a kiindulási pontban sikertelen. Ugyanis, ahogy fentebb említettem, előtte fősolymásként szolgált. Ez azonban a rendelkezésre álló defterekből igazolhatatlan, ugyanis erre vonatkozó bejegyzés nem található. Az 1497. számú Divan-i Hümayun defteriben viszont feltűnnek dogandzsi beosztottakat illető bejegyzések; a baj csak az, hogy 1647-től, így ezek között értelemszerűen nem szerepelhet *a solymász* Köprülü Mehmed neve, hiszen ő még egri kinevezése (1647) előtt tartozott az udvari szolgálattevők e csoportjához. A Divan-i Hümayun ruusz defterjein kívül a Kamil Kepeci állagban is található erre az időszakra vonatkozó ruusz defterik, mégpedig két darab: a 258. és a 259. számú. Az első az 1054. évet (1644. március 10.–1645. február 26.) foglalja magába. E füzetben két bejegyzés található a fősolymászra (dogandzsi-basi) vonatkozóan, de az egyiket Haszánnak,²⁶ a másikat Abdurrahmannak hívják.²⁷ A 259. számú, 1055. évre (1645. február 27.–1646. február 16.) vonatkozó defterben nem szerepel dogandzsikkal kapcsolatos feljegyzés, így ez sem segít abban, hogy további nyomra bukkanjunk Köprülü fősolymászi hivatálával kapcsolatban.

Ebből az is következik, hogy még trabzoni kormányzóságát sem vagyunk képesek teljes hitelt érdemlően igazolni. Ugyanakkor a krónikások által említett tisztséggel kapcsolatban legalább annyi ellenőrizhető, hogy az valóban Szultánzáde Szemiz Mehmed nagyvezírségének idejére esett-e. Az ezen időszakra vonatkozó ruusz defterik (BOA KK 258. és A. RSK 1517.) nem támasztják alá teljes mértékben a történetírókat. A trabzoni ejáletre vonatkozó első bejegyzésben Ahmed főistállómester (büjük mirahor) szerepel, aki 1644. április 30.–1644. október 26. között volt a tartomány beglerbége,²⁸ s akit 1644. október 26.–1645. július 23. között az egykori sehrizori beglerbég, Ahmed pasa követett.²⁹ Ezt az Ahmedet 1645. július 23-án a Kónjából átkerült Bosztán Musztafa aga követte, s őt tisztségében 1646. április végén,³⁰ majd 1646. május/júniusban³¹ ismételten megerősítették.³² Ezek alapján, ha Köprülü valóban volt Trabzon válija, akkor az 1644. január 31. és 1644. április 30.³³ közötti időszakban állomásozhatott ott, de erről a pár hónapról nem maradt fenn bejegyzés.

ni pasa. Ez utóbbi információ valószínűsíti azt, hogy Köprülü valóban nem ment el Szíriába (Uzunçarşılı, *i. m.*, 415. ** jegyzet; BOA A. RSK 1512.).

²⁶ BOA KK 258, 28.

²⁷ BOA KK 258, 45.

²⁸ 1054. szafer 22.–1054. sában 24.; BOA KK 258, 22.

²⁹ 1054. sában 24.–1055. dzsemáziülevvel 29.; BOA KK 258, 61.

³⁰ 1056. rebiülevvel közepe.

³¹ 1056. rebiüláhir.

³² BOA A. RSK 1517, 24.

³³ 1053. zilkáde 21.–1054. szafer 22.

A fentiekből látható, hogy nemcsak Köprülü Mehmed egri beglerbégsége, de több más tisztségének levéltári forrásokkal történő rekonstruálása is komoly nehézségekbe ütközik. Sem a Divan-i Hümayun és a Kamil Kepeci fondok ruús és tahvîl defterijeiben és irataiban, sem a Mühimme és a Maliyeden Müdevver defterikben, sem a Şikayet és a Timar Ruznamçe defterikben nincsenek olyan adatok, amelyekkel ezek betöltését igazolhatnánk. Ugyanakkor mégis gazdagabbak lettünk három információval Köprülü Mehmed életpályáját illetően.

1. Egri kinevezése előtt a fősolymász tisztséget viselte.
2. 1646. november 4. és 1647. június 5. között egri beglerbég volt.
3. 1647. május 23-án vezíri rangot kapott.

Rövid nyomozásunk eredményei ismételten rávilágítanak annak a gyakorlatnak a tarthatatlanságára, amelyik a felső vezetők életpályájának megrajzolásakor a krónikákat és az azon alapuló munkákat tekinti elsődlegesnek. Ez persze nem e művek adatainak elvetését jelenti, hanem csak azt, hogy mindig meg kell kísérelni levéltári forrásokkal és más úton-módon előkerülő információkkal ellenőrizni őket. Ha ezt tesszük, akkor nem eshet meg az, ami Blaskovics Józseffel történt, hogy alapvető megfigyeléseit és új eredményeit évtizedeken át figyelmen kívül hagyja a kutatás.³⁴

³⁴ A változás – legalábbis az itteni témában – részben már elkezdődött, hiszen a Britannica Online Encyclopedia „Köprülü Mehmed Paşa” című bejegyzésében már szerepel a nagyvezír egri pasaságának évszáma (1647); www.m.eb.com/topic/322093/Koprulu-Mehmed-Pasa.

SZEMLE KÖNYVEK

MARK L. STEIN: GUARDING THE FRONTIER. OTTOMAN BORDER FORTS AND GARRISONS IN EUROPE

(Tauris Academic Studies) London, 2007, 264 oldal

A könyv szerzőjének célja, hogy „bemutassa a magyarországi oszmán határvidék várainak és erősítéseinek jellegzetességeit, feltárva 17. századi igazgatásuk katonai, társadalmi és gazdasági aspektusait” (3. o.). A tartalomjegyzék alapján az olvasó azt várná, hogy a könyv öt fejezete (1. Határok és oszmán határok, 2. A várak, 3. A várőrségek, 4. A várőrségek nagysága, 5. A határvidék közigazgatása) alapos leírást nyújt az oszmán–Habsburg határvidékről. Kár, hogy a könyv alig teljesít valamit ezekből az ígéretekéből.

Maga a cím is félrevezető; az egyes fejezetek gyakran nélkülözik a kontextust, vagy túl rövidnek ahhoz, hogy kellő részletességgel tárgyalják azokat az érdekes kérdéseket, amelyeket a szerző vizsgálni kíván. A felhasznált források mind mennyiségi, mind minőségi szempontból egyenetlenek; az adatok gyakran esetlegesek és sokszor ismétlődnek. Ennél is lényegesebb, hogy a könyvben szereplő adatok csekély értékűek, mert a szerző nem helyezi el őket a hódoltság mint egész tágabb összefüggéseiben, illetve nem veti össze őket azokkal az információkkal, melyek a Habsburg ellenfél kezén lévő várakkal kapcsolatosak. Ezenkívül egy sor félrevezető állítással és ténybeli hibával is találkozunk, noha a szerző forrásainak szavahihetőségét nehéz ellenőrizni, mivel sehol sem ad meg oldalszámokat, miközben nem egyszer több száz oldalas oszmán levéltári forrásokra hivatkozik – e gyakorlat teljes mértékben elfogadhatatlan egy tudományos igényű monográfiában. Míg a legújabb angol szakirodalmat ismeri, meglepő tudatlanságot árul el a magyar, a szlovák és a horvát (kisebb mértékben a német és a török) nyelvű munkákat illetően, márpedig a témára vonatkozó művek zömét ezeken a nyelveken írták.

Alcíme ellenére a könyv nem az európai, sőt még csak nem is a hódoltsági oszmán határvárakról és helyőrségekről szól. A hódoltság a Budai (1541–1686), a Temesvári (1552–1716), a rövid életű Győri (1594–1598) és Pápai (1594–1597), az Egri (1596–1687), a Kanizsai (1600–1690), a (Nagy)Váradi (1660–1692) és az (Érsek)Újvári (1663–1685) vilájetből (másként ejáletből) állt. Az egyes tartományokat szandzsákokra tagolták, melyek védelmét egy vagy két, 1000–4000 fős helyőrséggel bíró nagyobb és számos másodvonalbeli, mintegy 200–500 fős helyőrséggel rendelkező vár, illetve nagyszámú harmadvonalbeli, alig 100 fős helyőrségnek otthont adó párkány és palánk biztosította (Klára Hegyi, *The Ottoman Network of Fortresses in Hungary*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. by Géza Dávid–Pál Fodor. Leiden, 2000,

163–193.). A 17. században a hódoltsági területeket őrző 130 vár, párkány és palánk közül Stein csupán Kanizsát és Újvárt vizsgálja részletesen. Ráadásul azt sem említi, hogy Kanizsa és Újvár – a hódoltság központjával, Budával együtt – több szempontból is különbözött a többi magyarországi oszmán vártól, köztük olyan kulcsfontosságúaktól, mint Temesvár, Eger vagy Várad. Buda, Kanizsa és Újvár jelentette a Habsburg területek felé irányuló expanzió bázisát, farkasszemet nézve a határ másik oldalán álló legerősebb Habsburg helyőrségekkel. E várak stratégiai jelentősége meghatározta a helyőrség méretét és összetételét, csakúgy, mint felszerelését és fegyverzetét; a könyvben közölt adatokat ennek fényében kellett volna értékelni.

Az első fejezet az oszmán–Habsburg határvidéket tágabb történeti kontextusba helyezi, hangsúlyozva átmeneti jellegét és a benne rejlő gazdasági lehetőségeket. Az értékelés hasznos, bár kevés a közölt adat, ezért a példák esetlegesek, amit pedig az ún. *gönüllükről* mond, félrevezető. Stein állítása szerint: „a *gönüllünek* hívott önkéntesek megélhetést keresve költöztek a határvidékre” (21. o.). Ezt illusztrálандó az újvári *gönüllüket* hozza példának – akik békeidőben a helyőrség „majdnem 20%-át alkották”, háború idején pedig egyharmadát –, jóllehet a szerző maga is tudja, hogy ezek a *gönüllük* nem önkéntesek voltak, hanem gyakran az oszmán tisztviselők rokonságából kikerülő zsoldos lovasok. A 16–17. századi határvidék önkénteseit nem *gönüllüknek*, hanem *garib jigiteknek* (‘idegen, szegény vitéz’) hívták, akik a társadalom legkülönbözőbb csoportjaiból kerültek ki (Pál Fodor, *Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, 229–263.).

Bár a szerző érdekes információkat közöl a portyákról, a zsákmányról, a marha- és borkereskedelemről, valamint a kettős adóztatásról, ez a rész meglehetősen rövid. A téma alaposabb kifejtése iránt érdeklődők kénytelenek lesznek a vonatkozó szakirodalmat forgatni (*Ransom Slavery along the Ottoman Borders*. Ed. by Géza Dávid–Pál Fodor. Leiden, 2007. Az itt található cikkek java része magyarul már régebben elérhető volt. De ide számítanak Gecsényi Lajos, Pálffy Géza, Szakály Ferenc és V. Zimányi Vera tanulmányai is, melyek felsorolását ld. Géza Dávid–Pál Fodor, *Hungarian Studies in Ottoman History*. In: *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*. Ed. by Fikret Adanır–Suraiya Faroqhi. Leiden, 2002, 305–349.). Ennél is fontosabb, hogy a határmenti gazdasági lehetőségeket azzal a kártétellel együtt kell értékelni, melyet például a portyák okoztak.

A második fejezet az oszmán várostromtechnikáról, illetve a várakról, azok építéséről és felszereléséről szól röviden. Az oszmán ostromtechnikáról mondtak nem sok újat tesznek hozzá ahhoz, amit V. J. Parry velős tanulmányából már ismerünk (Hisar. In: *The Encyclopaedia of Islam*². III. Leiden, 1986, 476–481.). Újvár 39 napos ostroma – különösen az 1663. évi hadjáratról szóló gazdag elbeszélő és levéltári forrásanyag fényében – jó alkalmat kínált volna a

szerzőnek arra, hogy az oszmánok erényeit és korlátait szemléltesse a vár-ostrom terén. Hasonlóképpen a birodalmi fegyvertárnak (*dzsebeháne-i ámiré*) az 1663. évi hadjárat idejéből származó részletes leltára (Ístanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Maliyeden Müdevver Defterleri [MAD] 3279, 169–176.) és egy ehhez kapcsolódó lajstrom (BOA, MAD 15877), mely felsorolja az Újvár ostromakor használt hadi szerszámokat, pontosabb képet nyújt az oszmán ostromeszközökről és felszerelésről, mint az a Stein által idézett, jól ismert lista, melyet az elhagyott oszmán táborban találtak Bécs 1683-as sikertelen ostroma után. A kiválasztott erődítmények fegyverzetének és hadi felszerelésének feltérképezése során a szerző jobban tette volna, ha Kanizsa és Újvár deftereit használja Eger 1643-ból és Ada Kale 18. század közepéről származó, már kiadott jegyzékei helyett, főként azért, mert ez utóbbiak stratégiai jelentősége és fegyverzete nagyban különbözött a másik kettőtől. Az egri fegyverek listája Kanizsa és Újvár szempontjából érdektelen, amit jól szemléltet, hogy míg az egri vár 1643-ban csak 2 ágyúval (*darbzen*), 4 mozsárral és 42 szakállalassal (olyan kisméretű kovás puska, mely gyakran a janicsár muskétánál is kisebb golyót lőtt ki) rendelkezett, addig bevétele után Újváron 109 ágyú és 17.330 ágyúgolyó volt. Ezek közül 43 ágyút és 12.000 ágyúgolyót már az oszmánok rendeltek a vár védelmére, míg a többi 66 ágyú és 5330 lövedék valószínűleg régi volt, melyet az elmenekült védők hagytak hátra (BOA, MAD 3279, 100.).

Az oszmán építkezések rövid tárgyalása kétségesse teszi, hogy a szerző ért-e egyáltalán az oszmán levéltári forrásokat. Idéz egy jelentést (Topkapı Sarayı Arşivi E. 895), melyet „egy meg nem nevezett, a 17. században határszolgálatra kirendelt vezír készítetett,” s mely „felsorolja a különböző végváracon elvégzendő javításokat” (53. o.). A kérdéses dokumentum összefoglaló jegyzék 20 vár és 23 palánk javítási munkálatairól, melyeket egy vezír, valószínűleg Mürtezá pasa budai beglerbég (1626–30) rendelt el és pénzelt, és magyarul már több mint húsz éve megjelent (lásd Fodor Pál, Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. *Studia Agriensia* 5 (1985) 165–172.). Stein taláломra kiválasztva nyolc várról közöl adatokat, kezdve Temesvár állítólagos felújításával, „ahol több ágyú talpát és kerekeit ki kellett cserélni, és a szandzsák számos várának falain javításokat kellett végezni” (51. o.). Csakhogy a dokumentumban a temesvári vár egyáltalán nem szerepel! Ehelyett az első tétel a budai birodalmi ágyúszertárra (*topháne-i ámiré*) utal, „mely teljes egészében újból megcsináltatott, négyszáz darab nagy és közepes ágyú ágyútalpakra tétetett, kerekeik felújítottak, összes szükséglete rendbe hozatott” (Fodor, *i. m.*, 167.). Stein más várakra vonatkozó összefoglalásai is hiányosak. Ez igaz Kanizsára is, mely pedig a könyv egyik esettanulmánya. Továbbá úgy tűnik, a szerző nem ismeri sem Fodor Pálnak a hódoltsági várakról szóló, alapvető tanulmányát (Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. *Acta Orientalia Hungaria* 35 [1981]

55–88.), sem pedig a vonatkozó bőséges magyar régészeti és művészettörténeti szakirodalmat, mely a hódoltság-kori török várakat, várépítkezéseket és e várak erősítési munkálatait taglalja (lásd: *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*. Ed. by Ibolya Gerelyes–Gyöngyi Kovács. Budapest, 2003; bibliográfia: 389–408.).

A harmadik fejezet, amely a várkatonaság különféle alakulatait tárgyalja, talán a könyv legsikerültebb része. Az itt szereplő adatok nagy mennyisége azonban még a téma szakértőit is elriaszthatja, és gyakran nehéz megmagyarázni a janicsárokra, fegyverkovácsokra (*dzsebedzsi*) és tüzérekre (*topcsu*) vonatkozóan közölt számok következetlenségeit. Bár a központi avagy *kapukulu* csapatok fokozatos megfogyatkozása más várakban is megfigyelhető általános folyamatot tükröz (ld. alább), a hirtelen csökkenések egy része nehezen érthető. Az olvasó eltűnődik, vajon a szerző nem eltérő jellegű kimutatásokat használt-e anélkül, hogy tisztában lenne vele: a bennük található számok különféle típusú csapatokra (például központi vagy helyi janicsárokra) vonatkoznak.

A negyedik fejezet, amely a kanizsai és az újvári helyőrség nagyságát taglalja, a könyv legproblematisusabb része. Úgy tűnik, a szerző nem ismerte fel, hogy forrásai (a központi és a helyi katonaság zsoldlistái, mustrajegyzékek, a tartományi kincstárak számadáskönyvei) nem mindig ugyanazokra az egységekre terjednek ki, és esetenként kihagynak belőlük bizonyos csoportokat. Például nem tud mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy egyes források csupán a janicsárokat említik, és „nem sorolnak fel semmilyen egyéb alakulatot” (106. o. és passim). Ez azonban aligha meglepő, hiszen míg egyes fizetési regiszterek csupán a Porta Isztambulból küldött és fizetett elit janicsárjait (*jenicseriján-i dergáh-i áli*) említik, addig más lajstromok kizárólag a tartományi kincstárból fizetett helyi katonaságot rögzítik (beleértve a helyi janicsárokat, *topcsukat* és *dzsebedzsiket*). Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk egy-egy helyőrség méretéről és összetételéről, mindkét forrástípust használnunk kell. Enélkül adataink hiányosak maradnak, s rajtuk keresztül csupán torzképet alkothatunk.

Stein többek között úgy találja, hogy 1613–1614-re a központi katonaság (*kapukulu*) létszáma drasztikusan megfogyatkozott Kanizsán: 1837 janicsárból 254 maradt, kiegészülve 31 *szezbánnal*, 20 *topcsuval* és 17 *dzsebedzsivel*. Bár azzal tisztában van, hogy adatai „félrevezetők,” mert „valószínű, hogy ekkorra már más típusú katonaság is jelen volt” (106. o.), ez utóbbi mibenlétéről nem nyújt semmilyen információt, és így nem tud teljes képet adni a helyőrség létszámáról és összetételéről. Ami azonban itt és később Újváron is történt, ismert folyamat: amikor az oszmánok már képesek voltak a helyőrségeket helyi, gyakran a határvidék más váraiból átirányított csapatokból feltölteni, a központból kirendelt katonaság száma csökkent. Kanizsán például 1615-re 1325 helyi katona (84 *müsztahfiz*, 32 *topcsu*, 11 *dzsebedzsi*, 6 *anbardzsi*, 564 *fárisz*, 529 *azab* és 99 *martalóc*) állomásozott, akiknek létszáma 1627–1631-re mintegy 1650-re nőtt, míg a központi janicsár katonaság állománya 1629-ig 170-re

csökkent (ld. Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*. Budapest, 2007, III. 1537, 1543, 1547.). Hegyi Klára szisztematikusabb adatainak fényében (*i. m.*, 1535–1550.) Stein találomra kiragadott számai (például a 106. oldalon 1616–1617-ben 614 fő) pontatlannak és megtevesztőnek tűnnek.

Stein Újvár vonatkozásában szintén hiányos adatokat közöl, melyek helytelen következtetésekre juttatják. Nézete szerint „a janicsárok sokkal fontosabb részét alkották” az újvári helyőrségnek (kb. 1440–1450 fő az elfoglalást követően), mint a kanizsainak, ahol Stein szerint a janicsárság száma „általában elég alacsony, többnyire 200 fő alatt volt” (111. o.). Ezen állítással szemben a Kanizsán állomásozó janicsárok létszáma a hódoltatás után szintén magas volt, sőt, még magasabb is, mint Újváron (1603 tavaszán 1839 fő), és ez a létszám csökkent fokozatosan (1604 nyarára 1587 főre, 1605 tavaszára 1437 főre; ld. Hegyi, *i. m.*, III. 1536.). A Stein által közölt alacsony létszámot csupán a vár kézre kerítése után tíz évvel érte el, ahogy a helyőrségbe egyre inkább helyi katonaság került. Hasonló folyamat zajlott le Újváron is, ahol a janicsárok és a *kapukulu* katonaság állománya kezdetben szintén magas volt (például 1667-ben 1430 janicsár, 209 *dzsebedzsi* és 60 *topcsu* szolgált itt). A későbbi nyilvántartások azonban már jóval kevesebb janicsárról (1671-ben 892-ről, 1676-ban 649-ről) tanúskodnak, míg a helyi katonaság, mely a vár meghódítását követő első évben csupán kb. 600 főt tett ki, egyre jelentősebbé vált: 1667-re elérte a 847, 1675-re pedig az 1533 főt (BOA, Bab-i Defteri, Büyüç Kale 32195; idézi: Hegyi, *i. m.*, III., 1623–1629.). Stein felismerhette volna ezt a trendet, hiszen ő is a fenti forrást használta. Szerinte azonban 1675-ben Újváron csupán 1136 fő szolgált, nem számolva a nem harcoló vallási alkalmazottakat és írnokokat (116. o.). Talán elkerülte figyelmét a Gradiskáról Újvárra átirányított 436 személy (*neferát-i ihradsát-i Gradiska der kale-i Újvár*). Akármilyen legyen is az ok, a Stein által megadott számok és a kimutatás Hegyi által közölt értékei közötti eltérések nagyfokú óvatosságra intenek arra nézvést, ahogy Stein az oszmán levéltári forrásokat használja.

A szerző ráadásul sohasem helyezi kontextusukba adatait. Mit jelentenek a közölt számok a kanizsai és az újvári tartomány vagy az egész hódoltság viszonylatában? Mennyiben hasonlíthatók össze az oszmán helyőrségek a Habsburg/magyar garnizonokkal? Stein nem veszi észre, hogy torz képet rajzol, ha egy adott tartományban csupán a központi várra koncentrálnak és közben elhanyagolja a többi. A védelem többszintű volt a határnak mind a Habsburg, mind az oszmán oldalán, s első-, másod- és harmadrangú helyőrségekből állt. Amikor például az oszmánok 1600-ban bevették Kanizsát és körülötte új tartományt hoztak létre, hozzácsatolták a Pécsi, a Szigetvári és a Pozsegai szandzsákot. Még ha ez utóbbi, a Drávától délre eső terület erődtímenyeit nem számítjuk is, az új tartományt akkor is további 12 vár és párkány védte Kanizsán kívül. Míg a vilájet-központ 1618-ban 1354 fős fizetett helyi katonasággal rendelkezett, addig a tartomány összes várában szolgálók létszáma 3789 volt (ld. Hegyi

Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995, 112.). Szintén sok mindent elárul, ha ezt összevetjük a török Kanizsával átellenben fekvő Habsburg helyőrségekkel (*Gegen Canischa werts Liegenten Granitzen*). Ezek létszáma csupán 1300–1500 fő volt az 1630-as években (ld. Kelenik József, *A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633–1638. Zalai Gyűjtemény* 36/1 [1995] 5–51.), ugyanakkor a török Kanizsán állomásozó helyi és *kapukulu* csapatok együtt mintegy 1800 főre tehetők. Röviden tehát a török Kanizsa helyőrsége önmagában is kényelmes számbeli fölényben volt a szemközti Habsburg helyőrségekkel szemben. Tágabban szemlélve: 1619–1620-ban Kanizsa és Újvár összesített katonai ereje e két vár stratégiai fontossága mellett is a többi négy hódoltsági tartomány (Buda, Temesvár, Eger és Kanizsa) várkatonaságának csupán egyötödét alkotta, mely arány a 17. század második felére tovább csökkent. Ekkorra a hódoltsági zsoldos katonaság létszáma kb. 24.000-re volt tehető, akik között az Isztambulból küldött és fizetett janicsárok létszáma 6500 fő volt (ld. Hegyi Klára, *A török hódoltság várai*, I. 170.).

Az ötödik fejezetben tárgyalt témák – a határvidék közigazgatása, fizetési módszerek, pénzügypolitika, a központi és a helyi hatóságok közti nézeteltérések – igen fontosak. A szerző néhány hasznos tudnivalóval szolgál a fizetség késéséről, könyvelési technikákról és trükkökről, illetve a zsoldlajstromok és más források korlátairól. Szűkös forrásanyaga azonban nem teszi lehetővé, hogy ezeket a témákat kellő mélységben tárgyalja és tágabb összefüggésbe helyezze. Így például megemlíti, hogy „a dzsizjéből (a nem muszlimok által fizetett állami adóból) származó adóbevétel számottevő lehetett a határ mentén” (148. o.). E homályos állításon túl azonban az olvasó nem tudja meg, hogy e fontos pénzforrást hogyan és milyen mértékben használták a kanizsai és az újvári helyőrség fizetésére. Ez már csak azért is sajnálatos, mert tudjuk, hogy például 1618-ban Kanizsa 12,1 millió akcsényi bevételeinek mintegy 75 százaléka származott a dzsizjéből. Ennek az összegnek több mint 87%-a a Balkánról, és nem magából a tartományból folyt be, mely tény igen nagy jelentőséggel bír a határvidék általános pénzügyi helyzete szempontjából. Stein hasonlóképpen röviden mutatja be az *odzsaklik*-rendszert (amelynek lényege az volt, hogy az állami intézmények és alkalmazottak, beleértve a várkatonaságot is, hosszú időre megkapták bizonyos bevételi források haszonélvezetét, és behajtásukról maguk gondoskodtak), de ezt nem vizsgálja a hódoltsági helyőrségek vonatkozásában, jöllehet az *odzsaklik*ok már az 1610-es évekre elterjedtek a hódoltságban. Így például 1631-ben a budai tartomány *mukátaa*-bevételeinek 28%-át ebben a formában adták oda a várvédőknek. Hasonlóan Újvárhoz vagy Kanizsához, ekkortájt a budai tartomány *mukátaa*-bevételeinek jó része is a Balkánról származott. Ez ahhoz az általánosabb kérdéshez vezet, hogy mennyibe kerültek a végvárak és azok legénysége. A hódoltság keleti és nyugati tartományainak helyzete e tekintetben is meglehetősen különbözött. Míg a temesvári, az egri és a váradi tartomány kincstára többnyire képes volt arra, hogy saját

várőrségeit pénzelje, a budai, az újvári és a kanizsai katonaságot a Balkánról származó adókból és az Isztambulból küldött kiegészítésekből tartották fenn, minthogy a helyi bevételek csak a katonák fizetésének töredékére voltak elegendők (vö. Hegyi Klára, *A török hódoltság várai*, I. 173–206. Az *odzsaklik*-rendszer összefoglalását ld. Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006, 272–299.). Meg kell említenünk, hogy a helyzet az oszmán–Habsburg határ túloldalán is hasonló volt: a Habsburg határvédelem fenntartása Magyarországon és Horvátországban jórészt az osztrák örökös tartományokból és a Német-római Birodalomból érkező támogatástól függött, mivel a helyi bevételek a katonaság zsoldjának csupán 30–50%-át fedezték (ld. Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, 41–42.).

A háromoldalas Konklúzió néhány kérkedő állítása ellenére az olvasó a könyvből nem tudja meg, hogy „a védelmi rendszer ténylegesen hogyan működött” (155. o.). Azok, akik nem a téma szakértői, e munkát – hibái és a kontextusba helyezés hiánya miatt – kevés haszonnal forgathatják, míg az oszmán–Habsburg kérdéskör ismerői sokkal jobb szakkönyveket vehetnek kezükbe.

Ágoston Gábor

**FRANÇOIS BARON DE TOTT EMLÉKIRATAI
A TÖRÖKÖKRŐL ÉS TATÁROKRÓL**

A fordítói munkaközösséget vezette, a bevezető tanulmányt írta, a könyvet szerkesztette: Dr. Tóth Ferenc. Tudományos jegyzetekkel ellátta: Dr. Ivanics Mária.

Vasi Szemle szerkesztősége, Szombathely, 2008, 295 oldal, illusztrált.

Tott Ferenc báró (1733–1793) apja, Tóth András részt vett a Rákóczi-féle szabadságharcban, majd a fejedelem társaságában Magyarországot elhagyva, 1713-ban menekültként Törökországba érkezett. 1720-ban Franciaországba hívták, ahol alkalmazást kapott a Bercsényi-huszárezredben. Feleségül vette egy francia nemesi család leányát, akitől fia, François (Ferenc) született. Szerzőnk, az ifjú Tott Ferenc 1742-ben belépett a Bercsényi-huszárezredbe, majd 1755-ben a francia kormány Törökországba küldte nyelvet tanulni, hogy kiképezzék diplomatának. Ez a küldetés az 1536-ban létrejött francia–török szövetséggel kapcsolatos, melyet I. Ferenc francia király kötött Nagy Szulejmánnal a Habsburg Birodalom ellen. Hősünk első diplomáciai küldetését 1766-ban kapta, a neuchateli hercegség területére. A nagy lehetőség 1767-ben érkezett el, mikor diplomataként a krími tatár kánságba küldték. Szemtanúként írta le a török–oroszháborút. 1769-ben Törökországba utazott, ahol a szultán katonai tanácsadójaként tevékenykedett. 1777-ben kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és fontos szerepet kapott az Egyiptom elfoglalását előkészítő titkos haditerv kidolgozásában is. 1790 után a felbolydult Franciaországból elmenekülve Magyarországon telepedett le. 1793-ban halt meg Tarcsafürdön (ma Bad Tatzmansdorf Ausztriában).

Tott fordulatokban és korrajzi adatokban gazdag emlékiratainak első kiadása 1784-ben jelent meg Amsterdamban. 1785-ben Párizsban, majd a következő évben Londonban angol nyelven is kiadták. 1794-ben németül, 1800-ban pedig svédül látott napvilágot. Azóta több európai nyelven is közreadták. Régi adósságot törlesztett hát a *Vasi Szemle* szerkesztősége, mikor az emlékiratokat 2008-ban Szombathelyen magyarul először kiadta. A fordítói munkaközösség Tóth Ferenc vezetésével igényes munkát végzett, Ivanics Mária elengedhetetlen tudományos jegyzetei pedig megvilágítják az idegen szavak értelmét, helyesbítik Tott elírásait, és elmélyítik a török adminisztrációt és hadszervezetet, a tatár társadalmat illető ismereteket, megadják a Tott által említett városok, hegyek és folyók pontos helyét.

Tóth Ferenc tanulmánya igen jó tájékoztatást ad Tott Ferenc báró életéről, részletesen elemzi a művet és meghatározza helyét a felvilágosodás korabeli emlékiratok sorában. Eszerint Tott a felvilágosodás eszméinek megfelelően értelmezi élményeit. A törökök testesítik meg számára a zsarnokságot és a rossz kormányzatból következő romlott erkölcsöket, míg a tatárok jelentik számára a tiszta erkölcsű, primitív népet, kánjuk, Kirim Giráj pedig a felvilágo-

sultságra hajlamos, igazságos uralkodót. Tott egyben kritizál is más korabeli szerzőket, akik a Török Birodalomra másként tekintettek, főleg az angol Milady Montagut, aki romantikus leírást közölt a törökökről. De a háttérben sejteni lehet más, meg nem nevezett ellenfeleket is: mindazokat a felvilágosult írókat, akik a rossz európai kormányzat idealizált ellenpéldájának a ragyogó Török Birodalmat tekintik.

Tott első törökországi látogatása során még nem volt diplomata, csupán diplomata nagybátyja, Vergennes gróf társaságában élt, és a konstantinápolyi–pérai tolmácsképző iskolában tanult török és tatár nyelven. Emlékirataiban nem részletezi az iskola szervezetét, sem azt, hogy milyen személyiségekkel találkozott ott. Nagybátyja diplomáciai tevékenységéről szinte semmit sem beszél. Részletesebben számol be viszont különböző, színes személyiségekkel kötött ismeretségéről. Ezek között megtaláljuk a török politikai elit tagjait is, de a hétköznapi embereket is.

A könyv méltatója a bőség zavarával küszködik. Annyi érdekes és fontos részletet lehetne idézni! Reméli azonban, hogy az itt kiragadott részletek sokakat fognak a könyv elolvasására késztetni. Vegyük csak például azt, hogy a szultáni udvar eseményeinek Tott szemtanúja volt. Így részleteket közöl III. Oszmán (1754–1757) haláláról és III. Musztafa (1757–1774) trónra lépéséről. Leírja az udvar és a nép szórakoztatására rendezett jeleneteket is, például a keresztények elleni győztes muzulmán csaták tablóját, gondosan elhallgatva azokat a csatákat, amelyekben a keresztények győztek. Bár Tott többnyire a privilegizált elittel tartotta a kapcsolatot, legalább egy alkalommal összeütközésbe került a hatalommal. Egyszer éppen halászni indult, mikor görög kísérelje a hajóból elsütötte fegyverét egy török erőd közelében. A török parancsnok kihajózott ellenük, de megtudva, hogy egy diplomatával áll szemben, aki ellen hivatalosan nem járhat el, megpróbálta elgázolni és a vízbe fullasztani őket.

Tottnak másik meglepő kalandja III. Oszmán szultánnal kapcsolatos. Az uralkodó álruhában fogadta a nagykövetet és kíséretében Tott bárót, majd, még mindig álruhában, a kikötőig kísérte a francia diplomatákat. Tott leírja, hogy a Portán olyan rossz volt a szultán és tisztségviselői között a kommunikáció, hogy a szultán csak álruhában járva tudhatta meg, hogy milyen a közhangulat a fővárosban. (Itt önkéntelenül is a régi mesék, történetek álruhás kalifáira kell gondolnunk.) Így értesült például III. Oszmán a nagyvezír visszaéléseiről. Tüstént maga elé hívatta őt, és saját kezűleg verte volna be buzogánnyal a fejét, ha udvaroncai vissza nem fogják. Tott ezt a kitörést a megfelelő bürokratikus eszközökkel nem rendelkező zsarnokság példájául hozza fel, mely megengedi a szultánnak, hogy érzelmei szerint cselekedjék. Tott minden ilyen esetből példázatot farag, annak illusztrálására, hogy a kormányzat hiányosságai milyen rossz erkölcsöket hoznak létre az alattvalókban. Ez volt a zsarnokságról az általános felfogás a felvilágosodás korában.

A magánember rossz erkölcsének több példája nem meglepő módon az európaiaktól olyannyira eltérő családi élet köréből került ki. Egyszer, mikor Tott egy gazdag mollánál vendégeskedett, akinek több házban is voltak feleségei és rabnói, odajött egy piszkos, rongyos kisgyerek, akiben a molla fel sem ismerte saját gyermekét. A szultáni hárembe bejutott felesége révén szintén megdöbbentő dolgok jutottak tudomására. A szultána, aki vendégül látta az európai hölgyet, előbb megütközött azon a nyugati szokáson, hogy kérője láthatja a lány arcát az esküvő előtt, de végül arra a következtetésre jutott, hogy ez a szokás jobb a töröknél, amely őt magát egy aszott öregemberhez adta feleségül tizenhárom éves korában, majd, miután az „végre kilehelte lelkét”, egy olyan férfihoz, aki sosincs a városban, ezért férjét még soha nem is látta. Tott a romlott erkölcsök példaként említi az ópiumfüggőséget, valamint a gyilkosságokat, melyeknek a férjüktől menekülő asszonyok estek áldozatul. Többször kitér a rabszolgák helyzetére is, áttekintve annak jogi vonatkozásait.

Bár Tott nem ír a nagykövet által követett keleti politikáról, mégis érdekes történetet közöl a görög egyház életére való belefolyásukról. Mikor V. Kyrillosz pátriárka kiátkozta a nyugati egyházfőket, és elrendelte, hogy minden hívőnek újra kell keresztelkednie ortodoxnak, sok püspök ellenszegült a rendeletnek. Ezeket a pátriárka száműzte. Egyikük a pátriárka emberei elől éppen Tott házának tetéjére menekült. Végül a franciáknak sikerült elérniük a Portánál, hogy Kyrilloszt száműzzék, és védencüket emeljék helyette a pátriárkai székebe.

Tott hangnemet vált, amikor a tatárokról ír. Többé nem olvasunk filozofikus eszmefuttatásokat a zsarnokságnak a nép életére gyakorolt hatásáról vagy a rossz erkölcsökről. Nyílt kritika helyett objektívabb leírásokat kapunk, és legfeljebb utalásokat arra, hogy a tatárok valamiféle nemes barbárok, akiket még nem rontott meg a civilizáció és a hatalom. Ezt ugyan nem fogalmazza meg nyíltan, de a törökökkel való összehasonlítás révén mégis erre az eredményre vezet az olvasót.

Tott vázlatos leírást ad a moldvai fejedelemségről, melynek feje fogadta őt Jászvásáron. A városban az ott misszionáriusként működő ferencesek rendházában szállásolták el, akiknek prefektusa ekkor Ioannes Chrysostomus de Ioannes¹ volt. Tott sajnos egy szóval sem említi sem őt, sem azt, hogy a misszió az ott élő csángó magyarok között működött. Pedig mennyi érdekeset írhatott volna például az olasz ferencesek és a magyarok vagy az ortodoxok viszonyáról! Ellenben idézi a moldvaiak római eredetéről szóló elméletet, mely először a reneszánszban terjedt el Európában, és általánosan elfogadott véleménynek számított hosszú ideig. Tott Kisinyovban (Chisinau) találkozott a besszarábiai uralkodóval is, de annak országáról csak néhány rövid mondatot ejt.

Végül megérkezett Bahcsiszerájba, mely ekkor a krimi tatár kán székhelye volt. Az oda vezető úton áthaladt a nogaj tatárok földjén, és rövid leírást közöl

¹ Domokos Pál Péter, *A moldvai magyarság*. Budapest, 2001, 39.

a nomád életmódról és mentalitásról: „...én tatár házam szerkezetének vizsgálatával igyekeztem magam lekötni. Valamiféle nagy tyúkketrec volt...” írja a jurtáról. Elcsodálkozik azon is, hogy a nomádok az európai szemnek sivárnak tűnő földjüket nagyra értékelik, és el sem tudják képzelni, hogy az átutazó meg ne irigyelné. Nogaj földön találkozott német keresztény rabokkal is, akik az orosz cár elől menekülve a nogajok rabságába estek. Tott magához vette őket, és otthont adott nekik a káni székhelyen, miután ott házat építtethetett magának. Viszont később, az orosz–török háború során a helyi keresztény lakosság szenvedéseit alig említi meg. Nem csoda, hiszen kisebb kritikus megjegyzései, botozások megakadályozása s humánus európai magatartása mellett is a tatárokkal volt lojális az egész hadjárat alatt.

Makszud Giráj (1767–1768 és 1771–1772) kánnal Tott hasznos szolgálatai révén közeli kapcsolatba került: a kán születésnapja alkalmából tűzijátékot rendezett, elektromos kísérletekkel kápráztatta el az udvart. Hasonlóan jó kapcsolatot tartott az 1768-tól uralkodó Kirim Giráj kánnal is, akinek nemcsak sérült ujját kezelte sikerrel, hanem akinek érdeklődését is felkeltette Molière drámái iránt. Tott így indirekt módon elhelyezte a kánt a felvilágosult uralkodók sorában, hiszen a kortárs francia kultúra iránti érdeklődés volt a felvilágosult szellem első ismertetőjele. A nemes jellemű kán igazságosságának példaként említi azt az esetet is, mikor kegyelmet eszközölt ki nála egy halálraítélt számára. Tott filozófus uralkodóként festi le őt, aki bölcselkedő vitákat folytatótt vele és az emberiségen szánakozott. Kapcsolatuk bensőségességét mutatja, hogy a kán egy, a sajátjával azonos köntöst adományozott Tottnak. Ebben a köntösben összetévesztették őt a kánnal, aki egyszer mókából még azt is megengedte, hogy Tott ítélkezzék helyette egy lopás ügyében.

Tott tatár földi leírásának talán legérdekesebb része az orosz–török háborúra vonatkozik. A háború az ún. „baltai affér” után tört ki, amikor 1764-ben orosz csapatok lengyel hazafiakat üldözve átlépték a török határt. A Porta az orosz ellenes téli hadjárat vezetését Kirim Giráj kánra bízta. Tott, aki ekkor is elkísérhette a kánt, saját szavai szerint bizonyos mértékig befolyásolta a hadjárat alakulását, például rábírta a kánt, hogy a Portával visszafogassa a Moldvát pusztító török csapatokat. Elképzelhető, hogy Tott némileg eltúlozza saját szerepét, valamint a tatár hadsereg nagyságát is, amelyet 100.000 főre tesz. Ugyanakkor olyan érdekes részleteket tudunk meg, hogy például az albán származású szpáhik valójában ortodoxok voltak, akik csak időlegesen vallották magukat muszlimnak, azért, hogy részt vehessenek a rablásban.

Az ún. Új Szerbia lerochanása során a tatár és török csapatok főleg a falvakat pusztították és rabszolgákat ejtettek. A téli hadjárat alatt egyszer sem került sor nyílt csatára. A török–tatár sereg mégis súlyos veszteségeket szenvedett a tömeges fagyhalál és az éhínség miatt. Ez Tott kíséretét sem kímélte. Éhségtől elgyötört titkára a sátrukba dobott ragacsos csomagot éledező reménységgel bontogatta, abban a hiszemben, hogy élelmet rejt. Csak a fény felé tartva derült

ki, hogy az egy levágott emberfej. A sátor előtt török harcosok hahotáztak a remekül sikerült tréfán. Tott elítélően jegyzi meg, hogy csak a törökök vágtak le fejeket, a tatárok nem.

Ilyen színes részleteken túl szinte semmit sem tudunk meg a hadjárat stratégiájáról, amit talán meg sem osztottak Tottal. A harcok váratlanul véget értek a kán halálával. Ekkor Tottnak hirtelen távoznia kellett. A török fővárosban Tott végre képességeihez méltó feladatot kapott: kinevezték francia nagykövetnek. Ott-tartózkodása éppenséggel keresztényüldözéssel kezdődött: az orosz hadjáratra készülve körbehordozták Mohamed szent zászlaját a városban, ami lázongáshoz és sok keresztény halálához vezetett.

A szultán hamarosan megbízta szerzőnket a török hadsereg technikai felkészültségének megreformálásával.² Tott ezzel a francia kalandor, Claude Alexandre de Bonneval nyomdokaiba lépett, aki európai konfliktusai elől menekülve a 18. század első felében felajánlotta szolgálatait a szultánnak. Reformjai azonban nem bizonyultak maradandónak, mivel a török tisztek és bürokrácia mentalitását nem tudta megváltoztatni. Tott is keményen küszködött ezekkel az erőkkal. Az ő beszámolójának is köszönhetjük, hogy a történetírásban az oszmán hadsereg maradiként és a modernizmus ellenségeként jelenik meg.

Közben folytak a háború előkészületei, amelynek során több támadás érte a keresztényeket a gyülekező hadak részéről. Többek között a francia nagykövet házára is rálőtt egy arra haladó hadihajó. Miután a török flottát elpusztították az oroszok, Tottra hárult a feladat, hogy a Dardanellákat korszerű erődítési rendszerekkel lássa el. Két erőd felépítését rendelte el. Egy túlbuzgó török tiszt hozzá is látott az építéshez, mielőtt Tottal tisztázta volna az erődök fekvését. Csakhogy az adott helyre épült erődökből leadott ágyúlövések nem keresztek egymást, ezért Tott lebontatta mindkét erőd alapfalait és új helyen építtette fel azokat. Az emlékiratok bőven ecsetelik a török bürokráciával és a hadsereg fanatizmusával folytatott küzdelmet, de néha technikai részleteket is megemlítenek. Tott többek között megtanította a törököknek, hogyan lehet kötelek és csigák segítségével ágyút szállítani. Az ágyúkkal pedig pontosan célba talált, evvel egyrészt elkápráztatva a törököket, másrészt felkeltve az udvaroncok irigységét. Ez és a korrupció komolyan hátráltatta munkálatait. De kitartott, még törött lába miatt sem szünetelt a munka. Időközben egy ágyúöntő műhelyt is létrehozott, mivel a törökök technológiája elmaradott volt. Szembesülnie kellett avval is, hogy tervrajzait senki sem érti. Ilyen körülmények között fogadta el a felkérést, hogy alapítson egy matematikai-mérnöki iskolát. Azonban iskoláját nem sokáig felügyelhetette, mivel III. Musztafa szultán halálakor Tottot visszahívták küldetéséből. Franciaországba visszatérve új megbízatást

² Az 1768–1774-es orosz–török háború és Baron de Tott keleti küldetésének feldolgozása: Ferenc Tóth, *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission de Baron de Tott*. Paris, 2008.

kapott a kelet-mediterrán francia kereskedőtelepekkel kapcsolatban. Így hát beutazhatta a Földközi-tenger keleti medencéjét, többek között Egyiptomot is. Az emlékiratoknak ez a része azonban már csak műemlékek felsorolásából áll. Bár Tott ott egy lázadás kellős közepén találta magát, már nem szentelt annyi figyelmet az eseményeknek, mint korábban.

Tott emlékiratai sok értékes információt, színes anekdotát tartalmaznak a török és tatár világról, bár írásaiban kevés konkrét tény olvashatunk kiküldetését illetően. Megbízója politikai stratégiáját nyilván nem árulhatta el. Szintén keveset ír valódi hadi tettekről, a hadsereg létszámáról, felszereltségéről. Mégis, nélküle sokkal kevesebbet tudnánk az Oszmán Birodalom belső viszonyairól, a tatár kánság szokásairól. A könyv, melynek jelentősége messze túlmutat a Magyarország nyugati határszélén elhunyt szerző szűkebb lakhelyén, értékes olvasmány a szakembereken kívül a keleti történelem és a 18. század iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is. Valóban jeles magyar vonatkozású mű került elő az ismeretlenségből. A *Vasi Szemle* minden elismerésünket megérdemli az emlékiratok hézagpótló kiadásáért.

Tatár Sarolta

MOLNÁR ANTAL: EGY RAGUZAI KERESKEDŐTÁRSASÁG A HÓDOLT BUDÁN. SCIPIONE BONA ÉS MARINO BUCCHIA VÁLLALKOZÁSÁNAK TÖRTÉNETE ÉS DOKUMENTUMAI (1573–1595) / EINE HANDELSGESELLSCHAFT AUS RAGUSA IM OSMANISCHEN OFEN. GESCHICHTE UND DOKUMENTE DER GESELLSCHAFT VON SCIPIONE BONA UND MARINO BUCCHIA (1573–1595)

Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009, 433 oldal

Molnár Antal új könyvében egy jóformán ismeretlen forráscsoportot von be a hódoltság, Buda és Pest, valamint a korabeli kereskedelem történetének tanulmányozásába: a Dubrovnik (Raguzai) Állami Levéltár fondjait. A szerző szisztematikusan dolgozza fel a levéltár hódoltságra vonatkozó anyagát, amelynek különleges „mutatványszámát”, egy Budán működő raguzai kereskedőtársaság teljesnek tekinthető iratanyagát nyújtja át az olvasónak, alapos bevezető tanulmánnyal kísérve.

A raguzai Scipione Bona és Marino Bucchia 1573-ban kötött egymással szerződést kereskedőtársaság létrehozására, amelynek értelmében az előbbi a hitelfelvételeket és a szárazföldi forgalmat bonyolította, Bucchia pedig Pesten és Budán volt köteles kereskedni. A két vállalkozó kortársaitól eltérően nem hitelezőként fektetett be az üzletbe, hanem maga vett fel áruhiteleket. Bona másik fontos feladata az itáliai partnerekkel való kapcsolattartás, valamint a tengeri kereskedelem szervezése volt; az utóbbiról elsősorban a biztosítások irataiból lehet fogalmat alkotni. Raguzában ugyanakkor sajátosan alakultak a biztosítások, az itáliai városokkal ellentétben itt nem jöttek létre erre specializált társaságok, hanem a kereskedők egyfajta szolidaritás alapján egymást biztosították.

A források szerint Bona tovább vitte családjá korábbi itáliai üzleti kapcsolatait, s elsősorban bőrexporttal és szövetimporttal foglalkozott. A kapcsolati háló vizsgálata azt mutatja, hogy legközelebbi üzleti partnerei saját *casata*jából – egyfajta klán – kerültek ki. A csak töredékesen rendelkezésre álló adatok alapján a Bona–Bucchia társaság tekintélyes kereskedőcégnek számíthatott a korban.

A tanulmány második felében Molnár a társaság budai tevékenységét, illetve felszámolását ismerteti. A forrásokból világosan kirajzolódnak a csődbemene-
tel okai: míg Bona áruhitelekkel folyamatosan küldte a szöveteket Budára, addig Bucchia 1585-től egyre ritkábban, majd egyáltalán nem juttatott pénzt vagy bőrt Raguzába, így Bona nem tudta fizetni hitelezőit, és végül 1591-re csődbe ment. Bucchia az alapító szerződéssel ellentétben komoly áruhiteleket nyújtott török és zsidó üzletfeleinek, amelyeket azután nem tudott behajtani, s végül maga is jelentős kölcsönök felvételére kényszerült. A társaság helyzetét tovább rontotta, hogy Bucchia 1591-ben váratlanul meghalt.

Raguzai tanácsa hagyatéki végrehajtót küldött az elhunyt kereskedő hagyatékának felszámolására, aki 1592–1595 között próbálta küldetését teljesíteni.

Ám Bona halála 1595-ben okafogyottá tette tevékenységét, és csak nagy nehézségek árán tudott hazatérni. Az ő iratanyagából rajzolódik ki a kereskedőtársaság tevékenysége, s azon keresztül számos részinformáció a hódoltság történetéből.

Bucchia hitelezőinek és adósainak többsége oszmán hivatalnok vagy katonának volt; e tény tovább erősíti azt a korábbi megállapítást, hogy a muszlim elit a hódoltságban kereskedéssel egészítette ki jövedelmét. Míg a hitelezők elsősorban budai és pesti közép- és alsószerintű tisztviselők, valamint helyőrségi katonák voltak, az adósok között már pasák és szandzsákbégek is felbukkannak, de pénzügyigazgatási tisztviselőkkel és oszmán értelmiségiekkel is találkozunk. (Bucchia keresztény és zsidó üzletfeleiről alig maradtak fenn adatok.) A forrásokból jól látható, hogy a társaság tevékenysége az egész hódoltságra kiterjedt, és behálózta a legfontosabb oszmán központokat.

A hagyatéki eljárás anyagából kiválóan megismerhető a budai vilájet-szék-hely hivatali apparátusa is. Sajátos, hogy az eljárás szakaszait és nehézségeit az oszmán tisztviselők megnyerésére fordított kiadások elszámolásaiból ismerhetjük meg, s így egyben az „ajándékozási rendszer” természetrajzát is tanulmányozhatjuk.

A kötet a kereskedőtársaság működésére vonatkozóan három fejezetre tagolva 118 iratot közöl eredeti nyelven. (Az újrakezdődő számozás kissé zavaróan hat, talán érdekesebb lett volna folyamatosan számozni, esetleg a fejléccel utalni a dokumentumcsoportra.) A kötetet glosszárium, hely- és névmutató teszi teljessé.

Molnár művének nagy értéke, hogy mind a bevezető tanulmány, mind pedig a regeszták németül is olvashatók, így a kötethez magyarul nem értő érdeklődők is hozzáférhetnek és eredményeit hasznosíthatják.

Csorba György

KONFERENCIÁK

15TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON TURKISH LINGUISTICS (ICTL)

Szeged, 2010. augusztus 20–22.

Magyarország első ízben adott otthont a török nyelvészettel foglalkozó kutatók nemzetközi konferenciájának, az „International Conference on Turkish Linguistics”-nek (ICTL), amelyet 1982-ben Berkley-ben rendeztek meg első alkalommal. Az akkori résztvevők elhatározták, hogy kétévenkénti rendszerességgel megismétlik e tudományos tanácskozást. Az elmúlt 28 évben kialakult rendszerint az egyik évben valamely törökországi egyetem, két évvel később pedig valamely Törökországon kívüli, turkológiával (is) foglalkozó nyelvészeti műhely szervezi meg a konferenciát. 2008 augusztusában az Ankarai Egyetem által Antalyában rendezett ICTL résztvevői egyhangúlag a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékét kérték fel a konferencia megrendezésére, ezzel is bizonyítva a magyar turkológia nemzetközi hírnevét.

A konferencia nulladik napján, a délutáni regisztrációt követő közös vacsora során nyílt először alkalmuk a kollégáknak találkozniuk egymással. A másnap reggeli hivatalos megnyitó ünnepségen az egyetem rektora, Szabó Gábor professzor, akadémikus és a Bölcsészettudományi Kar dékánja, Csernus Sándor köszöntötte a résztvevőket. Ivanics Máriának a budapesti és a szegedi egyetemen folyó turkológiai kutatások történetét ismertető előadása után vette kezdetét a konferencia tudományos programja. Három plenáris előadás hangzott el. Lars Johanson nem tudott eljönni, ezért előadását felesége, Éva Johanson-Csátó olvasta fel. Az előadás (*A bird's-eye view of Turkic language contacts*) a nyelvek közötti érintkezés következtében a török nyelvekben lezajlott nyelvi változások típusait vette számba. A hagyományos kölcsönzés (*borrowing*) helyett a másolat (*copy*) terminust preferáló előadás gazdag példanyagon mutatta be, hogy a kódmásolás következtében létrejövő változások a nyelv bármely szintjét érinthetik, a hangokat, a szabad és kötött morféimákat, a szintaxist és a szemantikát is. A következő előadás Şükrü Haluk Akalinnak a Török Nyelvtudományi Társaságban folyó tudományos projektekről szóló beszámolója volt (*Türk Dil Kurumunun türkojji çalışmalarındaki yeri*). A plenáris ülést Róna-Tas András *Khazar and Bulgar – two languages?* címmel elhangzó előadása zárta. A történelmi és nyelvi bizonyítékokat felsorakoztató előadás Peter Golden és Marcel Erdal korábbi állításával vitázva a két nyelv lényegi azonossága mellett érvelt.

A konferencia szervezői tematikusan csoportosítva négy párhuzamos szekcióba osztották be az előadásokat. A 22 országból érkezett 152 résztvevő összesen 93 előadást hallgatott és vitatott meg, a poszter szekcióban pedig 17 kutatási eredmény bemutatására került sor.

Az első napon nyelvelsajátítással, kontaktnyelvészettel és kétnyelvűséggel kapcsolatos előadások, a másodikon pedig elsősorban számítógépes nyelvészet, nyelvtörténeti, szemantikai és szintaktikai előadások hangzottak el. A konferencia zárónapján fonológiai kérdésekről és társasnyelvészeti témákról hallhattak a résztvevők.

A rangos konferencián a magyar turkológiát és a szegedi tanszéket többen képviselték előadással. Agyagási Klára a Volga-Káma-vidék nyelvi kontaktusainak a vizsgálatával nem csupán az area nyelvei közötti másolatok típusait mutatta be a különböző nyelvtörténeti korszakokban, de nagymértékben finomította azt a képet is, amellyel a kölcsönzések jellegéről általában a kontaktnyelvészeti szakirodalomban találkozhatunk (*On the character of linguistic contacts in the Volga-Kama area*). Danka Balázs az 15. századi másolatban ránk maradt ujjur írásos *Oguz-náme* új megközelítésű szintaktikai vizsgálatával a szöveg datálásához és eredetének kérdéséhez szolgáltat új adalékokkal (*Aspect-temporal and narrative devices in the so-called 'Pagan' Oguz-nāmā*). Károly László (Hendrik Boeschotennel közösen írt) előadásában (*How to approach Middle Turkic lexicography*) egy keleti közép-török (hvarezmi–csagatáj) szótár létrehozását célzó projektet vázolt fel. Első lépésként egy számítógépes forrásadatbázis felállításán dolgoznak, amelyben sokféle szempont szerint lehet rákeresni egy adott kötött vagy szabad morfémára. Kempf-Khabtagaeva Bajarma *Yakut elements of Mongolic origin in Evenki* című előadásában mintegy száz, végső fokon mongol eredetű jakut jövevényszó hangtani, alaktani és etimológiai vizsgálatával az evenki kölcsönzések különböző kronológiai rétegeit próbálta meg elkülöníteni. Olach Zsuzsanna (Szeged–Uppsala) a karaim Szentírás-fordításokban megfigyelhető, a töröktől eltérő típusú, héber hatást mutató karaim számnevekről beszélt (*Numerals in Halich Karaim Bible texts*). A szegedi tanszéken Humboldt ösztöndíjjal tartózkodó mainzi Julian Rentzsch a török nyelvek modalitást kifejező eszközeinek jelentéstani és funkcionális csoportjairól nyújtott áttekintést (*Modality in Turkic between arbitrariness and grammaticality*). Schmidt Szonja a soknyelvű Kaukázusban élő karacsáj-balkárok állatneveinek a vizsgálatával a nyelvi érintkezés szemantikát érintő hatásait mutatta be (*The names of animals in Karachay-Balkar. A study on semantic changes*).

A konferenciát a Szegedi Tudományegyetem, a TÁMOP–4.2.1., Szeged városa, a Magyar Tudományos Akadémia, a török érdekeltségű Sever üzletlánc tulajdonosai és egy magánszemély, Necla Aksop (Volksbank) támogatták.

A házigazda tanszék diákokból verbuvált kicsi, de lelkes csapata nagymértékben járult hozzá a kongresszus zökkenőmentes lefolyásához. A törökül és angolul jól beszélő hallgatók segítették a konferencia résztvevőit a megérkezéstől a búcsúzásig. Szeged adottságainál fogva kiválóan alkalmas tanácskozások fogadására, a rendezett belváros éttermei, sörözői és cukrászdái, a hangulatos Tisza-part és a zöldterületekben bővelkedő Újszeged az esti séták

és beszélgetések kedvelt színterei voltak. A résztvevők zöme a konferencia színhelyéül szolgáló wellness szállodában lakott, így a találkozások, eszmecserék, amelyek az ilyen rendezvények egyik legfőbb vonzerejét adják, a reggeliző asztal mellett és a medencékben is folytak.

A konferencia zárónapján hozott határozat értelmében a következő, 16. Nemzetközi Török Nyelvészeti Konferenciát az ankarai Orta Doğu Teknik Üniversitesi rendezheti meg 2012-ben.

Kincses-Nagy Éva

